

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
Міністерство оборони України

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
Міністерство оборони України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КУЗНЄЦОВ Михайло Олексійович

УДК 355.422(477.54)“1942.05”

ДИСЕРТАЦІЯ

ВОЄННІ ОПЕРАЦІЇ НА ХАРКІВСЬКОМУ НАПРЯМКУ
У ТРАВНІ 1942 РОКУ

032 – історія та археологія
03 – гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

М. О. Кузнєцов

Науковий керівник: КРИВИЗИЮК Леонід Петрович, працівник ЗС України,
кандидат історичних наук, доцент

Львів – 2026

АНОТАЦІЯ

Кузнєцов М. О. Воєнні операції на Харківському напрямку у травні 1942 року. – Кваліфікаційна праця на правах рукопису (додаток Е довідка 1).

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – історія та археологія. – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – Львів, 2026.

Дисертаційна робота є комплексним дослідженням причин, перебігу та наслідків воєнних дій у ході Харківської наступальної операції Червоної армії та німецької контрнаступальної операції «Фрідерікус-Південь» у травні 1942 року. Події, що відбулися на Харківському напрямку, посідають ключове місце у військовій історії Другої світової війни, оскільки саме тут відбулося одне з наймасштабніших зіткнень першої половини 1942 р., яке визначило стратегічну ініціативу на південному крилі німецько-радянського фронту та створило передумови для подальшого наступу Вермахту на Сталінград і Кавказ.

Використані матеріали закордонних архівів, таких як Федеральний архів Німеччини (Bundesarchiv Freiburg im Breisgau (Abteilung Militärarchiv)), Румунський національний військовий архів (Arhivele Militare Naționale Române), Військово-історичний архів Інституту та музею військової історії Міністерства оборони Угорщини (Hadtörténeti Levéltár A Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum), Національне управління архівів та документації (National Archives and Records Administration), Центральний архів ФСБ Росії (ЦА ФСБ России), Російський державний військовий архів (РГВА).

Найцінніші для дослідження архівні матеріали зберігаються у фондах Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ), проте доступ до них зараз вкрай обмежений. Використовувались матеріали, викладені в мережі Інтернет.

Були використані матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України

(ЦДАГО України), Державного архіву Львівської області (ДАЛО), Державного архіву Харківської області (ДАХО), Галузевого державного архіву Міністерства оборони України (ГДА МОУ), архіву Національного музею історії України у Другій світовій війні (НМІУДСВ), Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника (ЛННБ ім. В. Стефаника), Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (НБУ ім. В. Вернадського).

У дисертації вперше системно узагальнено комплекс чинників, що зумовили стратегічну поразку радянських військ, проведено порівняльний аналіз оперативного планування та управління військами з обох сторін. Особливу увагу зосереджено на співвідношенні сил і технічних можливостей угруповань Південно-Західного напрямку, зокрема Південно-Західного фронту та військ групи армій «Південь». Дослідження спирається на попередні узагальнення, аналітичні викладки щодо організації наступу Південно-Західного фронту, помилок у плануванні, а також оцінки реального стану озброєння і військової техніки сторін на момент операції.

У роботі наголошено, що стратегічний задум радянського командування полягав у проведенні масштабного наступу з метою ліквідації харківського угруповання Вермахту в районі Харкова та створення умов для подальшого просування у напрямку р. Дніпро. Проте дослідження доводить, що рішення Ставки Верховного Головнокомандування (СВГК, Ставка) про початок Харківської наступальної операції було ухвалено за відсутності необхідного співвідношення сил, належної глибини резервів та реалістичного оцінювання можливостей німецької оборони. Встановлено, що радянські війська вступили в наступ у складних умовах, за наявності значного браку підготовлених командирів середньої ланки та недостатнього технічного забезпечення в частинах першого і другого ешелонів.

Проаналізовано критичне значення проблеми нескоординованості радянських фронтів, зокрема відсутність реальної підтримки з боку Південного та Брянського фронтів. Доведено, що ізоляція наступу Південно-Західного фронту стала одним із ключових чинників його провалу: Ставка фактично скасувала

наступальні дії сусідніх угруповань, що дозволило командуванню Вермахту перекидати з орловського, курського та донбаського напрямків повноцінні бойові з'єднання, включно з танковими дивізіями.

Також у роботі всебічно досліджено технічні аспекти забезпечення бойових дій, що суттєво вплинули на результат операції. На основі узагальнених матеріалів показано, що в 1942 р. якісний рівень німецької бронетехніки та артилерії наздогнав, а подекуди почав випереджати радянський. Наголошено на важливості якісної оптики, ефективних систем управління вогнем, радіозв'язку та підготовки екіпажів. У цьому контексті показано, що радянські танкові частини, попри наявність значної кількості Т-34, все ще були змушені опиратися на застарілі легкі танки БТ і Т-26, малоефективні проти добре організованої німецької протитанкової оборони.

Особливу увагу приділено артилерії та проблемам управління вогнем. Доведено, що відсутність достатньої кількості боєприпасів, незлагоджена робота артилерійських командирів і слабка розвідка вогневих позицій військ гітлерівської коаліції істотно зменшили потенційну ефективність радянської артилерії.

У дисертації також розкрито роль авіації в перебігу операції. Встановлено, що на початковому етапі наступу радянська авіація підтримувала війська достатньо інтенсивно, однак поступово ініціативу у повітрі перехопила німецька авіація, яка діяла компактно й ефективно, здійснюючи удари по радянських колонах, переправах і тилових комунікаціях. Зростання авіаційної активності Люфтваффе стало одним із рішучих чинників, що сприяли формуванню «котла» на Барвінківському виступі.

У роботі зроблено акцент на оперативно-стратегічних прорахунках радянського командування, серед яких:

- переоцінка здатності власних з'єднань розвивати наступ;
- невчасне введення у бій других ешелонів;
- розпорошення підрозділів для вирішення другорядних завдань;
- недооцінка прихованих маневрів Вермахту;

– відсутність ефективної логістичної підтримки військ, що опинилися під загрозою оточення.

Розглянуто помилки радянської військово-політичної верхівки, що проявлялися у завищеній впевненості в успішності операції. У дисертації підкреслено, що С. Тимошенко, І. Баграмян та М. Хрущов у період планування демонстрували тенденцію до оптимістичних оцінок боєздатності ударних угруповань та фактично ігнорували об'єктивні застереження щодо реального стану військ. Показано, що це призвело до ухвалення низки рішень, які суперечили воєнній обстановці і не враховували технічних можливостей противника.

Дисертація має важливе значення для сучасної військової історії, оскільки дозволяє не лише реконструювати події травня 1942 р. на Харківському напрямку, а й глибоко осмислити уроки цих операцій, що стосуються стратегічного планування, управління великими угрупованнями та взаємодії родів військ. Висновки дослідження можуть бути використані в сучасній військовій освіті, в аналізі операційних рішень та у вивченні впливу технічних факторів на перебіг бойових дій.

Окремий підрозділ дослідження присвячено аналізу Слобожанської наступальної операції Сил оборони України у вересні 2022 року як однієї з ключових наступальних дій у ході сучасної російсько-української війни та порівнянню її з операціями у травні 1942 року на Харківщині. Ця операція стала поворотним моментом у кампанії 2022 року, оскільки дозволила українським військам відновити контроль над значною частиною Харківської області, порушити систему управління та логістичного забезпечення російського угруповання на північному та північно-східному напрямках, а також зірвати реалізацію операційного задуму противника щодо утримання окупованих територій.

У роботі простежується еволюція оперативного мистецтва, зокрема широке використання високомобільних механізованих з'єднань, інтегрованих артилерійських систем і засобів високоточного ураження, а також застосування

розвідки в режимі реального часу, включно з безпілотними системами. Підкреслюється значення комплексного використання систем західного типу – реактивних систем залпового вогню, артилерії калібру 155 мм, сучасних танкових і протитанкових засобів, а також засобів радіоелектронної боротьби. Зазначається, що на відміну від операцій початкового періоду війни, наступальні дії у вересні 2022 р. характеризувалися високим рівнем координації між родами військ і динамічним управлінням вогнем, що дозволило Силам оборони України діяти на оперативній глибині позицій противника й створювати численні тактичні кризи одночасно.

Окрему увагу приділено факторам, що визначили успіх операції: раптовості, асиметричному використанню сил, маневруванню вздовж слабких ділянок оборони противника, завданню ударів по логістичних вузлах та командних пунктах, а також системному руйнуванню тилового забезпечення російського угруповання. Підкреслюється, що високоточні удари, зокрема по складах боєприпасів, мостах і транспортних розв'язках, уможливили різке зниження здатності противника до організованого опору та контрманевру.

У дослідженні також розглянуто вразливість російських військ, що полягала у статичному характері оборони, недостатній щільності військ на ключових ділянках і низькому рівні управління у режимі швидкоплинних маневрових дій. Акцентовано, що на момент операції російське командування не мало можливості оперативно перекидати резерви на загрозові напрямки, що в сукупності з інформаційним маскуванням та швидкістю наступу дозволило Силам оборони України досягнути оперативного прориву і звільнити значний простір у короткі строки.

У підсумку доведено, що Слобожанська наступальна операція стала важливим прикладом адаптації українських військ до умов сучасної війни, яка базується на поєднанні маневрових дій, технологічної переваги, інформаційної інтеграції та точкового застосування вогневих засобів. Результати аналізу мають значення для подальшого теоретичного осмислення розвитку оперативного мистецтва XXI століття, формування ефективних підходів до планування

наступальних операцій та вивчення взаємодії технологічних і організаційних чинників у ході сучасних бойових дій.

Ключові слова: Друга світова війна, Вермахт, Червона армія (РСЧА, радянські війська), операція «Фрідерікус-Південь» («Фрідерікус-І»), німецько-радянська війна, Південно-Західний напрям, партизани, Харківська наступальна операція у травні 1942 року (Харківська операція 1942 року, Харківська операція), російсько-українська війна, бойові дії, наступ, пропаганда, Збройні Сили України, Харківська наступальна операція 2022 року (Слобожанська наступальна операція), оперативне мистецтво, збройна агресія Російської Федерації проти України.

ABSTRACT

Kuznietsov M.O. Military operations on the Kharkiv axis in May 1942.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 – History and Archeology – Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy – Lviv, 2024.

The dissertation constitutes a comprehensive study of the causes, course, and consequences of military operations during the Soviet Kharkiv offensive and the German offensive operation «Fridericus-I» («Fridericus-South») in May 1942. The events on the Kharkiv axis occupy a pivotal place in the military history of the Second World War, as they represented one of the largest engagements of the first half of 1942, shaped strategic initiative on the southern sector of the German-Soviet front, and created preconditions for the subsequent Wehrmacht advance toward Stalingrad and the Caucasus.

The study is based on a broad corpus of archival sources, memoirs of prominent military and political figures of the period, and contemporary press. The research utilizes materials from foreign archival institutions, including the Federal Archives of Germany (Bundesarchiv Freiburg im Breisgau, Abteilung Militärarchiv), the Romanian National Military Archive (Arhivele Militare Naționale Române), and the Military History Archive of the Institute and Museum of Military History of the Ministry of

Defence of Hungary (Hadtörténeti Levéltár A Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

The most valuable archival collections for the research are held in the Central Archive of the Ministry of Defence of the Russian Federation (TsAMO RF); however, access to these materials remains highly restricted at present. Therefore, the dissertation employs digitised archival documents publicly available online. Additional sources include materials preserved in the Central State Archive of Supreme Authorities and Government of Ukraine (TsDAVO), the Central State Archive of Public Associations of Ukraine (TsDAGO), the State Archives of Lviv and Kharkiv Regions, the Sectoral State Archive of the Ministry of Defence of Ukraine, the National Archives and Records Administration (NARA, USA), the Central Archive of the FSB of Russia, the Russian State Military Archive (RGVA), the archives of the National Museum of Ukraine in the Second World War, the V. Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine, and the Vernadsky National Library of Ukraine.

For the first time, the dissertation systematically generalizes the complex set of factors that led to the strategic defeat of Soviet forces and provides a comparative analysis of operational planning and command procedures on both sides. Particular attention is given to the correlation of forces and technical capabilities of the Southwestern Direction, including the Southwestern Front, and the opposing formations of Army Group South. The research is grounded on preliminary generalizations, analytical assessments of the planning of the Soviet offensive, operational shortcomings, and evaluations of the actual state of armaments and military equipment of both sides at the time of the operation.

The study demonstrates that the Soviet strategic intent envisioned a large-scale offensive aimed at eliminating the Kharkiv grouping of the Wehrmacht and creating conditions for further advances toward the Dnipro River. However, it is shown that the decision of the Soviet High Command to launch the offensive was made without acquiring the necessary numerical superiority, without adequate operational reserves, and without a realistic assessment of German defensive capabilities. Soviet forces

entered the offensive under conditions of insufficient availability of trained mid-level officers and inadequate technical support in frontline and second-echelon units.

A critical factor identified in the dissertation is the lack of coordination among Soviet fronts, particularly the absence of effective operational support from the Southern and Bryansk Fronts. It is demonstrated that the isolation of the Southwestern Front's offensive became one of the decisive causes of its failure, as the High Command ultimately cancelled supporting offensives by adjacent fronts, enabling the Wehrmacht to redeploy combat-ready formations, including tank divisions from the Orel, Kursk, and Donbas sectors.

The dissertation provides a comprehensive analysis of the technical aspects of combat support that significantly influenced the outcome of the operation. It is shown that by 1942 the qualitative level of German armor and artillery had caught up to, and in some aspects surpassed, Soviet capabilities. Emphasis is placed on the importance of superior optical systems, fire-control methods, radio communications, and crew training in German armored units. Despite a significant number of T-34 tanks, Soviet armored units remained heavily dependent on outdated light tanks such as BT-series and T-26, which proved ineffective against well-organised German anti-tank defenses.

Special attention is devoted to artillery and fire-control issues. The study demonstrates that shortages of ammunition, poor coordination among artillery commanders, and inadequate reconnaissance of German firing positions severely reduced Soviet artillery effectiveness.

The role of aviation in the course of operations is also examined. While Soviet aviation provided substantial support in the initial phase of the offensive, German air forces gradually seized aerial initiative, delivering concentrated strikes against Soviet columns, river crossings, and rear communications. The increasing operational dominance of the Luftwaffe became one of the decisive factors that contributed to the encirclement of Soviet forces in the Barvinkivka salient.

The dissertation highlights major operational and strategic shortcomings of Soviet command, including:

- overestimation of the offensive potential of own forces;

- untimely commitment of second-echelon formations;
- dispersal of forces to secondary objectives;
- underestimation of concealed German maneuver;
- inadequate logistical support for forces exposed to encirclement.

The study analyzes systemic misjudgments by the Soviet military-political leadership, particularly excessive confidence in the success of the operation. It demonstrates that S. Timoshenko, I. Bagramyan, and M. Khrushchev consistently adhered to overly optimistic assessments of Soviet offensive capability and neglected objective warnings regarding the actual condition of forces, resulting in decisions that contradicted operational realities.

The dissertation contributes significantly to contemporary military history, offering not only a detailed reconstruction of the events of May 1942 on the Kharkiv axis but also a critical reassessment of their strategic implications. The findings may be applied in modern military education, the analysis of operational decision-making, and the study of how technical factors influence the course of large-scale military operations.

A dedicated section of the study focuses on the analysis of the Slobozhanskyi offensive operation conducted by the Defence Forces of Ukraine in September 2022 as one of the key offensive actions in the course of the ongoing Russo-Ukrainian war, as well as its comparison with the operations carried out in the Kharkiv region in May 1942. This operation became a turning point in the 2022 campaign, as it enabled Ukrainian forces to regain control over a significant part of the Kharkiv region, disrupt the command-and-control and logistical system of the Russian grouping in the northern and north-eastern operational directions, and prevent the implementation of the adversary's operational intent to retain the occupied territories.

The study traces the evolution of operational art, in particular the extensive employment of highly mobile mechanised formations, integrated artillery systems and precision-guided munitions, as well as the use of real-time intelligence, including unmanned systems. The analysis highlights the significance of the comprehensive employment of Western-supplied systems – multiple launch rocket systems,

155-mm artillery, modern armoured and anti-tank assets, as well as electronic warfare capabilities. It is noted that, unlike the operations conducted in the initial phase of the war, the offensive actions of September 2022 were characterised by a high level of inter-service coordination and dynamic fire control, which enabled the Defence Forces of Ukraine to act at operational depth and generate multiple simultaneous tactical crises for the adversary.

Special attention is devoted to the factors that determined the success of the operation: surprise, asymmetric employment of forces, manoeuvre along weak sectors of the enemy's defensive line, strikes on logistical hubs and command posts, as well as systematic disruption of rear-area support for the Russian grouping. Precision strikes, particularly against ammunition depots, bridges, and transportation nodes, significantly degraded the adversary's ability to maintain organised resistance and conduct counter-manoeuve.

The study further examines the vulnerabilities of the Russian forces, including the static nature of their defence, insufficient troop density in key sectors, and a low level of command responsiveness under conditions of rapid manoeuvre warfare. It is emphasised that, at the time of the operation, the Russian command lacked the capacity to redeploy reserves to threatened directions in a timely manner, which, combined with information concealment and high operational tempo, enabled Ukrainian forces to achieve an operational breakthrough and liberate a substantial territory within a short period of time.

In conclusion, the study demonstrates that the Slobozhanskyi offensive operation represents a significant example of the adaptation of Ukrainian forces to the conditions of modern warfare, based on the combination of manoeuvre, technological advantage, informational integration, and precision employment of firepower. The findings contribute to the theoretical understanding of the evolution of operational art in the 21st century, the development of effective approaches to offensive operation planning, and the study of the interaction between technological and organisational factors in contemporary combat.

Key words:

World War II, Wehrmacht, Red Army (RKKA, Soviet troops), Operation «Fridericus-South» («Fridericus-I»), German-Soviet War, Southwestern axis, partisans, Kharkiv offensive operation of May 1942 (Kharkiv operation of 1942, Kharkiv operation), Russo-Ukrainian War, combat actions, offensive, propaganda, Armed Forces of Ukraine, Kharkiv offensive operation of 2022 (Slobozhanskyi offensive operation), operational art, armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кузнєцов М. Передумови проведення та підготовка радянських військ до Харківської наступальної операції 1942 року. *Літопис Волині : всеукраїнський науковий часопис*. 2023. Чис. 28. С. 122–128.

2. Кузнєцов М. Операція «Фрідерікус-1» як передумова проведення наступальної операції «Блау». Підготовка до ліквідації барвінківського плацдарму. *Військово-науковий вісник*. 2023. Вип. 40. Львів : НАСВ. С. 238–257.

3. Кривизюк Л., Кузнєцов М. Харківська наступальна операція (12–17 травня 1942 року): прорахунки в оперативному командуванні. *Східноєвропейський історичний вісник* / голов. ред. В. Ільницький. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 30. С. 146–161.

4. Кузнєцов М. Контрнаступальна операція Вермахту «Фрідерікус-Південь» (1942) та Слобожанська наступальна операція Сил оборони України (2022): порівняльний аналіз. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. Вип. 13.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Кузнєцов М. Невдалий план Й. Сталіна зі звільнення Харкова: травень 1942 року. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 23 листоп. 2022 р. Київ : НУОУ, 2023. С. 247–248.

2. Кузнєцов М. Мобільність механізованих та танкових підрозділів як елемент успіху військової операції. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ* : зб. тез доп. IV Міжнар. наук.-техн. конф., м. Львів, 17–18 трав. 2023 р. Львів : НАСВ, 2023. С. 34.

3. Кузнєцов М. Плани радянського та німецького командування на літню кампанію 1942 року. *Актуальні проблеми науки, освіти та суспільства в XXI столітті* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кременчук, 22 черв. 2023 р. Кременчук : ЦФЕНД, 2023. С. 56–58.

4. Кузнєцов М. Опір німецькій окупаційній владі на території України в першій половині 1942 року. *Сучасний стан та пріоритети модернізації науки, освіти та технологій* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Біла Церква, 10 січ. 2024 р. Біла Церква : Центр фінансово-економічних наукових досліджень, 2024. С. 44–46.

5. Кузнєцов М. Добровольчий рух в українському суспільстві. Участь добровольців у російсько-українській війні у 2014–2024 роках на Харківщині. *Добровольці на захисті Української держави: історія та сучасність* : зб. тез доп. III Всеукр. наук. конф., м. Львів, 30 квіт. 2024 р. Львів : НАСВ, 2024. С. 40–42.

6. Кузнєцов М. Проблеми з особовим складом – одна з причин непорозумінь військово-політичного керівництва Німеччини в першій половині 1942 року. *Розвиток наук в умовах нової реальності: проблеми та перспективи* : зб. наук. пр. з матеріалами III Міжнар. наук. конф., м. Ужгород, 4 жовт. 2024 р. Ужгород : Міжнародний центр наукових досліджень, 2024. С. 256–258.

7. Резнік В., Кузнєцов М. Оперативний зміст та особливості наступальних (контрнаступальних) операцій угруповань військ Збройних Сил України під час відсічі повномасштабної російської агресії (2022–2024 рр.). *Воєнна історія України: історична ретроспектива* : матеріали міжвуз. наук.-практ. семінару, м. Київ, 31 жовт. 2024 р. Київ : НУОУ, 2024. С. 139–142.

8. Кузнєцов М. Особливості підготовки наступальної операції угруповання військ Збройних Сил України у Харківській області (06.09–02.10.2022 р.). *Українське військо: сучасність та історична*

ретроспектива : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 28 листоп. 2024 р. Київ : НУОУ, 2024. С. 76–77.

9. Кузнецов М., Юркевич Р. Українські добровольці у російсько-українській війні 2014–2024 рр.: роль, внесок та виклики. *Добровольці на захисті Української державності: історія та сучасність* : матеріали IV Всеукр. наук. конф., м. Львів, 14 берез. 2025 р. Львів : НАСВ, 2025. С. 56–58.

10. Кузнецов М. Контрнаступальна операція вермахту «Fridericus-I» 1942 року та Слобожанська наступальна операція Збройних Сил України 2022 року з точки зору воєнно-історичної компаративістики. *Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності* : матеріали міжвуз. наук.-практ. семінару, м. Київ, 22 трав. 2025 р. Київ : НУОУ, 2025. Вип. 14. С. 107–115.

11. Кузнецов М. Зброя і військова техніка німецько-радянського фронту Другої світової війни: вплив на перебіг бойових дій 1942 року. *Зброярня: історія розвитку озброєння та військової техніки* : зб. тез доп. V Міжнар. наук. конф., м. Львів, 15 жовт. 2025 р. Львів : НАСВ, 2025. С. 48–50.

12. Кузнецов М., Кривизюк Л. Партизанський рух у Харківській області у травні 1942 року. *Друга світова війна в історії країн та народів Східної Європи* : зб. тез доп. Всеукр. наук. конф., м. Кропивницький, 27 листоп. 2025 р. Кропивницький : РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка, 2025. С. 25–27.

13. Кузнецов М. Уроки з досвіду проведення контрнаступальної операції «Fridericus-Süd» (1942) у контексті сучасної російсько-української війни. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 листоп. 2025 р. Київ : НУОУ, 2025. С. 328–329.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	17
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	27
1.1. Історіографія дослідження	27
1.2. Джерельна база.....	46
1.3. Методологія дослідження	55
Висновки до 1-го розділу.....	60
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ПРОВЕДЕННЯ НАСТУПАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ ВІЙСЬК ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАПРЯМКУ ТА ГРУПИ АРМІЙ «ПІВДЕНЬ»	62
2.1. Оперативно-стратегічна та суспільно-політична обстановка на південній ділянці німецько-радянського фронту перед початком весняно-літньої кампанії 1942 року	62
2.2. Плани радянського і німецького командування щодо подальших воєнних дій навесні 1942 року	87
2.3. Підготовка органів військового управління та військ до операцій	109
Висновки до 2-го розділу	131
РОЗДІЛ 3. ПЕРЕБІГ БОЙОВИХ ДІЙ НА ХАРКІВСЬКОМУ НАПРЯМКУ У ТРАВНІ 1942 РОКУ: ХІД, РЕЗУЛЬТАТИ ТА ВОЄННО-ІСТОРИЧНІ ОЦІНКИ ..	134
3.1. Наступальна операція військ Південно-Західного фронту (12–16 травня 1942 р.)	134
3.2. Контрнаступальна операція військ гітлерівської коаліції «Фрідерікус-Південь» та оборонні дії радянських військ (17–28 травня 1942 р.)	158
3.3. Результати та наслідки операцій на Харківському напрямку у травні 1942 року. Уроки для сучасності	189

3.4. Контрнаступальна операція «Фрідерікус-Південь» (1942) та Слобожанська наступальна операція Сил оборони України (2022): компаративний аналіз досвіду підготовки, ведення та результатів	208
Висновки до 3-го розділу	218
ВИСНОВКИ	223
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	235
ДОДАТКИ	269

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

А	загальновійськова армія Червоної армії
ак	армійський корпус
БТГр	батальйонна тактична група
ВПС	Військово-повітряні сили
ГА	Група армій
гв. сд	гвардійська стрілецька дивізія
ГДА МОУ	Галузевий державний архів Міністерства оборони України
гпд	гірська піхотна дивізія
ДАЛО	Державний архів Львівської області
ДАХО	Державний архів Харківської області
ДЗОТ	дерево-земляна оборонна точка
ДПУ	допоміжний пункт управління
ДСВ	Друга світова війна
гв.	гвардійський
ЗКП	запасний командний пункт
ІПсО	інформаційно-психологічна операція
кд	кавалерійська дивізія
кк	кавалерійський корпус
КП	командний пункт
лпд	легка піхотна дивізія
мд	моторизована дивізія
мак	моторизований армійський корпус
мсбр	мотострілецька бригада
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НМІУДСВ	Національний музей історії України у Другій світовій війні
н.п.	населений пункт
ОКВ (OKW)	Верховне командування Вермахту (Oberkommando der Wehrmacht)
ОКХ (OKH)	Генеральний штаб Головного командування сухопутних військ (Oberkommando des Heeres)
ОВТ	озброєння та військова техніка
ОР	оперативний резерв
охордив	охоронна дивізія
ОУН(б)	Організація українських націоналістів (бандерівська)

ПА	польова армія
ПЗРК	переносний зенітний ракетний комплекс
ПЗН	Південно-Західний напрямок
ПЗФ	Південно-Західний фронт
ПФ	Південний фронт
пд	піхотна дивізія
ПММ	паливо-мастильні матеріали
пп	піхотний полк
ППО	протиповітряна оборона
ПТО	протитанкова оборона
р.	річка
РГВА	Російський державний воєнний архів
РСЧА	Робітничо-селянська Червона армія
СВГК	Ставка Верховного головнокомандування
сбр	стрілецька бригада
сд	стрілецька дивізія
сп	стрілецький полк
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	Сполучені Штати Америки
ТА	танкова армія
тд	танкова дивізія
тбр	танкова бригада
ЦАМО РФ	Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації
ЦА ФСБ РФ	Центральний архів Федеральної служби безпеки Росії
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО	Центральний державний архів громадських об'єднань України
AMNR	Arhivele Militare Naționale Române
NARA	National Archives and Records Administration
Pak (Sf.)	Panzerabwehrkanone Selbstfahrlafette (гармата для захисту від танків на самохідному лафеті)
Pz.Kpfw або Pz	panzerkampfwagen

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Друга світова війна стала найбільш масштабним і руйнівним воєнним конфліктом в історії людства, наслідки якого зумовили глибокі зміни у військово-політичному розвитку держав і надовго визначили напрями еволюції воєнного мистецтва. Німецько-радянська війна як ключова складова цього конфлікту привертає значну увагу дослідників, насамперед у контексті розвитку стратегії, оперативного мистецтва й тактики воюючих сторін. Водночас низка питань, пов'язаних із перебігом бойових дій на Харківському напрямку у травні 1942 р., залишається недостатньо дослідженою або висвітленою фрагментарно, що зумовлює суперечливі інтерпретації в історіографії. Відсутність комплексного, неупередженого аналізу стратегічних і оперативних рішень, особливостей застосування військ і чинників, які визначили результати травневих боїв 1942 р., зумовлює потребу в їх критичному переосмисленні. Відтворення воєнно-історичних процесів на території України в цей період є важливим як для встановлення історичної правди, так і для розвитку вітчизняної воєнно-історичної науки та осмислення історичного досвіду України.

У сучасних умовах значущість цих досліджень зростає, оскільки російсько-українська війна демонструє прямий зв'язок між уроками минулих конфліктів і потребами сьогодення. Особливо показовим є досвід Слобожанської наступальної операції Сил оборони України у вересні–жовтні 2022 року, коли було реалізовано оперативний прорив, використовуючи принципи, що істотно відрізняються від радянських підходів і контрастують із російською моделлю ведення війни. Попри заявлену модернізацію, Росія в багатьох аспектах повернулася до традицій Червоної армії 1942–1944 рр.: переоцінки власних можливостей, негнучкого управління, шаблонних наступальних дій і спроб оточення без належного забезпечення. Це робить осмислення подій 1942 р. важливим для розуміння логіки російського командування та прогнозування його рішень.

Інформаційно-психологічний компонент війни також відіграє суттєву роль: більшість російських пропагандистських наративів прив'язана до міфологізованого образу «великої перемоги», що використовується для обґрунтування агресії та маніпуляції історичною пам'яттю. Натомість об'єктивне значення ролі України у Другій світовій та практичне осмислення досвіду сучасної війни, зокрема Слобожанського наступу, є важливими для формування стійкого суспільства протидії ворожій пропаганді та збереження історичної пам'яті.

Таким чином, поєднання аналізу бойових дій на Харківському напрямку у травні 1942 р. та операцій ЗС України 2022 р. дає змогу глибше зрозуміти спадкоємність військових традицій, характер оперативного мислення противника та практичну цінність історичних уроків. Саме ці чинники визначають актуальність дослідження й його значення для розвитку воєнно-історичної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі гуманітарних наук Інституту психологічної підтримки персоналу відповідно до плану наукової і науково-технічної діяльності Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (у межах науково-дослідної роботи за шифром «Сприяння» державний реєстраційний номер 0123U101475). Автор взяв участь у відпрацюванні розділу «Україна – Польща: особливості військово-політичної співпраці (2022–2023 рр.)».

Об'єктом дослідження є наступальні операції та оборонні битви на Харківському напрямку у травні 1942 р.

Предметом дослідження є підготовка, форми і методи ведення бойових дій, динаміка зміни співвідношень сил сторін за чисельним та бойовим складом, боєздатність військ Південно-Західного напрямку та противника в наступальній операції та оборонній битві.

Мета роботи полягає у комплексному дослідженні воєнних операцій на Харківському напрямку у травні 1942 року, оцінці військового мистецтва

протиборчих сторін, отриманні корисного досвіду для сучасності та розробці рекомендацій щодо їх застосування.

Досягнення мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- проаналізувати та систематизувати стан наукової розробки теми, джерельну базу та методологічний апарат дослідження;
- висвітлити воєнно-політичну, оперативно-стратегічну, суспільно-політичну обстановку на Харківському напрямку навесні 1942 р., визначити основні чинники, що впливали на підготовку та проведення наступальних операцій у цьому регіоні;
- проаналізувати особливості підготовки наступальних операцій радянськими та німецькими військами в 1942 р.;
- розкрити хід та особливості ведення наступальної операції радянськими військами Південно-Західного фронту та німецькими військами на Харківському напрямку;
- встановити вплив цих операцій на подальший розвиток воєнного мистецтва;
- здійснити порівняльний аналіз контрнаступальної операції Вермахту «Фрідерікус-Південь» 1942 р. та Слобожанської наступальної операції Сил оборони України 2022 р., сформулювати рекомендації щодо застосування отриманих уроків для підготовки та ведення наступальних операцій Збройними Силами України у сучасних умовах та окреслити недостатньо вивчені аспекти теми, визначити напрями майбутніх дослідницьких пошуків.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із березня до червня 1942 р. та з липня до жовтня 2022 р. Нижня хронологічна межа відповідає часу початку планування Харківської наступальної операції Червоної армії та операції «Фрідерікус-І» Вермахту. Верхня межа припадає на закінчення операції «Фрідерікус-Південь» («Fridericus-Süd») та її наслідки для Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) та Третього Рейху. Нижня межа другого періоду відповідає початку планування Слобожанської наступальної операції, а верхня межа – її закінченню.

Методи дослідження. Методологічною основою цього дослідження є загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, соціального підходу, міждисциплінарності, системності та детермінізму. Реалізація зазначених принципів була забезпечена різноманітним методологічним інструментарієм, що відповідає специфіці предмету, меті та завданням дослідження.

У процесі дослідження застосовувалися спеціальні історичні методи наукового пізнання, зокрема хронологічний, проблемно-хронологічний, типологізація, історичної компаративістики, а також загальнонаукові логічні методи – аналіз і синтез, індукція і дедукція.

Хронологічний метод дозволив реконструювати історичні події в їх часовій послідовності та виявити причинно-наслідкові зв'язки між етапами підготовки та проведення операцій радянських і німецьких військ.

Проблемно-хронологічний метод дав змогу дослідити окремі аспекти процесів підготовки та проведення операцій радянських і німецьких військ (планування, організація логістики, взаємодія між різними видами і родами військ, обладнання території, підготовка особового складу тощо) у їх хронологічній послідовності.

Метод типологізації дозволив класифікувати знайдені джерела за спільними ознаками та структурувати їх для більш детального аналізу.

Метод історичної компаративістики дав змогу встановити спільні риси та відмінності в тактиці та оперативному мистецтві Вермахту, Червоної армії (1942) та Сил оборони України (2022), що сприяло поглибленому розумінню еволюції воєнного мистецтва та застосування набутого історичного досвіду, зокрема в контексті сучасної російсько-української війни.

У процесі розкриття предмету дисертаційного дослідження важлива роль відводилася методам аналізу та синтезу, індукції та дедукції. Ці методи дозволили здійснити глибокий аналіз зібраних даних, визначити причинно-наслідкові зв'язки та характерні риси подій, а також сформулювати загальні висновки і нові теоретичні концепції, які лягли в основу конкретних рекомендацій щодо їх застосування в умовах сьогодення.

Застосування вказаних принципів і методів забезпечило наукову обґрунтованість, об'єктивність і системність дослідження, а також дозволило досягти мети та вирішити поставлені завдання.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що при вирішенні наукового завдання, яке раніше не розглядалося воєнно-історичною наукою, у дисертації *вперше*:

охарактеризовано особливості підготовки радянських і німецьких військ до операцій: оперативного планування, оперативного розгортання, наступу та оборони, а також здійснення відповідних організаційних заходів;

встановлено вплив операцій радянських військ Південно-Західного фронту та військ гітлерівської коаліції на Харківському напрямку на подальший розвиток воєнного мистецтва та організаційних структур збройних сил обох сторін. Зокрема, особливості розвитку оперативного мистецтва і тактики видів і родів військ, а також зміни, що відбулися в реорганізації та застосуванні танкових з'єднань, авіації і артилерії;

на основі порівняльного аналізу контрнаступальної операції Вермахту «Фрідерікус-Південь» 1942 р. та Слобожанської наступальної операції Сил оборони України 2022 р. визначено спільні та відмінні риси операцій і виділено важливі воєнно-історичні уроки для підготовки та ведення наступальних операцій.

Уточнено та доповнено:

висновки з оцінки воєнно-політичної, воєнно-стратегічної та соціально-політичної обстановки навесні 1942 р., а також оперативної обстановки на Харківському напрямку, зокрема виявлено ключові чинники, що впливали на підготовку та проведення наступальних операцій у цьому регіоні;

хід та особливості ведення воєнних дій радянськими та німецькими військами на Харківському напрямку, уточнено оперативний зміст німецької контрнаступальної операції «Фрідерікус-Південь», яка у більшості джерел розглядається як наступальна;

хронологію ведення наступальної операції військами Південно-Західного фронту та контрнаступальної операції німецьких військ «Фрідерікус-Південь».

Набула подальшого розвитку історіографія за напрямом дослідження, до наукового обігу введено раніше неопубліковані документи і матеріали.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що основні положення дисертаційної роботи, зібрані та опрацьовані теоретичні і фактичні матеріали, а також висновки можуть бути застосовані під час розробки навчальних програм, лекційних курсів, навчально-методичних посібників, підручників із військової та суспільно-політичної історії України для курсантів вищих військових навчальних закладів Міністерства оборони України (МОУ) та студентів гуманітарних факультетів закладів вищої освіти Міністерства освіти і науки України (МОН).

Результати дисертаційного дослідження впроваджено в навчальний процес Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, а саме використано для розроблення методичних розробок навчальної дисципліни «Історія війн та військового мистецтва», самостійної підготовки курсантів. Здійснено впровадження в навчальний процес Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, а саме використані під час виконання науково-дослідної роботи відділу новітньої історії «Національний спротив в Україні: історичні традиції, сучасні виклики, міжнародна підтримка», при відпрацюванні методичного матеріалу при викладанні навчальної дисципліни ОПП В9: «Україна в роки Другої світової війни». Також впроваджено у практичну діяльність військової частини А5111: використовуються як методичні матеріали при проведенні занять, тренінгів, навчань з особовим складом військової частини А5111 військової частини А1314 (додаток Б).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна праця є самостійним науковим дослідженням. Основні положення дисертації, результати наукових досліджень, висновки та надані рекомендації є особистим науковим здобутком автора.

Апробація результатів дослідження відбулася на тринадцяти міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях та семінарах:

III Міжнародній науково-практичній конференції *«Українське військо: сучасність та історична ретроспектива»* (м. Київ, 23 листопада 2022 р.);

IV Міжнародній науково-технічній конференції *«Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ»* (Львів 17–18 травня 2023 р.);

міжнародній науково-практичній конференції *«Актуальні проблеми науки, освіти та суспільства в XXI столітті»* (Кременчук, 22 червня 2023 р.);

міжнародній науково-практичній конференції *«Сучасний стан та пріоритети модернізації науки, освіти та технологій»* (Біла Церква, 10 січня 2024 р.);

III Всеукраїнській науковій конференції *«Добровольці на захисті Української держави: історія та сучасність»* (Львів, 30 квітня 2024 р.);

III Міжнародній науковій конференції *«Розвиток наук в умовах нової реальності: проблеми та перспективи»* (Ужгород, 4 жовтня 2024 р.);

науково-практичному семінарі *«Воєнна історія України: історична ретроспектива»* (Київ, 31 жовтня 2024 р.);

V міжнародній науково-практичній конференції *«Українське військо: сучасність та історична ретроспектива»* (Київ, 28 листопада 2024 р.);

IV всеукраїнській науковій конференції *«Добровольці на захисті Української державності: історія та сучасність»* (Львів, 14 березня 2025 р.);

міжвузівському науково-практичному семінарі *«Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності»* (Київ, 22 травня 2025 р.);

V Міжнародній науковій конференції *«Зброяря: історія розвитку озброєння та військової техніки»* (Львів, 15 жовтня 2025 р.);

всеукраїнській науковій конференції *«Друга світова війна в історії країн та народів Східної Європи»* (Кропивницький, 27 листопада 2025 р.);

VI Міжнародній науково-практичній конференції *«Українське військо: сучасність та історична ретроспектива»* (Київ, 27 листопада 2025 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження оприлюднені у 17 наукових публікаціях: 1 стаття у виданні, яке входить до

переліку наукових фахових видань України категорії «А» та індексується міжнародною науко–метричною базою Web of Science; 3 статті у виданні, які включені до переліку наукових фахових видань України категорії «Б»; 13 публікацій мають апробаційний характер.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається титульного аркуша, анотації, змісту, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (342 позиції) – 34 с., а також додатків – 65 с. Основний текст дисертації становить 216 с. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 333 с.

Дисертація проілюстрована 4 таблицями, 4 рисунками та 40 схемами.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Історіографія проблематики підготовки та ведення наступальних операцій радянських і німецьких військ на Харківському напрямку у травні 1942 р. сформувалася в межах української, радянської, західноєвропейської, американської та російської воєнно-історичних традицій і репрезентує різні методологічні підходи та дослідницькі пріоритети. Значний масив наукових праць, присвячених Харківській операції, зумовлює потребу не лише в їх систематизації, а й у порівняльному аналізі пізнавальних можливостей наявних інтерпретацій, зокрема щодо висвітлення процесів підготовки, управління та ведення наступальних дій.

З метою систематизації та порівняльного аналізу наявних досліджень виявлені роботи умовно згруповано за чотирма типами: дисертаційні дослідження, наукові праці монографічного характеру (включно з воєнно-історичними описами), статті у фахових наукових виданнях, тези доповідей на наукових конференціях і семінарах. Такий підхід дозволяє не лише визначити рівень опрацьованості задекларованої теми в різних історіографічних сегментах, а й простежити домінантні напрями її осмислення, виявити характерні обмеження попередніх досліджень та окреслити ті аспекти, які залишалися поза межами системного наукового аналізу.

Вивчення *української історіографії* засвідчує, що підготовка та ведення наступальних операцій радянських і німецьких військ на Харківському напрямку у травні 1942 р. не стали предметом цілісного спеціалізованого дослідження. Наявні роботи загального характеру охоплюють широкі аспекти Другої світової війни, зокрема український чинник, роль України та українців у війні, морально-психологічний стан армії і цивільного населення, масштаби людських втрат,

економічні умови та соціально-історичні наслідки. До них належать колективні видання: «Від Рейхстагу до Івдзіми. У полум'ї війни. Україна та Українці у Другій світовій війні» (2017) [149], «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945» (2000) [150], «Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті)» (2010) [146], «Звитяга і жертвовність: українці на фронтах Другої світової війни» (1997) [163], «Україна в полум'ї війни 1941–1945» (2005) [165], а також праці В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» (1993) [159], В. Варакути, «Статистика, обставини та причини невинуватених втрат у Червоній армії під час Другої світової війни» (2022) [99], О. Куцької «Лінія Арпада – оборонна споруда у східних Карпатах часів Другої світової війни» (2024) [105], науково-дослідна робота «Основні операції Великої Вітчизняної війни на території (1941–1944 рр.)» (2003) [327]. Хоча ці дослідження не зосереджені виключно на Харківській операції 1942 р., вони забезпечують широкий історичний контекст, дозволяють зіставити локальні події з загальною картиною війни та оцінити соціально-політичний і пам'яттєвий вимір подій. Водночас аналіз цих джерел виявляє суттєві прогалини щодо оперативного-тактичного рівня подій, взаємодії родів військ та матеріально-технічного забезпечення, що створює необхідний науковий простір для власного дослідження.

Праці В. Грицюка «Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України» (2010) [153], В. Грицюка та Л. Кривизюка «Харківська катастрофа 1942 року» (2011) [104], Л. Кривизюка та М. Кузнецова «Харківська наступальна операція (12–17 травня 1942 року): прорахунки в оперативному командуванні» (2024) [337], І. Рєпін та І. Польцев «Наступ військ Південно-Західного фронту Червоної Армії в травні 1942 р. на Харківському напрямі» (2019) [119] та «Оточення військ Південно-Західного фронту Червоної армії в травні 1942 р. під Харковом: причини та наслідки» (2020) [120], В. Сімперовича «Наступальні операції Червоної армії на теренах України в експозитарному вимірі Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної Війни 1941–1945 років» (2014) [121], В. Козака «Харківська

трагедія. Книга Пам'яті України. 1941–1945» (2005) [158], Р. Пилявця «Трагедія під Харковом: травень 1942 року» (2012) [114], Є. Рафальського та С. Беляєва «Харківська трагедія 1942 р.» (2013) [117] та О. Лисенка і В. Грицюка «До і після 22 червня 1941-го...» (2016) [108], І. Автушенко «Червона армія на Харківському напрямку навесні 1942 року: від наступальної ініціативи до стратегічної поразки» (2025) [96], І. Автушенко та О. Автушенка «Новий погляд на перебіг Харківської операції навесні 1942 року» (2025) [98], О. Чорного «Битва за Дніпро на сторінках закритих радянських видань з історії німецько-радянської війни» (2023) [127] та «Битва за Дніпро: політико-ідеологічна складова в історіографії проблеми» (2023) [128], Н. Марцінко «Харківська наступальна операція 1942 року: стратегічні помилки, наслідки наступу та економічний контекст гібридної війни Росії проти України» (2025) [111] та «Ціна помилок: Харківська наступальна операція 1942 року та наступ на Харків 2022 року» (2025) [110], а також колективні видання «Історія війн і військового мистецтва» (2019) [151] дозволяють системно відтворити стратегічні та оперативні аспекти Харківської наступальної операції 12–17 травня 1942 р., а також проаналізувати діяльність радянського командування та її вплив на перебіг і результати операції. Разом із тим, аналіз цих праць виявляє певні обмеження, зокрема недостатню деталізацію внутрішніх процедур командування, особливості взаємодії родів військ у реальному часі та комплексний розгляд факторів, що призвели до поразки. Це формує науковий простір для дисертаційного дослідження та прагне заповнити ці прогалини шляхом багаторівневого аналізу оперативних і тактичних рішень та оцінки ефективності командних дій.

Проблематика створення та функціонування німецької інформаційної системи на окупованій території України, зокрема на Харківщині, під час німецько-радянської війни, роль пропаганди у забезпеченні морально-психологічної стійкості німецьких військ та її вплив на місцеве населення і радянські війська, що діяли на Харківському напрямку у 1942 р., а також оцінка загальної ситуації в тилу німецьких військ, стану місцевого населення, рівня підтримки радянських структур на окупованій території, діяльності радянського

підпілля й партизанського руху на Харківщині в період Другої світової війни та їхньої взаємодії з регулярними частинами Червоної армії відображені у працях А. Скоробогатова «Харків у роки німецької окупації (1941–1943)» (2006) [331], О. Дьякової «Боротьба харківців проти гітлерівців» (2020) [102] та «Боротьба харківських партизанів у 1942 році» (2015) [101], «Рух опору на Харківщині у період нацистської окупації» (2012) [325]. О. Куцької, А. Кмін, А. Щеглова «Радянська спецпропаганда в роки Другої світової війни: структура, технічні засоби та діяльність» (2025) [106], О. Салати «Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.)» (2010) [330], а також А. Кентія, В. Лозицького та М. Слободянюка «Радянський рух Опору на окупованій території України» (2010) [156]. Автори демонструють, що на початку 1942 р. партизанський і підпільний рух на Харківщині залишався малочисельним, фрагментованим і слабо забезпеченим зброєю, зв'язком та організаційною підтримкою. У таких умовах його діяльність створювала для німецького тилу переважно локальні, а не стратегічні загрози і не могла безпосередньо впливати на перебіг воєнних дій на Харківському напрямку.

Для розуміння специфіки застосування танкових військ, авіації та артилерії у контексті наступальних і контрнаступальних дій на Харківському напрямку у травні 1942 р. важливими є праці Л. Кривизюка та О. Юрчука «Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра» (2014) [160], Л. Кривизюка та І. Бабірада «Створення та розвиток танкових військ між світовими війнами і під час Великої Вітчизняної війни» (2011) [103], В. Резніка «Теоретичні погляди на застосування авіації та їх реалізація під час Другої світової війни» (2019) [118], А. Харука «Піхотна артилерія Другої світової війни: німецький підхід» (2022) [123], а також дисертація В. Заборовського «Організація та бойове застосування винищувальної авіації військово-повітряних сил Радянського Союзу та Німеччини 1940–1945 рр.» (2005) [326].

Зокрема, дослідження цих авторів демонструють, що радянські танкові війська між світовими війнами розвивалися нерівномірно й суперечливо, що

призвело до низки суттєвих організаційних недоліків: нестійкої структури, слабкої логістичної підтримки, недостатньої підготовки кадрів, обмеженої взаємодії з піхотою та артилерією, а також технічної ненадійності матеріальної частини. Ці проблеми особливо гостро проявилися у 1942 р., впливаючи на ефективність радянських наступальних дій.

Здійснюється аналіз ролі винищувальної авіації у завоюванні панування в повітрі на німецько-радянському фронті, зокрема на Харківському напрямку у 1942 р., зосереджуючись на питаннях взаємодії авіації з сухопутними військами та забезпечення повітряного прикриття наступальних і оборонних операцій. Німецька авіація 1941–1942 рр. вирізнялася кращою підготовкою льотного складу, ефективністю системи управління та високим рівнем інтеграції з сухопутними військами. Значну роль відігравала й німецька піхотна артилерія, що характеризувалася оперативною гнучкістю, уніфікацією озброєння та ефективною взаємодією з піхотою і танками. Ці чинники забезпечували Вермахту можливість швидко досягати вогневої переваги на ключових ділянках фронту та інтенсивно уражати радянські позиції, що сприяло стрімкому прориву під час контрнаступу у травні 1942 р. Зазначені дослідження створюють аналітичну основу для розуміння диспропорцій сил радянського та німецького угруповань на Харківському напрямку, а також дозволяють деталізувати функціонування окремих родів військ у ході наступальних і контрнаступальних операцій.

У дослідженні В. Вишневського «Бойове застосування засобів зв'язку в операціях 1941–1942 рр.» (2007) [324] проаналізовано використання систем зв'язку в Червоній армії під час оборонних і наступальних операцій початкового періоду німецько-радянської війни (традиційно означуваної в радянській і пострадянській історіографії як Велика Вітчизняна війна). Харківська наступальна операція 1942 р. розглядається автором як показовий приклад системних збоїв у функціонуванні засобів зв'язку, що суттєво ускладнювали управління військами та негативно впливали на перебіг воєнних дій.

Дослідження О. Новосьолова «Участь румунських військ у бойових операціях на території України (1941–1944 рр.)» (2007) [112], Т. Чалої «Румуни

очами німців (Участь румунських військ у боях на радянсько-німецькому фронті в оцінці німецьких генералів)» (2009) [145], А. Русака «Участь союзників гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР (1941–1945 рр.)» (2003) [329] суттєво доповнюють українську історіографію, розкриваючи особливості участі союзників Німеччини, передусім румунських військ, у воєнних діях на території України в 1941–1944 рр.

У контексті травня 1942 р. ці праці, спираючись на німецькі мемуари та аналітичні звіти, дозволяють оцінити реальний бойовий потенціал румунських з'єднань, що діяли у взаємодії з Вермахтом, а також з'ясувати їхній вплив на оперативну стійкість фронту. Автори також відтворюють суб'єктивні оцінки німецького командування, які відображають як сприйняття бойових можливостей союзників, так і характер внутрішньокоаліційної взаємодії. Зокрема, німецькі генерали оцінювали румунські частини як обмежено боєздатні, особливо під час наступальних операцій, підкреслюючи їхню залежність від німецької артилерійської, розвідувальної та командної підтримки.

Зіставлення цих оцінок із аналізом німецької операційної побудови дає змогу більш глибоко зрозуміти умови підготовки контрудару Вермахту у травні 1942 р., який став одним із вирішальних чинників розгрому радянських військ.

Праці Л. Рибченко «Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр.» (2010) [143] та Р. Пилявець «“Чорна піхота” як історичне явище в роки німецько-радянської війни (1941–1945 рр.)» (2019) [115], які репрезентують сучасний український підхід до аналізу мобілізаційної політики СРСР, дозволяють глибше оцінити соціальні, організаційні та морально-психологічні чинники комплектування Червоної армії на території України. Ці аспекти безпосередньо впливали на реальні оперативні можливості радянських військ під час наступальних дій на Харківському напрямку у травні 1942 р. Особливо цінною є робота Р. Пилявця, у якій детально аналізується феномен так званої «чорної піхоти» – мобілізованих у прифронтових районах українців, що використовувалися як маршеві поповнення або резерви з мінімальною

підготовкою та надзвичайно високим рівнем втрат. На основі зібраного матеріалу автор демонструє, що радянське командування у 1941–1942 рр. орієнтувалося переважно на кількісне поповнення військ, часто вводячи в бій недостатньо підготовлені контингенти без належного забезпечення. Автор аргументовано доводить, що поява «чорної піхоти» була прямим наслідком системної кризи мобілізаційних процесів, що, у свою чергу, корелювало з обмеженою боєздатністю радянських резервів під час Харківської операції 1942 р. Загалом дослідження акцентують увагу на структурних вадах радянської мобілізаційної системи, низькій якості людського ресурсу та соціальних, морально-психологічних чинниках, які істотно обмежували ефективність наступальних дій Червоної армії навесні 1942 р.

На основі аналізу праць А. Харука «Харківська оборонна операція (24 лютого – 14 травня 2022 р.)» (2023) [126], «Слобожанська наступальна операція: передумови і перший етап (6–12 вересня 2022 р.)» (2023) [124], колективної монографії «Рік незламності: крах операції “Z”» (2023) [154] та «Воєнно-історичний опис російсько-української війни» (серпень 2022 року [147], вересень 2022 року [148]) (2022), І. Автушенко «Харківські наступальні операції 1942 і 2022 років: стратегічні паралелі крізь призму воєнної історії» (2025) [97], О. Куцької та А. Кмін «Контент-аналіз українських пропагандистських листівок, призначених для противника на тимчасово окупованих Російською Федерацією територіях України періоду російсько-української війни» (2025) [107], Н. Марцінко «Харківська операція 1942 року: історичний аналіз у контексті сучасної російсько-української війни» (2025) [109] автор здійснив порівняльний воєнно-історичний аналіз підготовки, ведення та результатів контрнаступальної операції Вермахту «Фрідерікус-Південь» 1942 р. і Слобожанської наступальної операції Сил оборони України 2022 р. У ході дослідження визначено як спільні підходи до застосування принципів воєнного мистецтва, так і принципові відмінності, зумовлені розвитком технологій, зміною способів планування, організації управління та ведення воєнних дій. Використання цих праць дозволило автору дисертації не лише зіставити історичні та сучасні операції на

Харківському напрямку, але й провести багаторівневий аналіз чинників, що впливали на ефективність воєнних дій, організаційно-тактичні рішення командування та взаємодію родів військ у різні історичні періоди.

Таким чином, проведений автором аналіз української історіографії показує, що вона охоплює більшість соціально-політичних, оперативно-тактичних та загальноісторичних аспектів теми, проте залишається неповною для всебічного висвітлення предмета дисертаційного дослідження. Значну увагу в історіографічних працях приділено загальному перебігу Харківської операції, мобілізації ресурсів, морально-психологічному стану радянських військ, ролі союзників Німеччини (передусім румунських частин), застосуванню різних родів військ – танкових, артилерії та авіації, а також стану партизанського та підпільного руху на окупованих територіях Харківщини. Особливе місце в історіографії займає аналіз Харківської катастрофи травня 1942 р., зокрема оточення та знищення радянських частин і вплив цих подій на фронт та цивільне населення. Водночас, як показав авторський огляд, українська історіографія недостатньо деталізує радянські та німецькі оперативні й тактичні рішення, системні прорахунки командування, взаємодію родів військ, а також питання матеріально-технічного забезпечення й логістики, що створює науковий простір для дисертаційного дослідження.

Вивчення стану опрацьованості теми у *радянській історіографії* показало, що основний масив праць створено у 1940–1980 рр. і вирізняється виразним ідеологічним забарвленням. Він представлений багатотомними узагальненнями, воєнно-історичними нарисами, монографіями, науковими статтями, меморіально-аналітичними працями та спеціальною літературою щодо систематизації бойового досвіду.

Ключову групу становлять офіційні узагальнення, підготовлені під егідою ЦК КПРС та Міністерства оборони СРСР, зокрема: «Історія Другої світової війни 1939–1945» (т. 2, 1961 [213]; т. 4, 1975 [214], т. 5, 1975 [215]), «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–1945» (1984) [202], «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» (т. 1, 1967) [167], «Операції

радянських Збройних сил у Великій Вітчизняній війні» (т. 1, 1958) [227]. У цих виданнях Харківська операція 1942 р. розглядається в контексті загальної концепції «зриву планів Вермахту» та зміцнення радянської оборони, а її провал пояснюється «об'єктивними труднощами» та «раптовими ударами ворога». При цьому питання прорахунків радянського командування, недоліків управління військами та помилкових рішень Ставки або ігноруються, або значно згладжуються, що створює викривлене уявлення про реальні причини поразки.

Фундаментальне значення для реконструкції перебігу подій на харківському напрямку мають праці, підготовлені фахівцями Генерального штабу СРСР, які мали гриф обмеження доступу та тривалий час були недоступними для загального використання. Зокрема, п'ятий випуск «Збірника воєнно-історичних матеріалів Великої Вітчизняної війни» (1951) [236] у якому подано детальний оперативно-тактичний аналіз дій військ Південно-Західного фронту у травні 1942 року, що базувався на нещодавніх подіях та мав за мету професійну підготовку офіцерського складу. Ширший стратегічний контекст весняно-літньої кампанії представлено у «Стратегічному нарисі Великої Вітчизняної війни» (1961) [242], де в умовах тогочасної «відлиги» було здійснено спробу системного аналізу прорахунків вищого командування та Ставки ВГК. Попри властиву тому періоду ідеологічну обмеженість, ці видання містять масив статистичних даних та описів бойових дій, що стали основою для подальших досліджень.

Радянська історіографія формувалася в умовах жорсткої політико-ідеологічної цензури, спрямованої на приховування масштабів військових катастроф та невдач. Інструментарієм такого обмеження виступали «Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі та радіо» (1949) [228], «Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритому друку, передачах за радіо і телебачення» (1976) [229], які блокували оприлюднення об'єктивних даних про реальні втрати, прорахунки Ставки та персональну відповідальність вищого командування. Як наслідок, аналіз Харківської трагедії в наукових працях СРСР десятиліттями залишався фрагментарним і підпорядкованим концепціям про «тимчасові невдачі», що

значно викривлювало загальну картину воєнних дій.

Інша група радянських праць – монографії, воєнно-історичні нариси та наукові статті – присвячена аналізу стратегічних намірів Німеччини, розвитку радянських збройних сил, зокрема танкових військ, та еволюції радянського воєнного мистецтва. До них належать: П. Коломейцев «Як ліквідувати танковий прорив» (1941) [140], В. Дашичев «Цілком таємно! Лише для командування. Стратегія фашистської Німеччини у війні проти СРСР» (1967) [208] і «Банкрутство стратегії німецького фашизму» (1967) [207], А. Самсонов «Друга світова війна. 1939–1945: Нарис найважливіших подій» (1990) [235], І. Тюленев «Радянська кавалерія у боях за Батьківщину» (1957) [245], видання «Спостереження та зв'язок (з бойового досвіду)» (1943) [226], «Радянські танкові війська 1941–1945» (1973) [240], «Будівництво та бойове застосування радянських танкових військ у роки Великої Вітчизняної війни» (1979) [220], «Історія воєнного мистецтва» (1963) [212] та «Тактика у бойових прикладах (дивізія)» (1976) [243]. У цих працях Харківська операція 1942 р. розглядається переважно через призму порівняння стратегічних концепцій обох сторін і узгоджується з офіційними радянськими наративами. Автори детально реконструюють окремі епізоди дій німецьких і радянських військ на Харківському напрямку, водночас висновки залишаються обмеженими рамками ідеологічного канону: підкреслюється героїзм радянських військ, а відповідальність за поразку зводиться до дій противника або локальних «помилкових ініціатив командирів фронтової ланки».

В інших працях, зокрема С. Бегунова «Що сталося під Харковом у травні 1942 року» (1987) [135], С. Бегунова, А. Литвинчука та В. Сутулова «Ось де правда, Микито Сергійовичу!» (1990) [138], здійснюється реконструкція перебігу подій, але в межах традиційної радянської інтерпретаційної схеми: основні причини поразки пояснюються «раптовістю» німецького удару, перевагою противника та помилками командирів середньої ланки, тоді як стратегічні прорахунки Ставки та системні недоліки оперативного планування залишаються поза аналізом.

У працях С. Ісаєва та В. Левченка «Герої – визволителі Харківщини» (1988)

[211], А. Бланка та Б. Хавкіна «Друге життя фельдмаршала Паулюса» (1990) [199] висвітлюється роль окремих радянських і німецьких воєначальників, проте переважно в межах ідеологічно зумовлених наративів. Радянським командирам приписується героїзована роль, акцентується їхній мужній спротив і самопожертва, тоді як критичний аналіз прорахунків командування та причин оперативної поразки 1942 р. фактично відсутній. Діяльність німецьких командирів, зокрема Ф. Паулюса, розглядається вибірково й без глибокого аналізу їхнього впливу на перебіг Харківської операції. Такий підхід обмежує можливість всебічної й неупередженої оцінки рішень, що визначали хід і результати подій травня 1942 р.

На підставі проведеного аналізу можна стверджувати, що радянська історіографія значною мірою зосереджувалася на висвітленні стратегічних планів Німеччини та їх нібито «неминучого провалу», героїзму радянських військ і окремих військових формувань, а також розвитку воєнного мистецтва. Проте події на Харківщині 1942 р. трактувалися переважно описово, без критичного осмислення рішень радянського командування. Співвідношення реальних оперативних спроможностей (додаток Е довідка 2) Червоної армії з поставленими завданнями, прорахунки оперативного планування та недооцінка противника, аналіз дій німецьких військ на рівні оперативного мистецтва, а також питання відповідальності радянського керівництва за результати операції залишалися фактично поза полем належного дослідження.

Таким чином, незважаючи на значний обсяг створених праць, радянська історіографія виявляє чіткі концептуальні обмеження: домінує ідеологічно задане трактування подій, а більшість робіт демонструє вибіркове використання фактів, уникання гострих проблем і тенденцію до переоцінки успіхів радянського командування. З огляду на це, тема підготовки та ведення наступальних операцій під Харковом у травні 1942 р. залишається недостатньо осмисленою, що підкреслює очевидну потребу сучасного наукового переосмислення та глибшого критичного аналізу.

Аналіз зарубіжної історіографії, а саме *західноєвропейської, американської*

та російської засвідчує, що проблематика воєнних дій радянських і німецьких військ на Харківському напрямку розглядалася з різних аналітичних позицій, насамперед у ширшому контексті стратегічного перебігу німецько-радянської війни. Зокрема, у працях П. Карелла «Операція Барбаросса: похід на Росію» (1975) [171], Буга Х., Рана В., Штумпфа Р. та Вегнера Б. «Німецький рейх і Друга світова війна. Том 6: Глобальна війна. Перетворення на світову війну та зміна ініціативи з 1941 по 1943 рік» (1990) [170], Е. Цімке та М. Бауера «Від Москви до Сталінграда: рішення на Сході» (1987) [193], К. Типпельскірха «Історія Другої світової війни 1939–1945» (1998) [244], а також у колективній праці «Фатальні рішення Вермахту» (1999) [204] основна увага зосереджується на аналізі стратегічних і управлінських рішень німецького військово-політичного керівництва, які визначали загальний перебіг кампанії на Східному фронті. Події на Харківському напрямку в цих дослідженнях розглядаються переважно як складова ширших наступальних і контрнаступальних операцій Вермахту у кампанії 1942 р., без детального аналізу їх внутрішньої логіки, оперативної динаміки та взаємодії сторін на рівні оперативного мистецтва. Унаслідок цього Харківська операція постає радше як епізод загального стратегічного протистояння, а не як самостійний об'єкт комплексного військово-історичного дослідження, що обмежує можливості глибшого осмислення причин і механізмів поразки радянських військ у травні 1942 р.

У низці праць розглянуті причини поразки Червоної армії під Харковом, а також радянські інтерпретації цих подій. Так, у дослідженнях Г. Дюерра «Результати битви під Харковом навесні 1942 р.» (1954) [130], матеріалах збірника «Підсумки Другої світової війни. Збірник статей» (1957) [216], а також у фундаментальній праці Д. Гланца «Харків 1942: Анатомія військової катастрофи очима радянських військ» (1998) [175] здійснюється спроба поєднати аналіз оперативної обстановки з критичним осмисленням рішень радянського військово-політичного керівництва. Автори акцентують увагу на системних прорахунках у плануванні наступальної операції, недооцінці противника та обмеженій здатності радянського командування адекватно реагувати на зміну оперативної ситуації.

Важливе джерельне значення для вивчення як історії Другої світової війни загалом, так і організації, структури та застосування військ нацистської Німеччини на німецько-радянському фронті зокрема має багатотомна серія праць Г. Тессіна «Частини та формування німецького Вермахту та Ваффен-СС у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» (1973 [187], 1974 [188], 1976 [189], 1977 [186], 1980 [190]). Спираючись на значний масив архівних матеріалів, зокрема офіційні документи та оперативні зведення, автор подає детальні відомості про склад і структуру дивізій (піхотних, артилерійських, танкових, підрозділів зв'язку), їх технічне оснащення, систему командування та участь у конкретних бойових діях. Це дозволяє реконструювати реальний потенціал і можливості німецьких військових формувань та глибше зрозуміти контекст їхніх дій у ключових кампаніях, зокрема на Харківському напрямку у 1942 р.

Суттєвий внесок у вивчення застосування родів військ (сил) і окремих формувань сухопутних військ нацистської Німеччини на Харківському напрямку зробили спеціалізовані праці військово-історичного та довідково-аналітичного характеру. Зокрема, у роботах Б. Мюллер-Гілебранда «Сухопутна армія Німеччини 1933–1945 рр.» (1976 [224], 2002 [225]), Л. Томаса «Бронетанкові війська. Повний посібник зі створення та бойового застосування танкових військ Німеччини (1933–1942)» (1997) [180], К. Вагенера «Група армій Південь: Бої на півдні Східного фронту 1941–1942» (1981) [192], Х. Ланца «1-ша гірська дивізія 1935–1945 рр. (Як воювала 1-ша гірська дивізія Вермахту)» (1954) [182] та Ф. Шерцера «Історія 113-ї піхотної дивізії 1940–1943 рр.» (1990) [185] подано детальні відомості щодо організаційної структури, бойового складу, особливостей підготовки та практики застосування німецьких сухопутних формувань. Ці дослідження дозволяють конкретизувати роль окремих дивізій і корпусів у ході бойових дій на Харківському напрямку та уточнити реальні можливості Вермахту у весняно-літній кампанії 1942 р.

Окремий напрям західної історіографії становлять праці, присвячені ролі авіації у завоюванні панування в повітрі та її взаємодії з іншими родами військ під час бойових дій на Харківському напрямку. У дослідженнях Р. Кілмаркса «Історія

радянських повітряних сил» (1962) [181], К. Раффнера «Польові дивізії Люфтваффе 1941–45» (1990) [184], Дж. Хейворда «Використання Німеччиною повітряних сил під Харковом, травень 1942 року» (1997) [131] та Г. деЗенга «Аеродроми Люфтваффе 1935–45, Росія (включаючи Україну, Білорусь і Бессарабію)» (2014) [172] розкриваються питання планування авіаційних операцій, організації повітряного прикриття наступальних і оборонних дій, а також логістичного забезпечення діяльності авіаційних частин. Сукупно ці праці дають змогу простежити вплив повітряного чинника на перебіг бойових дій і результати операцій на Харківському напрямку у 1942 р.

Важливим аспектом західноєвропейської та американської історіографії є аналіз ролі окремих німецьких воєначальників у процесах підготовки та ведення воєнних дій, а також участі союзників Німеччини у воєнних діях на Харківському напрямку. Ці питання висвітлюються, зокрема, у працях С. Мітчема «Фельдмаршали Гітлера та їх битви» (1998) [221], В. Герліца «Паулюс і Сталінград: життя фельдмаршала Фрідріха Паулюса з нотатками, листуванням та документами з його паперів» (1963) [176], а також П. Еббота, С. Томаса та М. Чаппела «Союзники Німеччини на східному фронті» (2001) [250]. У зазначених дослідженнях акцент зроблено на особистісному чиннику військового керівництва, механізмах ухвалення оперативних і стратегічних рішень, а також на ролі з'єднань та контингентів держав-союзників у реалізації планів німецького командування.

Узагальнюючи, слід зазначити, що західноєвропейська та американська історіографія забезпечує широке тематичне охоплення проблематики воєнних дій на Харківському напрямку у 1942 р., проте переважна більшість праць має оглядовий характер і розглядає Харківську операцію здебільшого як складову загальної стратегії сторін на Східному фронті. Такий підхід обмежує глибину аналізу оперативних рішень і конкретних механізмів взаємодії видів і родів військ у межах окремої кампанії, що зумовлює потребу подальших спеціалізованих досліджень.

Тема підготовки та ведення операцій на Харківському напрямку у 1942 р.

знайшла відображення в *російській історіографії*, насамперед у працях, присвячених загальному перебігу бойових дій весняної кампанії 1942 р. та подіям так званого «Харківського котла». Аналіз відповідної групи досліджень свідчить, що ці події розглядаються переважно в межах реконструкції ходу воєнних дій і ключових оперативних рішень, які призвели до оточення й поразки радянських військ.

Зокрема, у працях М. Шефова «Найвідоміші битви Росії» (2000) [248] та «Битви Росії» (2002) [247], А. Галушка та М. Коломійця «Бої за Харків у травні 1942 року: ілюстрований журнал» (2000) [205], В. Абатурова та Р. Португальського «Харків – кляте місце Червоної армії» (2008) [194], К. Бикова «Останній тріумф Вермахту. Харківський котел» (2009) [201], Д. Хохлова «Армія так і не дочекалася свого командувача» (2012) [144], В. Феськова, К. Калашнікова та В. Голікова «Червона армія у перемогах та поразках 1941–1945 рр.» (2003) [246], а також І. Мощанського «Бій під Харковом. Кривава катастрофа. 12–28 травня 1942 року» (2009) [222] та «Хроніка оточення: Дем'янськ та Харків» (2011) [223] основна увага зосереджується на послідовності воєнних дій, характері німецького контрудару та умовах оточення радянських угруповань. У межах такого підходу автори акцентують на недостатній підготовленості Червоної армії до дій противника, значних людських і матеріально-технічних втратах, а також на стратегічних помилках радянського командування, зокрема недооцінці сил Вермахту й проблемах у системі управління військами. Водночас аналіз показує, що ці висновки, як правило, формулюються без розгорнутого дослідження механізмів прийняття рішень і без системного аналізу радянського оперативного планування, що обмежує аналітичний потенціал зазначених робіт.

Аналіз російської історіографії засвідчує, що окремий сегмент досліджень присвячено проблематиці застосування танкових військ та авіації під час воєнних дій на Харківському напрямку у 1942 р. Зокрема, у працях М. Коломійця «Танки у Харківській катастрофі 1942 року» (2009) [217], Н. Головченка та Є. Маличевського «Розвиток тактики застосування радянських танкових армій у наступальних операціях Великої Вітчизняної війни» (2023) [139], М. Бакуніна

«Бої біля села Чепель у травні 1942 р.» (2022) [287] та «Танкові бої на схід від Харкова. Травень 1942 р.» (2022) [285] розглядається роль радянських танкових формувань у ході німецької контрнаступальної операції. У зазначених дослідженнях акцент робиться на проблемах планування та практичної реалізації бойового застосування танкових з'єднань, зокрема на неузгодженості дій між танками, піхотою й артилерією, що суттєво знижувало ефективність радянських наступальних дій і сприяло швидкому розгрому окремих угруповань. Водночас аналіз показує, що ці праці зосереджуються переважно на тактичному рівні, обмежено залучаючи ширший контекст оперативного планування та системи управління військами.

Роль німецької авіації у ході кампанії на Східному фронті, зокрема на Харківському напрямку, розглядається у праці К. Залеського «Люфтваффе. Військово-повітряні сили Третього Рейху» (2005) [209]. Автор аналізує механізми здобуття повітряної переваги, форми взаємодії авіації з сухопутними військами, а також її значення для підтримки оборонних і контрнаступальних дій Вермахту. Залучений матеріал дозволяє простежити вплив авіаційного чинника на зрив радянських танкових атак і втрату ініціативи Червоною армією у травні 1942 р.

Узагальнення наведених досліджень дозволяє дійти висновку, що в російській історіографії застосування різних родів військ на Харківському напрямку розглядається переважно крізь призму тактичних труднощів і окремих організаційних прорахунків. При цьому поразка Червоної армії у травні 1942 р. інтерпретується авторами як результат сукупності стратегічних помилок і недостатньо ефективної взаємодії між танковими, піхотними та артилерійськими з'єднаннями.

Окремий аспект проблеми – вплив матеріально-технічного забезпечення на боєздатність Червоної армії – розглянуто у праці А. Хатанзейського «Бронетанковий ленд-ліз для СРСР у роки Великої Вітчизняної війни, 1941–1945 рр.» (2024) [333]. Автор аналізує масштаби та темпи постачання бронетехніки за програмою ленд-лізу й доходить висновку, що їх обмежений характер у 1941–1942 рр. негативно вплинув на можливості радянських військ. На

його думку, дефіцит сучасної бронетехніки навесні 1942 р. став одним із чинників, що ускладнили ведення наступальних дій і сприяли поразці радянських військ у Харківській операції травня 1942 р.

Помітне місце в російській історіографії займають дослідження, присвячені персоналіям радянських воєначальників та їхній ролі в німецько-радянській війні. Зокрема, у працях Р. Португальського, А. Доманка та А. Коваленка «Маршал С. К. Тимошенко: біографія» (1994) [230], Р. Португальського «Маршал Тимошенко. “Поставте мене на небезпечну ділянку...”» (2007) [231], А. Ісаєва «Короткий курс історії ВВВ. Наступ маршала Шапошникова» (2005) [210], Б. Соколова «Маршал Малиновський» (2016) [241] організаційні та оперативні аспекти планування радянських наступальних операцій розглядаються крізь призму особистості військових лідерів. Біографічний підхід дозволяє авторам акцентувати увагу на індивідуальних якостях, стилі керівництва та управлінських рішеннях маршалів, водночас звужуючи аналіз до персоніфікованого пояснення причин успіхів і поразок, зокрема й під час воєнних дій на Харківському напрямку.

Окремий напрям російської історіографії, що опосередковано стосується Харківських подій 1942 р., становлять дослідження проблематики людських втрат. У працях Є. Андрєєва, Л. Дарского та Т. Харькової «Людські втрати СРСР у Другій світовій війні: методика оцінки та результати» (1995) [134], Р. Кривошеева «Про підсумки статистичних досліджень втрат Збройних Сил СРСР у Великій Вітчизняній війні» (1995) [141], а також Ю. Полякова «Основні проблеми вивчення людських втрат СРСР Вітчизняної війни» (1995) [142] на основі офіційних звітів і матеріалів радянських державних інституцій здійснюється кількісна оцінка втрат та окреслюються їх соціальні й політичні наслідки. Водночас ці роботи демонструють методологічні підходи, притаманні радянському та російському історіографічному середовищу, у межах яких аналіз людських втрат здебільшого відокремлюється від конкретного оперативного контексту бойових дій, у тому числі на Харківському напрямку.

Роль військ держав-сателітів нацистської Німеччини – Угорщини та Румунії

– у наступальних діях Вермахту на території України, зокрема в контексті літнього наступу 1942 р. (операція «Блау»), що розгорнувся після поразки радянських військ під Харковом, розглядається у працях, М. Філоненка «Історія бойових дій радянських військ проти збройних сил хортистської Угорщини на території СРСР (1941–1944 рр.)» (2017) [332] та Т. Малютиної «Історія бойових дій радянських військ проти збройних сил королівської Румунії на радянсько-німецькому фронті (1941–1944)» (2019) [328]. У зазначених дослідженнях проаналізовано участь угорських і румунських військових контингентів у наступальних операціях Вермахту, особливості їх бойового застосування, а також взаємодію з німецькими військами на південно-західному напрямку німецько-радянського фронту.

Таким чином, аналіз російської історіографії засвідчує, що висвітлення наступальних і оборонних операцій радянських та німецьких військ на Харківському напрямку у 1942 р. зосереджується переважно на з'ясуванні причин поразки Червоної армії, її стратегічних прорахунків, а також масштабів людських і матеріальних втрат. Особлива увага приділяється внутрішнім проблемам радянського військово-політичного керівництва та особливостям системи управління військами, які впливали на процес ухвалення оперативно-стратегічних рішень. Водночас аналіз німецьких операцій у низці досліджень акцентує передусім на ефективності воєнного мистецтва Вермахту, що нерідко призводить до спрощеного трактування причин його успіхів і зменшує рівень комплексності аналізу, оскільки поза належною увагою залишаються такі чинники, як специфіка Східного фронту, рівень виснаження сторін або роль союзників Німеччини. Загалом для російської історіографії характерна тенденція до більш стриманої критики радянської військової діяльності, що в окремих випадках зумовлює дисбаланс в оцінці дій протиборчих сторін.

Опрацьований комплекс періодичних видань і публікацій електронних ресурсів охоплює широкий спектр матеріалів: від історико-аналітичних статей і біографічних довідок до сучасних публіцистичних оглядів і спеціалізованих військово-історичних досліджень. У сукупності вони дали змогу суттєво

розширити інформаційну базу дослідження та сформувані багатовимірний погляд на передумови, перебіг і наслідки наступальних операцій на Харківському напрямку у травні 1942 р. Окрема група матеріалів, присвячених річницям Харківської операції або питанням її історичного переосмислення, відображає еволюцію суспільної пам'яті й репрезентує актуальні дискусії щодо причин «Харківської катастрофи» 1942 р., ролі політичного керівництва СРСР та рівня обґрунтованості рішень командирів різних рівнів. Попри те, що такі публікації не завжди мають достатній науковий апарат, вони дозволяють простежити динаміку інтерпретацій подій і охарактеризувати сучасний публічний дискурс навколо проблеми. Значний інтерес становлять також біографічні матеріали профільних інституцій, які забезпечили уточнення персоналій радянських і німецьких командирів, їхнього бойового досвіду, структури підпорядкування та характеру виконуваних завдань у 1942 р. Отримані дані сприяли точнішому відтворенню кадрової та організаційної складової операцій на Харківському напрямку. Загалом аналіз періодичних видань дозволив істотно доповнити архівні та мемуарні джерела, забезпечити зіставлення різних трактувань подій і окреслити спектр історіографічних підходів: від науково-документальних до публіцистичних. Такий комплексний підхід підвищив повноту та достовірність реконструкції перебігу подій травня 1942 р.

Використані під час дослідження матеріали різнотипних *довідникових джерел* енциклопедичного та довідково-інформаційного характеру забезпечили ґрунтовне доповнення документальної бази роботи. До цієї групи належать статті з українських і зарубіжних енциклопедичних видань, біографічні довідники, військово-історичні каталоги, спеціалізовані електронні бази даних та хронологічні ресурси, що містять систематизовані відомості про перебіг бойових дій, склад і підпорядкування військ, природно-кліматичні умови в районі проведення операції, технічні параметри інфраструктури, а також персональний склад командування. Загалом довідникові джерела суттєво доповнили наративні та документальні матеріали дослідження, забезпечили фактографічну точність, хронологічну верифікацію та дозволили відтворити структурну, персональну й

організаційно-технічну картину воєнних дій радянських і німецьких військ на Харківському напрямку у травні 1942 р. Їхнє використання стало важливою складовою комплексної реконструкції перебігу операції, об'єднавши розрізнені дані у цілісну аналітичну модель.

Варто зауважити, що деякі URL-посилання на момент захисту неактивні, тому переглянути їх можна в цифровому архіві інтернету <https://web.archive.org/>.

Отже, попри широкий тематичний спектр і значний обсяг напрацьованого матеріалу, жодне з досліджень не розглядає комплексно проблеми підготовки та ведення наступальних операцій обох сторін на Харківському напрямку у травні 1942 р. Зазначені події не виступають самостійним об'єктом дослідження. Унаслідок цього поза належною увагою залишаються принципові питання воєнного мистецтва оперативного рівня, зокрема: формування та реалізація оперативного задуму радянського командування, співвідношення реальних бойових спроможностей радянських угруповань із масштабом поставлених завдань, системні прорахунки в оперативному плануванні та управлінні військами, організація взаємодії видів і родів збройних сил, а також особливості німецького воєнного мистецтва у ході контрнаступальних дій групи армій (ГА) «Південь», включно з логікою ухвалення командних рішень. Сукупність цих аспектів досі не отримала цілісного й всебічного висвітлення в сучасних дисертаційних дослідженнях.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження склала сукупність документів і матеріалів, які систематизовано та поділено на три групи:

документи та матеріали, що зберігаються у фондах архівних установ або були опубліковані;

мемуарна література;

друковані періодичні видання.

Важливим джерелом інформації для розкриття предмета дисертаційного

дослідження стали документи та матеріали, що зберігаються у фондах архівних установ або були опубліковані.

З фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ) [1–17] та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО) [18–23] використано документи, що висвітлюють організаційно-адміністративні та оперативні аспекти німецької окупаційної влади в Україні у 1942 р., а також діяльність партійних організацій і партизанського руху на Харківщині та в інших регіонах України у 1941–1942 рр. Опрацьовані матеріали включають: щомісячні оперативні зведення, звіти, накази та розпорядження німецького командування щодо управління тиловими районами, організації боротьби з партизанами та діяльності винищувальних батальйонів, довідки про роботу парторганізацій, копії щоденників загинувших німецьких солдатів та пересічних громадян, дані про стан і підготовку аеродромів, агропромисловості та нафтопромисловості, а також документи Українського штабу партизанського руху (акти прийому-передачі партизанських відділів, списки відряджених загонів і груп, відомості про їхню бойову діяльність, озброєння, забезпечення та нагородження). Використання цих архівних джерел дозволило уточнити масштаби і структуру партизанського руху, організацію взаємодії з радянськими військами, ефективність бойових операцій загонів на тимчасово окупованих територіях, а також реконструювати соціально-політичний і військовий контекст регіону, що значно доповнило загальну картину подій на Харківському напрямку у 1942 р.

З фондів Галузевого державного архіву Міністерства оборони України (ГДА МОУ) [24] використано документи, що висвітлюють діяльність радянських органів військового управління та питання участі військових частин у воєнних діях. Опрацьовані матеріали дозволили уточнити організаційні, кадрові та оперативні аспекти діяльності військових формувань, а також доповнили реконструкцію подій на Харківському напрямку у 1942 р.

Поповнили відомості щодо соціально-побутових умов військової служби і морально-психологічного стану особового складу радянських військ матеріали з

особистого щоденника С. Марченка (08.10.1941 – 15.05.1942 рр.) [25], що зберігається у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні (НМІУДСВ).

З фондів Державного архіву Львівської області (ДАЛО) [26–27] використано документи, що висвітлюють матеріально-технічне забезпечення та мобілізаційні процеси у період Другої світової війни, зокрема циркуляри та накази щодо постачання коней. Використання цих матеріалів дозволило уточнити організаційно-технічну сторону постачання та мобілізації кінських ресурсів, критично важливих для забезпечення бойових частин, а також доповнило реконструкцію логістики і матеріально-технічного забезпечення військ на Харківському напрямку.

З фондів Державного архіву Харківської області (ДАХО) [28–31] використано документи, що висвітлюють діяльність підпільних партійних організацій, партизанського руху та інших форм антифашистської боротьби на Харківщині у 1941–1943 рр. Опрацьовані матеріали включають звіти обласного комітету КП(б)У, довідки про партизанський рух, докладні записки та персональні відомості учасників підпілля і партизанських загонів. Використання цих архівних джерел дозволило уточнити масштаби та організаційну структуру підпільної діяльності, хронологію операцій партизанів, взаємодію з радянськими військами, забезпечило відтворення соціально-політичного і військового контексту Харківського регіону у період окупації, а також доповнило загальну реконструкцію досліджуваних подій.

З фондів Bundesarchiv Freiburg im Breisgau (Abteilung Militärarchiv) [32–50] використано різноманітні документи німецького військового керівництва та штабу, що охоплюють період підготовки та проведення Харківської операції 1942 р. Серед опрацьованих джерел – щоденники та нотатки генерального штабу, звіти про стан і дії військ, аналітичні довідки про противника, телеграми командувачів, фотоматеріали та кіноплівки «Deutsche Wochenschau». Ці матеріали дозволили відтворити планування та наміри німецького командування, уточнити хронологію бойових дій і взаємодію різних частин і підрозділів на Харківському

напрямку, оцінити кадрову структуру, бойові можливості та втрати військ, включно з військово-повітряними силами, перевірити та зіставити німецькі дані з радянськими й румунськими джерелами.

З фондів архіву *Arhivele Militare Naționale Române* (AMNR) [51–55] використано матеріали щодо участі румунських військових формувань у бойових діях на східному фронті під час Другої світової війни. Опрацьовані фонди охоплюють як рівень армії (*Corpul 6 Armata*), так і окремі піхотні дивізії (*Divizia 1, 2, 4, 20 Infanterie*). Знайдені документи дозволили відтворити організаційну структуру румунських військ, взаємозв'язки між корпусами та дивізіями, співпрацю з німецькими підрозділами, а також уточнити кадрову та матеріально-технічну картину корпусів і дивізій, їхню участь у Харківській операції 1942 р., включно з позиціями, завданнями та втратами. Опрацювання цих архівних матеріалів дало змогу зіставити їх із німецькими та радянськими даними, перевірити факти й уточнити хронологію подій.

З фондів *Hadtörténeti Levéltár A Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum* [56] використано матеріали, що стосуються участі угорської 108-ї легкої дивізії у бойових діях на східному фронті у період з березня до травня 1942 р. Вони дозволили уточнити організаційний склад дивізії, її завдання, особливості бойових дій та взаємодію з німецькими та румунськими підрозділами, а також сприяли перевірці фактів і уточненню хронології подій на Харківському напрямку.

З фондів *National Archives and Records Administration* (NARA) [57–60] використано матеріали, що висвітлюють діяльність німецьких військових частин під час боїв за Харків у травні 1942 р. Опрацьовані документи, зокрема звіти та бойові журнали танкових і піхотних дивізій, дозволили уточнити оперативні плани, хронологію та результати бойових дій на Харківському напрямку.

З фондів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ) [61–76] використано документи, що висвітлюють планування, координацію та реалізацію бойових і мобілізаційних заходів радянських фронтів і армій у 1942–1943 рр. Матеріали включають директивні листи та накази Ставки

Верховного Головнокомандування, оперативні розпорядження військових рад фронтів і армій, документи щодо призову та комплектування військових частин громадянами із звільнених територій, відомості про чисельний склад та втрати особового складу Червоної армії, журнали бойових дій частин та з'єднань, розвідувальні та оперативні зведення, а також інші адміністративно-організаційні документи. Використання цих джерел дозволило уточнити масштаби планування і проведення операцій, організацію мобілізації та кадрової роботи, а також дало змогу порівняти радянські директиви з архівними матеріалами інших фондів, що сприяло комплексному відтворенню воєнно-політичної обстановки на Харківському напрямку та суміжних регіонах.

З фондів Центрального архіву ФСБ Росії (ЦА ФСБ РФ) [77] використано документи, що містять власноручні свідчення генерал-фельдмаршала Е. фон Клейста щодо операцій на Південному фронті у 1941–1944 рр. Опрацьовані матеріали підтвердили використання Червоною армією танків по ленд-лізу.

З фондів Російського державного військового архіву (РГВА) [78–79] використано документи, що висвітлюють організаційні та дисциплінарні заходи у Червоної армії під час німецько-радянської війни, зокрема накази щодо відповідальності за порушення порядку та нецільове використання забезпечення, а також заходи щодо зміцнення дисципліни та заборони самовільного залишення бойових позицій. Опрацьовані матеріали доповнили реконструкцію воєнних подій у районі Харкова у 1942 р.

У дисертації використано опубліковані документи та матеріали, які охоплюють німецькі директиви та звіти, а також радянські накази та оперативні документи часів німецько-радянської війни. Їх аналіз дозволяє відстежити загальну стратегію А. Гітлера щодо ведення війни, а також розпорядження вищого командування Вермахту, які визначали оперативну ситуацію на Харківському напрямку. Окрім того, він дає змогу уточнити структуру радянських танкових корпусів і армій, а також підготовку та розгортання механізованих сил на передовій. Важливу роль відіграли воєнно-історичні

матеріали про події на Харківському напрямку, що містять опис бойових дій і оперативну інформацію, котра дозволяє реконструювати хронологію та організацію операцій німецьких і радянських військ. Аналіз цих джерел також дав змогу оцінити результативність бойових дій в умовах інтенсивного протиборства на Харківському напрямку у травні 1942 р.

Загалом, використання архівних і опублікованих документів і матеріалів дало змогу глибше зрозуміти особливості підготовки та ведення сторонами операцій у районі Харкова у травні 1942 р. та розвитку воєнного мистецтва. Ці документи дали змогу відтворити точну хронологію операцій та оцінити їх результати у контексті загальної війни.

У дисертаційному дослідженні використано мемуарну літературу, яка охоплює широкий спектр точок зору безпосередніх учасників подій, як з боку радянського, так і з боку німецького вищого командування.

У мемуарній літературі, що належить представнику вищого військово-політичного керівництва СРСР М. Хрущову (1999) [93], висвітлюються ключові події радянської історії періоду літа 1941 – весни 1942 рр. Автор звертає увагу на комплекс проблем, які супроводжували початковий етап німецько-радянської війни: неготовність СРСР до відбиття агресії з боку Німеччини, з якою незадовго до того був укладений договір про ненапад, організаційний безлад у структурах державної влади та Червоній армії, а також слабку координацію між політичним та військовим керівництвом.

Мемуари відомих радянських воєначальників – І. Баграмян (1977) [81], Г. Жуков (2002) [84], А. Василевський (1978) [82], С. Штеменко (1975) [95], К. Москаленко (1969) [90] – створені на основі особистих спогадів та значного масиву архівних матеріалів, містять цінні відомості щодо стратегічних задумів сторін і динаміки воєнно-політичної та оперативної обстановки на окремих операційних напрямках, зокрема на Харківському. У цих працях висвітлюються питання діяльності представників Ставки та характер ухвалених ними рішень стосовно ведення воєнних дій, розкриваються особливості підготовки з'єднань і об'єднань до стримування наступу противника, організації управління військами

та забезпечення взаємодії між видами збройних сил і родами військ. Значну увагу автори приділяють проблемам матеріально-технічного забезпечення, функціонуванню органів тилу, а також аналізу результатів окремих операцій.

У мемуарах провідних представників німецького військово-політичного керівництва – Ф. фон Бока (2006) [200], В. Кейтеля (2004) [86], А. Шпеєра (1997) [94] – відображено суб'єктивне сприйняття та інтерпретацію подій керівною елітою Третього Рейху. Свідчення безпосередніх учасників ухвалення рішень дали змогу конкретизувати уявлення про економічну й матеріальну підготовку Німеччини до війни, особливості внутрішньополітичних процесів і стратегічні орієнтири Вермахту навесні 1942 р., а також про розвиток воєнно-політичної обстановки на Східному фронті, зокрема на Харківському напрямку. Важливе джерельне значення мають наведені авторами відомості щодо організації стратегічного й оперативного планування, розгортання сил, процедур оцінювання бойової обстановки та механізмів прийняття рішень у вищих ланках управління. Окрему увагу приділено характеристиці ролі особистої ініціативи командирів вищого рівня, яка, за свідченнями мемуаристів, істотно впливала на перебіг підготовки та ведення операцій.

Вагомими джерелами є «Воєнний щоденник: щоденні записи начальника Генерального штабу армії, 1939–1942 рр.» (1965) [178] та «Воєнний щоденник Верховного командування Збройних сил (штаб операцій Збройних сил) 1940–1945 рр.» (1963) [177], укладені начальником генерального штабу сухопутних військ Третього Рейху Ф. Гальдером. Ці матеріали становлять детальну хроніку діяльності вищих органів військового управління Вермахту, зафіксовану безпосередньо в ході подій 1939–1942 рр., що відрізняє їх від післявоєнних мемуарів та робить їх унікальними. «Воєнні щоденники» відображають процеси оперативно-стратегічного планування, ухвалення рішень і оцінювання обстановки, а також містять значний масив фактичних відомостей щодо стану військових з'єднань, логістичного забезпечення та діяльності розвідувальних органів. Водночас при їх використанні слід враховувати суб'єктивний характер записів, зумовлений службовим становищем автора та

його прагненням репрезентувати діяльність Генерального штабу у сприятливішому світлі.

Мемуари першого ад'ютанта 6-ї польової армії (ПА) В. Адама «Важке рішення» (1972) [195], який служив під командуванням генерал-фельдмаршала Фрідріха Паулюса, охоплюють його досвід служби в німецькому Вермахті, головно в період кампаній 1941–1943 рр., з акцентом на процеси підготовки та ухвалення рішень німецьким командуванням. Харківські події 1942 р. подано як складову ширших оперативних задумів ГА «Південь», із висвітленням особливостей планування, взаємодії штабів і чинників, що сприяли успіху Вермахту. Водночас інтерпретації автора обмежені рамками його службового досвіду та характерними для мемуаристики суб'єктивними оцінками.

У спогадах генерала армії С. Іванова [85], який у роки німецько-радянської війни очолював низку великих штабів загальновійськових та танкових армій Південно-Західного, Сталінградського, Воронезького (1-го Українського), Закавказького та 3-го Українського фронтів, а також Головного командування радянських військ на Далекому Сході, докладно висвітлюються бойові дії на західному та південно-західному стратегічних напрямках. Значну увагу приділено аналізу умов ведення воєнних дій, організації управління військами та особливостям застосування з'єднань різних видів і родів військ у складних оперативно-стратегічних умовах.

Істотно доповнюють ці відомості мемуари генерал-лейтенанта Д. Рябишева (1990) [91], який командував механізованим корпусом, 38-ю, 57-ю та 28-ю арміями (А), а також Південним фронтом (ПФ), та маршала авіації Ф. Фалалєєва (1978) [92], який у 1941–1942 рр. очолював військово-повітряні сили (ВПС) 6-ї А, а згодом – ВПС Південно-Західного фронту (ПЗФ) та однойменного стратегічного напрямку. Їхні праці містять важливі свідчення про стан, бойові можливості та проблеми управління військовими формуваннями різного рівня в умовах інтенсивних воєнних дій.

Цінний матеріал щодо дій радянських військ на Барвінківському виступі, безпосередньо пов'язаних із предметом даного дисертаційного дослідження,

подано у мемуарах генерала армії М. Лященка (1976) [89]. Автор, який із березня 1942 р. обіймав посаду командира 106-ї стрілецької дивізії та у травні 1942 р. під час Харківської катастрофи зумів вивести з оточення збережені боєздатні частини, надав детальний опис бойових дій, організаційних труднощів і чинників, що вплинули на перебіг та результати операції.

Узагальнюючи опрацьовану мемуарну літературу, слід зазначити, що вона дала змогу сформуванню багатовимірне бачення подій на Харківському напрямку, представлених як з радянської, так і з німецької перспектив. Водночас, з огляду на суб'єктивний характер мемуарів, важливо враховувати, що вони відображають особисті враження, інтерпретації та інколи вибіркове бачення їхніх авторів. Саме тому всі отримані з них відомості було піддано критичному аналізу та зіставлено з іншими видами джерел: архівними документами, офіційними звітами тощо. Такий підхід дозволив перевірити достовірність відомостей, зіставити різні інтерпретації подій і мінімізувати потенційні викривлення або упередження, притаманні суб'єктивним свідченням.

Матеріали друкованих періодичних видань [133, 140] висловлюють офіційну військову доктрину того часу, рівень тактичної думки, ідеологічні та пропагандистські установки.

Сформована джерельна база дослідження охоплює широке коло різнопланових матеріалів, що дозволяє комплексно реконструювати перебіг бойових дій на Харківському напрямку у травні 1942 року. Використання документів із фондів вітчизняних та закордонних архівів забезпечує високий рівень деталізації оперативно-тактичних рішень та уточнення реальних показників втрат і складу військ. Мемуарна література та щоденники безпосередніх учасників подій доповнюють факти архівних звітів суб'єктивними свідченнями, що допомагають виявити мотивацію командування та особливості прийняття рішень у критичних умовах. Залучення матеріалів періодичного друку воєнного часу дозволяє простежити особливості ідеологічного супроводу бойових дій та механізми формування офіційного дискурсу війни.

1.3. Методи дослідження

Процес досягнення мети та вирішення поставлених завдань дисертаційного дослідження здійснювався через два основних етапи: накопичення матеріалу (емпіричний) та його аналітичного осмислення (теоретичний).

Емпіричний етап дослідження включав систематичний збір, первинний аналіз та класифікацію фактичного матеріалу, що міститься в науковій літературі та історичних джерелах різного походження. До джерел належать архівні документи, оперативні звіти, карти, мемуари, а також інші матеріали, що стосуються подій наступальних операцій на Харківському напрямку у травні 1942 р. Зокрема, досліджувались підготовка та хід бойових дій радянських і німецьких військ. Окрему увагу на емпіричному етапі було приділено аналізу оперативного планування, організаційних заходів, а також застосуванню різних видів і родів військ (сил) у межах цих операцій. Для того, щоб більш наочно відобразити ключові аспекти підготовки та ведення операцій, матеріали були узагальнені та класифіковані, представлені як у текстовому вигляді, так і візуалізовані через таблиці.

Теоретичний етап дослідження був спрямований на глибоке осмислення зібраних емпіричних даних, їх інтерпретацію та пояснення у контексті теоретичних підходів до воєнного мистецтва. Цей етап дозволив виявити ключові чинники, які впливали на оперативну обстановку на Харківському напрямку, а також визначити, як ці чинники вплинули на підготовку та проведення операцій радянськими і німецькими військами. Більше того, на цьому етапі було досліджено, як результати цих операцій позначилися на подальшому розвитку воєнного мистецтва і організаційних структур збройних сил обох сторін. Окрім того, на теоретичному етапі здійснювалось наукове узагальнення отриманих результатів, формулювались висновки за кожен розділ, а також загальні підсумки дослідження.

Методологічною основою цього дослідження є загальнонаукові принципи історизму, наукової неупередженості, соціального підходу, міждисциплінарності,

системності та детермінізму.

Принцип *історизму* полягав у необхідності розглядати події на Харківському напрямку навесні 1942 р. в хронологічній послідовності, а також у взаємозв'язку з загальною історією Другої світової війни. Вивчення наступальних операцій Вермахту та Червоної армії було неможливе без аналізу передумов і наслідків попередніх воєнних дій, що визначали стратегію обох сторін. Крім того, цей принцип вимагав врахування змін в оперативному мистецтві та тактиці, які стали результатом досвіду попередніх кампаній, що сприяло формуванню нових підходів до ведення воєнних дій на конкретному етапі війни. Це дало змогу оцінити динаміку розвитку воєнного мистецтва і зрозуміти, чому були прийняті саме ті чи інші управлінські рішення.

Принцип *наукової неупередженості* був ключовим для цього дослідження, оскільки воєнні операції на Харківському напрямку навесні 1942 р. є предметом численних дискусій серед істориків. Ідеологічний контекст Другої світової війни, коли кожна зі сторін намагалася переписати історію відповідно до своїх політичних інтересів, вимагав особливої уваги до наукової неупередженості дослідження. Це забезпечувалося шляхом критичного аналізу первинних джерел – бойових донесень, оперативних звітів, свідчень учасників подій тощо, – а також їх співвіднесення з іншими історичними фактами та конкретною історичною обстановкою того часу. Принцип наукової неупередженості передбачав не лише відмову від політичних ідеологічних впливів, а й необхідність збалансованого підходу до оцінки як позитивних, так і негативних аспектів досліджуваних подій. Це дозволило відтворити багатовимірність і дискусійність процесів, що мали місце на Харківському напрямку, та уникнути спрощених або заангажованих оцінок.

Принцип *соціального підходу* акцентував увагу на соціальних аспектах воєнних операцій, зокрема на морально-психологічному стані військ, взаємодії з тилом та підтримці цивільного населення. Для розуміння причин і наслідків операцій, що досліджувалися, важливо було враховувати соціальні умови, такі як мобілізація ресурсів, вплив морального духу солдатів та цивільного населення на

хід і результат бойових дій тощо. Цей підхід також дозволив звернути увагу на роль командування у формуванні настроїв у військових частинах, зокрема через моральну підтримку та вжиття заходів з підтримки бойового духу. Вивчення соціальних аспектів дозволило краще зрозуміти, як саме соціальна стабільність, підтримка тилу та взаємодія з населенням впливали на ефективність ведення операцій.

Принцип *міждисциплінарності* передбачав інтеграцію знань з різних галузей науки, зокрема історичної та воєнної, що дозволило здійснити більш глибокий і комплексний аналіз воєнно-історичних процесів.

Принцип *системності* вимагав розглядати воєнні операції Вермахту та Червоної армії як частини більшої системи, в якій кожен елемент тісно пов'язаний з іншими. Системний підхід дозволив виявити взаємозв'язки між різними елементами операцій, такими як взаємодія між видами і родами військ (сил), їх забезпечення, підготовка та морально-психологічний стан командирів та особового складу, а також врахування зовнішніх чинників, зокрема фізико-географічних і природно-кліматичних умов, що впливали на хід воєнних дій. Такий підхід дозволив вивчити підготовку та проведення операцій як комплексний процес.

Принцип *детермінізму* дав змогу розглядати воєнні дії на Харківському напрямку як частину більшої закономірної послідовності подій, що виникали під впливом певних причин. Вивчення причинно-наслідкових зв'язків дозволило виявити, чому саме в цей період були проведені зазначені операції, які негативні та сприятливі чинники вплинули на прийняття управлінських рішень щодо їх підготовки та проведення, і як результати цих операцій позначилися на подальшому розвитку воєнного мистецтва.

Основою реалізації зазначених принципів став різноманітний методологічний інструментарій, обумовлений специфікою предмету, метою та визначеними завданнями дослідження. Під час дослідження використані спеціальні історичні методи наукового пізнання, зокрема хронологічний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, періодизації, типологізації,

історичної компаративістики та загальнонаукові логічні (аналіз і синтез, індукція і дедукція).

Хронологічний метод полягав у дослідженні подій на Харківському напрямку у травні 1942 р. у їх часовій послідовності, що дозволило здійснити реконструкцію розвитку цих подій у контексті загальної динаміки воєнних дій Другої світової війни. Сутність методу полягала у відтворенні послідовності підготовки та проведення конкретних операцій радянських і німецьких військ і виявленні причинно-наслідкових зв'язків між різними етапами цих операцій.

Проблемно-хронологічний метод полягав у розподілі загальних процесів підготовки операцій радянських і німецьких військ на окремі вузькі проблемні аспекти, такі як, наприклад, організація логістики, взаємодія між різними видами і родами військ, оперативне обладнання території, підготовка особового складу та інші. Кожен з цих аспектів досліджувався у хронологічній послідовності, що дозволило з'ясувати, як вони впливали на хід та результат операцій.

Метод типологізації полегшив роботу з історичними джерелами, які, з одного боку, тісно взаємопов'язані за змістом, а з іншого – мають значні відмінності. Завдяки класифікації джерел за схожими ознаками стало можливим виділення типових характеристик різних видів документів, що дозволило структурувати їх для більш детального аналізу.

Для глибокого порівняння особливостей підготовки та проведення операцій радянських і німецьких військ на Харківському напрямку у травні 1942 р. зі Слобожанською наступальною операцією Сил оборони України у вересні 2022 р., а також для виявлення спільних рис і розбіжностей у тактиці та оперативному мистецтві, застосовувався *метод історичної компаративістики*. Цей метод дозволив не лише дослідити конкретні військові операції, а й виявити причинно-наслідкові зв'язки між подіями різних історичних періодів, вивчити еволюцію воєнного мистецтва, а також оцінити вплив історичного досвіду на підготовку і проведення операцій подібного рівня в умовах сучасної російсько-української війни.

У процесі розкриття предмета дисертаційного дослідження важлива роль

відводилася методам *аналізу* та *синтезу*, *індукції* та *дедукції*.

Сутність методу *аналізу* полягала в уявному розкладі процесу підготовки та ведення операцій на Харківському напрямку у 1942 р. на окремі елементи: фізико-географічні та природно-кліматичні умови, підготовка органів військового управління та військ до операцій, матеріально-технічне забезпечення та логістика, організація взаємодії між видами і родами військ і партизанськими формуваннями, морально-психологічний стан особового складу, особливості тактики та оперативного мистецтва тощо. Кожен з цих аспектів досліджувався окремо, що дозволило глибше зрозуміти роль кожного елемента в загальному процесі підготовки та ведення операцій. Такий підхід також дав змогу визначити, які чинники мали найбільший вплив на хід та результат операцій, а також як взаємодія між цими елементами впливала на їх успішність або невдачу.

Метод синтезу полягав у поєднанні окремо досліджених під час аналізу аспектів в єдине ціле, де кожен елемент взаємодіє з іншими, утворюючи комплексну картину подій. Цей метод дозволив встановити внутрішні та зовнішні зв'язки між різними складовими, що досліджувалися, і пізнати предмет дослідження як єдину цілісну систему, в якій кожна операція є частиною більш широкого контексту загальної стратегії Другої світової війни.

Методи *індукції* (перехід від окремих фактів до загальних висновків) та *дедукції* (перехід від загальних знань до розуміння окремих фактів чи подій) стали основою для збору та аналізу достовірного матеріалу щодо підготовки та проведення операцій на Харківському напрямку у 1942 р. та Слобожанської наступальної операції Сил оборони України 2022 р. Цей підхід дозволив сформулювати загальні судження, пояснити процеси й явища, встановити повчальні уроки, узагальнити результати дослідження та одержати нові теоретичні висновки. Також, на основі отриманих результатів, були вироблені конкретні рекомендації щодо врахування цих уроків в умовах сучасного військового контексту.

Таким чином, застосовуючи загальновизнані принципи та спеціальні історичні й загальнонаукові логічні методи наукового пізнання забезпечено

наукову обґрунтованість і достовірність у розкритті історичних подій, що дозволило досягти мети та виконати завдання дослідження.

Висновки до 1-го розділу

Проведений аналіз історіографії засвідчив, що в українській, радянській, західноєвропейській, американській та російській воєнно-історичній науці сформовано значний масив праць, присвячених подіям на Харківському напрямку у 1942 р.

Водночас встановлено, що переважна більшість дослідників зосереджувала увагу насамперед на оцінці воєнно-політичної та оперативно-стратегічної обстановки напередодні радянської наступальної операції під Харковом навесні 1942 р., аналізі планів сторін, перебігу бойових дій радянських і німецьких військ, а також їх воєнно-стратегічних і воєнно-політичних наслідків. При цьому питання підготовки операцій, зокрема такі її ключові складові, як процеси оперативного планування, оперативного розгортання, підготовка операційної зони, військ та органів управління до майбутніх дій, не набули системного та цілісного висвітлення у науковій літературі. Такий стан опрацювання проблеми не дає змоги досягти повного розуміння причинно-наслідкових зв'язків у діях угруповань військ сторін та результатах проведених операцій. Поєднання в межах одного наукового дослідження аналізу повного циклу підготовки та ведення операцій створює можливість усунути зазначену прогалину у воєнно-історичній науці, що додатково підтверджує актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Також з'ясовано, що в значному масиві наукових і науково-популярних праць, присвячених обраній проблематиці, наявні неточності у застосуванні понятійно-категоріального апарату, характерного для воєнного мистецтва як галузі воєнної науки, насамперед його складових – оперативного мистецтва і тактики. Зокрема встановлено, що операція німецьких військ «Фрідрікус-Південь» у частині досліджень трактується як наступальна, тоді як

інші автори розглядають її як контрнаступальну. Водночас теорія воєнного мистецтва достатньо чітко визначає відмінності між зазначеними видами операцій, відносячи їх до одного способу ведення збройної боротьби, але наголошуючи на принципово різних умовах їх підготовки, що безпосередньо впливає на характер та особливості їх ведення. Окремої уваги потребують питання організації взаємодії між видами і родами військ, а також роль матеріально-технічного забезпечення як чинників, що безпосередньо визначали темп, глибину та результативність наступальних дій на Харківському напрямку. Висвітлення зазначених аспектів набуває особливої актуальності в сучасних умовах необхідності звільнення значної частини тимчасово окупованої території України, зокрема Харківської області.

Аналіз джерельної бази засвідчив, що залучений комплекс опублікованих і архівних документів, мемуарних джерел, довідково-інформаційних матеріалів та періодичних видань є достатнім і репрезентативним для розв'язання поставлених у дисертаційному дослідженні наукових завдань. Її системне та структуроване використання створює належні можливості для зіставлення різнорівневих свідчень, верифікації наявних у науковій літературі інтерпретацій, а також для реконструкції процесів підготовки та ведення воєнних дій на Харківському напрямку у травні 1942 р.

Обрання методологічного апарату зумовлено специфікою предмета дослідження та поставленими науковими завданнями. Застосування загальновизнаних принципів історичного пізнання, а також комплексу загальнонаукових і спеціально-історичних методів дало змогу розв'язати визначене наукове завдання та досягти мети дослідження, забезпечивши достовірність одержаних результатів і наукову обґрунтованість запропонованих автором висновків та рекомендацій для їх практичного використання в діяльності органів військового управління з підготовки та застосування військ у досліджуваній операційній зоні. З огляду на характер і межі дослідження, потреби у залученні спеціальних методів, притаманних іншим галузям воєнної чи історичної науки, не виникло.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ПРОВЕДЕННЯ НАСТУПАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ ВІЙСЬК ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАПРЯМКУ ТА ГРУПИ АРМІЙ «ПІВДЕНЬ»

2.1. Оперативно-стратегічна та суспільно-політична обстановка на південній ділянці німецько-радянського фронту перед початком весняно-літньої кампанії 1942 року

Аналіз літератури і джерел показав, що навесні 1942 р. оперативно-стратегічна обстановка характеризувалася як напружена, незважаючи на низку перемог, які отримала Робітничо-селянська Червона армія (РСЧА, Червона армія, радянські війська) під час зимової кампанії 1941–1942 рр. Після відносно успішного німецького наступу 1941 р., РСЧА змогла стабілізувати фронт та перейти у контрнаступ на західному стратегічному напрямку.

На початку січня 1942 р. німецьким військам вдалося організовано перейти до оборони. Проте налаштовуватись на відпочинок після зимової кампанії 1941–1942 рр. було марно. Червона армія після битви під Москвою відкинула німецькі війська на відстань 100–250 км [335, с. 123]. Це була перша поразка Вермахту у Другій світовій війні такого масштабу. Ініціатива в цей період війни належала Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Основними завданнями Вермахту у зимовий період військово-політичне керівництво Німеччини вважало відновлення боєздатності військ, утримання зайнятих рубежів для виграшу часу, необхідного для підготовки нових резервів, що дозволило б виснажити радянські війська та розпочати наступальні операції навесні 1942 р. ГА «Північ» повинна була закріпитися на рубежі річки Волхов і залізничної лінії, що йде від станції Волхов на північний захід з метою подальшого продовження блокади Ленінграда (зараз Санкт-Петербург).

ГА «Центр» було наказано за будь-яку ціну утримувати територію між Ржевом, Брянськом і Смоленськом, а також стратегічно важливі залізничні шляхи Ржев – Вязьма – Брянськ та Гжатськ – Смоленськ.

ГА «Південь» мала завдання утримувати зайняті рубежі та захопити Севастополь, щоб звільнити відповідне угруповання військ і перекинути його з Криму на інші ділянки фронту.

У Генеральному штабі Головного командування сухопутних військ (нім. Oberkommando des Heeres (ОКН) – ОКХ), в перші дні контрнаступу РСЧА під Москвою багато хто був переконаний, що наступальні можливості радянської армії обмежені і результати її ударів не вийдуть за межі операцій місцевого значення. Проте вже до середини грудня керівництво Вермахту усвідомило, складність обстановки на Східному фронті. Прагнучі змінити несприятливий для Німеччини розвиток подій, німецьке командування протягом грудня 1941 – січня 1942 років провело низку заходів, спрямованих на відновлення боєздатності армії та утримання важливих стратегічних рубежів і районів.

На німецько-радянському фронті були замінені всі командувачі групами армій. Вважалося, що вони не виправдали довіри німецької ставки і піддалися поразницьким настроям. На них покладалася вся відповідальність за невдачі на фронті. Також були зняті з посад багато командувачів арміями, командири корпусів і дивізій.

Для того щоб затримати просування РСЧА та відновити фронт, який був прорваний, Вермахт розпочав активні оборонні роботи в тилу своїх відступаючих військ на ключових напрямках. Міста та великі населені пункти, розташовані на шляху просування радянських військ, перетворювалися на потужні вузли опору [214, с. 304–305].

У лютому 1942 року Вермахту вдалося стабілізувати фронт. У березні – початку квітня 1942 року, скориставшись весняним бездоріжжям, яке заважало РСЧА проводити активні бойові дії, командування Вермахту вирівняло лінію фронту та відвело свої війська глибше на захід. Червона армія зазнала більших втрат порівняно з Вермахтом. У результаті, питання про здобуття стратегічної ініціативи було перенесено на літню кампанію 1942 року.

Поразка під Москвою підірвала воєнний престиж та моральний дух військ

гітлерівської коаліції, які розраховували на швидку перемогу. Після цієї поразки військово-політичному керівництву Німеччини довелося переглянути плани війни, мобілізувати нові людські ресурси, збільшити виробництво озброєння та військової техніки (ОВТ), а також переорієнтувати економіку на тривалу війну. Проте до остаточного перелому у війні ще було далеко [214, с. 302].

У січні 1942 року була скасована директива про скорочення виробництва озброєння та боєприпасів для сухопутних військ Вермахту. Це дало можливість вже взимку 1941–1942 років налагодити щомісячне виготовлення близько 340 танків та 40 штурмових гармат. З квітня 1942 року розпочалося виробництво танків серії Panzerkampfwagen IV (PzKpfw IV або Pz-IV) з довгоствольною гарматою, що певною мірою могли протистояти радянським Т-34. Проте для поповнення і розгортання танкових з'єднань Вермахту, усе ще використовувалися трофейні французькі танки з недостатнім рівнем бронювання [224, с. 66].

Співвідношення потенціалів та сил воюючих сторін ще не змінилося на користь Радянського Союзу. Хоча Вермахт зазнав поразки, він не втратив своєї могутності та впевненості у перемозі [146, с. 85].

Маючи у своєму розпорядженні значні ресурси у вигляді військ, техніки та боєприпасів, Вермахт був здатний організувати стійку оборону. Проте радянська Ставка вважала, що в умовах, які склалися, гітлерівські війська деморалізовані поразкою та недостатньо підготовлені до боїв у зимових умовах, не зможуть чинити тривалого опору до досягнення необхідного рівня відновлення своїх військ. Відтак СВГК вирішила скористатися цією ситуацією.

На початку січня 1942 року радянське командування ухвалило рішення про наступ на всіх фронтах, хоча це рішення було недостатньо підкріплене ресурсами та забезпечене в організаційному плані.

Червона армія планувала здійснити загальний наступ на ключових стратегічних напрямках, з метою позбавити Вермахт необхідного відпочинку. СВГК мала на меті змусити командування Вермахту витратити створені під час зимової кампанії резерви, тим самим зірвавши або максимально відтягнувши строки відновлення запланованих наступальних операцій військ гітлерівської

коаліції.

Виграш часу був необхідний для завершення перебудови народного господарства на воєнний лад, створення умов для розширення виробництва бойової техніки та озброєння, а також для ліквідації військово-технічної переваги німецької армії.

Упевненість радянського командування в успішності загального наступу ґрунтувалася на високому моральному дусі військовослужбовців, зростанні можливостей військової економіки, збільшенні чисельності військ та підвищенні їхньої бойової майстерності. Проте, як показали подальші події, для забезпечення одночасного наступу всіх фронтів потрібні були значно більші резерви та засоби, ніж ті, що були наявні на той час [214, с. 306–307; 111, с. 66].

Навесні 1942 р. морально-психологічний стан особового складу Червоної армії формувався під впливом надзвичайно високих втрат 1941 р., жорстких умов фронтового життя та усвідомлення наслідків потрапляння в німецький полон. Масова смертність радянських військовополонених у 1941 – на початку 1942 рр., викликана голодом, епідеміями та свідомою політикою Вермахту, була добре відома як командуванню, так і рядовим бійцям, що підсилювало страх полону. Умови утримання полонених та ідеологічне трактування радянських солдат як «неповноцінного противника» сприяли поширенню в частинах Червоної армії відчуття глибокого психологічного дискомфорту. Сукупно ці чинники зумовили напружений, нестійкий морально-психологічний стан, у якому бойова мотивація тісно поєднувалася з деморалізуючим досвідом попереднього року війни [249, с. 135–145, 203–210, 222–230].

На початок 1942 року Червона армія стикнулася з критичною нестачею людських ресурсів. На фронт відправляли всіх придатних до служби з різних регіонів СРСР. Для заміни рядового й молодшого командного складу в частинах протиповітряної оборони (ППО), військово-повітряних сил (ВПС) та тилу мобілізували жінок. Було скорочено перелік хвороб, за якими призовників вважали непридатними, а також мобілізували рідних «ворогів народу» та інших «неблагонадійних».

Польові призовні комісії формували запасні полки, які проводили 15-денну підготовку новобранців. Проте ці правила часто порушувалися, зокрема щодо вікових обмежень і вимог до призову. Зазвичай, до 50% поповнення відразу без підготовки потрапляло на передову, що суттєво збільшило втрати [255].

Навесні 1942 року вийшов наказ Наркома оборони СРСР № 0297 від 19 квітня 1942 року про мобілізацію до військово-повітряних сил 40 000 жінок для заміни військовослужбовців-чоловіків [122, с. 8], що вкотре підкреслило критичну ситуацію з особовим складом у діючій армії.

Враховуючи те, що німецькі війська були відкинуті від Москви та РСЧА було проведено низку наступальних операцій, військово-політичне керівництво СРСР було впевнено у тому, що можна і в подальшому відтіснити німецькі війська до державного кордону та звільняти окуповані Німеччиною території [312]. Підтвердженням цього є витяг із директивного листа Ставки ВГК військовим радам фронтів та армій, де, зокрема, йшлося про те, що «... після того, як Червоної армії вдалося досить сильно виснажити німецько-фашистські війська, вона перейшла в контрнаступ і погнала на захід німецьких загарбників. Для того, щоб затримати наше просування, німці перейшли в оборону і почали будувати оборонні рубежі з окопами, загородженнями, польовими укріпленнями. Німці розраховують таким чином затримати наш наступ до весни, щоб навесні, зібравши сили, знову перейти в наступ проти Червоної армії. Отже німці хочуть, виграти час і відпочити.

Наше завдання полягає в тому, щоб не дати німцям цього перепочинку, гнати їх на захід без зупинки, змусити їх витратити свої резерви ще до весни, коли у нас будуть нові великі резерви, а у німців не буде більше резервів, і забезпечити таким чином повний розгром гітлерівських військ у 1942 році» [64, л. 75–81; 234, с. 33–35].

У січні–квітні 1942 р. РСЧА, ведучи наступ на північному заході, заблокувала ГА «Північ» і оточила Дем'янське угруповання, однак зняти блокаду Ленінграда не змогла; у Ржевсько-Вяземській операції розгрому ГА «Центр» також не було досягнуто [320]. Операції тривали до середини, а на деяких

ділянках і до кінця квітня 1942 року.

На південно-західному напрямку радянськими військами була успішно проведена Барвінківсько-Лозівська наступальна операція, яка закінчилася 31 січня 1942 року та за результатами якої радянськими військами було створено Барвінківський виступ на південний схід від Харкова (додаток В схема 1), проте знищити донбасько-таганрозьке угруповання Вермахту не змогли.

Через недостатність сил та засобів військ гітлерівської коаліції, прорив радянських військ не міг бути ліквідований одразу, однак ліквідація Барвінківського виступу (операція «Фрідерікус-І») була однією з умов початку запланованого німецького літнього наступу 1942 року під кодовою назвою «Блау» [336, с. 240; 230, с. 222].

Для реалізації свого стратегічного замислу німецьке командування навесні і на початку літа 1942 року планувало провести низку часткових операцій з метою покращення загального оперативного положення своїх військ, вивільнення максимальної кількості сил та засобів для участі в головному ударі та нанесення максимальних втрат радянським військам.

Операція «Фрідерікус-І» була однією з часткових операцій Вермахту цього періоду війни та мала за мету ліквідацію Барвінківсько-Лозівського плацдарму зайнятого РСЧА та захоплення вигідного рубежу для розвитку подальшого наступу на лівобережжі Сіверського Донця і передувала літньому наступу Вермахту на Кавказ та Сталінград (зараз Волгоград) (додаток В схема 2) та яка в кінцевому результаті мала призвести до знищення РСЧА та Радянського Союзу, реалізації ідеї Гітлера щодо життєвого простору на сході та захоплення нових територій для їх колонізації. Також для німецьких військ потенційно відкривалися шляхи для виходу до кордонів Ірану і Туреччини після перетину Головного Кавказького хребту, а це докорінним чином змінювало стратегічну обстановку на Близькому та Середньому Сході. Все це було визначено у директиві Верховного командування Вермахту № 41 від 5 квітня 1942 року [336, с. 238; 173, с. 197; 152, с. 246; 327, с. 255–256; 338].

Обстановка на ПЗФ та ПФ радянських військ навесні 1942 року складалася

наступним чином.

У березні 1942 року (початок операції 7 березня) силами 38 та 6 загальновійськових армій (А) була здійснена спроба звільнити Харків від військ гітлерівської коаліції (Чугуївсько-Балаклійська операція). Успіху вона не принесла, проте ресурси на її проведення були витрачені [90, с. 154–155; 211, с. 76, 246]. Звільнення Харкова відбулось у серпні 1943 року [128, с. 277].

Найважливішими недоліками проведення операції були відсутність танків для підтримки піхоти. Єдина танкова бригада (тбр) участі в прориві оборони німецьких військ не брала і вводилася в бій лише на четвертий день операції через її несвоєчасне прибуття в район бойових дій. Війська 38-ї А, не змогли приховано здійснити перегрупування сил. Німецька розвідка помітила в її смузі оборони підвищену активність, нові артилерійські позиції були виявлені через їх підвищену активність та здійснення артилерійських обстрілів німецьких військ. За свідченнями полонених німців, німецьке командування вжило додаткових заходів для відбиття очікуваного наступу. Це означало для наступаючих радянських військ втрату однієї з ключових переваг – раптовості.

Ситуація з неможливістю прихованого перегрупування військ, а також несвоєчасне прибуття частин (після початку наступальної операції) надалі простежуються і під час Харківської наступальної операції у травні 1942 року. Отже, висновків за результатами попередньої операції вищим військовим командуванням не було зроблено.

Бойові дії велися з мінливим успіхом до початку квітня, після чого фронт стабілізувався. До початку весняного бездоріжжя війська 38-ї А все-таки оволоділи плацдармом за річкою Сіверський Донець на захід від річки Велика Бабка, на необхідності захоплення якого ще в лютому 1942 року наголошував маршал Радянського Союзу (маршал) Семен Тимошенко [85, с. 203].

Важливим підсумком Чугуївсько-Балаклійської операції у березні 1942 року стало порушення оперативного розташування Вермахту від Орла до Харкова. Німці були змушені застосувати оперативні резерви, призначені для підсилення ГА «Південь», і розділити свої оборонні підрозділи на окремі батальйони для

відбиття ударів радянських військ. Війська гітлерівської коаліції змогли перейти до активних дій лише в середині травня, після надходження резервів і поповнення ресурсами (додаток В схема 3). Також було захоплено висоководний міст у районі населеного пункту (н.п.) Старий Салтів, який витримував навантаження до 60 тон і був використаний під час Харківської наступальної операції в травні 1942 року.

Основною ж причиною не повністю виконаних завдань Чугуївсько-Балаклійської операції була неправильна оцінка сил противника та переоцінка власних можливостей [90, с. 157–158, 162; 301].

Командувач 38-ї А генерал Кирило Москаленко [157] згадував: «Березневі бої 38-ї А свідчили, що ми часом намічали дуже хороші плани, але з виконанням їх у той період часто спізнювалися. Противник випереджав нас, тому що мав більшу маневреність, рухливість. Його війська перекидалися здебільшого машинами. У нас майже всі пересування відбувалися пішки. Це й породжувало хронічне відставання від намічених термінів, а то й невиконання бойових завдань. Так, у 81-й стрілецькій дивізії (сд) єдиним засобом пересування були коні. Але і їх не вистачало. Замість 626 артилерійських коней було лише 144. Мало було і стройових, і обозних коней» [90, с. 167–168].

Мали місце проблемні питання пов'язані із управлінням військами. Структура управління військами (армія-дивізія) виявилася недостатньо ефективною, що вплинуло на організацію та ведення бою. Командування 38-ї А було перевантажене через велику кількість підрозділів, що перебували під її управлінням, і це змушувало створювати тимчасові оперативні групи. Проте такі групи виявилися неефективними, оскільки їхній тимчасовий характер ускладнював організацію взаємодії між родами військ і управління боєм. У ході проведення операції командувач зі своїм штабом мав контролювати й одночасно спрямовувати дії кожного з'єднання, аналізувати їхні досягнення та недоліки і відразу ставити подальші завдання. У таких умовах управління військами носило поверхневий характер. Для успішного командування в таких умовах необхідна постійна структура корпусного рівня. Збільшення кількості заступників проблему не вирішувало [90, с. 170–171].

Ситуація з забезпеченням особовим складом, матеріально-технічними засобами була незадовільною, але незважаючи на це, наступальна операція була проведена. Як результат, завдання Чугуївсько-Балаклійської операції були виконані не повністю.

У 1942 році відбувалось багато змін у штатах підрозділів, військових частин та з'єднань, як РСЧА, так і Вермахту.

Досвід наступальних дій радянських військ у 1941–1942 рр. висвітлив потребу у створенні більш потужних стрілецьких з'єднань. Виникла потреба у створенні стрілецьких корпусів та посиленні дивізій артилерією, протитанковими засобами, а також посиленні піхоти дивізії. Протягом півтора року штат стрілецької дивізії постійно змінювався, і до кінця 1942 року дивізії функціонували за трьома різними штатами (грудневим 1941 року, березневим та липневим 1942 року) (додаток В схема 4).

Протягом 1941–1942 рр. організація штатів та структури стрілецьких дивізій постійно мінялись з метою знаходження найкращого та в першій половині 1942 року вони ще були недосконалі, що не сприяло якісному виконанню завдань за призначенням військами [243, с. 3–4, 142, 144].

ВПС Червоної армії на початку 1942 р. перебували у стані організаційної перебудови та відновлення боєздатності після втрат 1941 р. Збереження поділу авіації на фронтову, армійську та дальньої дії ускладнювало систему управління й негативно позначалося на координації повітряних операцій. Водночас радянська авіаційна промисловість, попри евакуацію підприємств і різке падіння виробництва восени 1941 р., уже на початку 1942 р. забезпечила суттєве зростання випуску бойових літаків, зосередивши ресурси на пріоритетних типах.

Основу ударного потенціалу ВПС становив штурмовик Іл-2, який поєднував високу живучість із суттєвими тактичними обмеженнями. Незважаючи на міцне бронювання, його застосування на малих висотах супроводжувалося значними втратами від зенітного вогню, що зумовило перехід до атак із середніх висот. Винищувальна авіація характеризувалася різномірним складом: поряд із застарілими І-16 у значній кількості надходили Як-1, Як-7 і ЛаГГ-3, які на

низьких і середніх висотах могли ефективно протидіяти німецьким Bf 109. Літаки ленд-лізу, такі як Hawker Hurricane та Curtiss P-40 Tomahawk загалом поступалися німецьким винищувачам, однак їхні переваги, насамперед надійний радіозв'язок, підвищували можливості управління та взаємодії в повітрі.

Бомбардувальна авіація після великих втрат 1941 р. була переорієнтована переважно на нічні дії. Важливу роль у бойовій діяльності відігравали легкі нічні бомбардувальники U-2, що мали обмежений матеріальний, але відчутний психологічний ефект. Загалом навесні 1942 р. ВПС Червоної армії поєднували серйозні організаційні та технічні проблеми з поступовим зростанням бойового потенціалу, що створювало передумови для подальшої еволюції радянської авіації.

Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. авіаційна промисловість і бойовий склад Люфтваффе перебували в стані системної кризи. Попри захоплення значних промислових районів СРСР, Німеччина не змогла ефективно використати їхній потенціал через евакуацію підприємств, прорахунки окупаційної політики та гострий дефіцит робочої сили, що особливо відчутно позначилося на авіаційній галузі.

Проблеми спостерігалися у сфері планування та управління виробництвом літаків, що призвело до зриву програм створення нових типів машин і різкого скорочення випуску окремих моделей. Криза навколо Bf 110 та невдача з Me 210 змусили Люфтваффе тимчасово покладатися на морально застарілі, але добре освоєні типи. Аналогічна ситуація склалася зі штурмовою авіацією: Ju 87, попри очевидні технічні обмеження, був повернутий у серійне виробництво через відсутність адекватної заміни, тоді як нові спеціалізовані штурмовики, зокрема Hs 129, загалом не повністю виправдали очікувань у бойових умовах.

Водночас винищувальна та бомбардувальна авіація залишалася відносно сильним елементом Люфтваффе. Bf 109F зберігав якісну перевагу в повітряному бою, а Ju 88 і He 111 забезпечували багатофункціональність авіаційної підтримки. Проте слабкість нічної винищувальної оборони, значні втрати розвідувальної авіації та затримки з технічною модернізацією свідчили про обмеженість

потенціалу Люфтваффе на початку 1942 р. і поступове вичерпання можливостей німецької авіації в затяжній війні на Східному фронті [169, pp. 27–33] у той час як СРСР отримувало все більше матеріально-технічних засобів по ленд-лізу.

Ініціатива ленд-лізу сформувалася у травні 1940 р. на фоні стрімкого розгрому Західної Європи Німеччиною та загрози вторгнення до Великої Британії. 15 травня 1940 р. прем'єр-міністр Вінстон Черчилль звернувся до президента США Франкліна Рузвельта з проханням передати 40–50 застарілих есмінців в обмін на доступ до британських військово-морських і повітряних баз. Уже у вересні 1940 р. ці кораблі були передані Великій Британії, а 11 березня 1941 р. Рузвельт підписав закон про ленд-ліз.

Спочатку дія програми не поширювалася на СРСР, що було зумовлено наслідками пакта Молотова – Ріббентропа і радянсько-німецькою економічною співпрацею до літа 1941 р. Ситуація змінилася після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. Уже в серпні Черчилль і Рузвельт пообіцяли Сталіну надати необхідну матеріальну допомогу. Восени 1941 р. розпочалися перші поставки, які на початковому етапі здійснювалися опосередковано через Велику Британію з огляду на політичні обмеження у США [258].

У січні 1942 року в РСЧА розпочалося формування танкових бригад. У лютому було ухвалено рішення створити танкові бригади з чисельністю 282 особи та 27 танків, включивши їх до складу стрілецькі дивізії. Однак таких бригад було сформовано невелика кількість.

Досвід показав, що відсутність великих танкових з'єднань у складі фронтів і армій не дозволяла повністю розвинути тактичні успіхи в оперативні. Тому однією з ключових проблем розвитку танкових військ стала необхідність створення великих рухомих і потужних танкових з'єднань [103, с. 42].

Зміни та переформування в цей період війни торкнулись і танкових військ Вермахту. Так, навесні 1942 року танкові дивізії Вермахту (тд) на Східному фронті були реорганізовані. Танкові полки перевели на трибатальйонну структуру, з двома ротами легких танків і однією ротою середніх. Одна рота мотоциклетного та дві роти одного з мотопіхотного батальйонів отримали

гусеничні бронетранспортери, мотопіхотну бригаду посилили ротою самохідних зенітних установок калібром 20-мм, дивізійна артилерія додатково отримала 88-мм зенітні гармати для боротьби з танками. Моторизовані дивізії також були посилені додатково танковим батальйоном, а розвідувальний батальйон замінили ротою легких танків.

У середньому танкові дивізії мали 126 танків, моторизовані – 50 танків. Для наступу на південно-західному напрямку Вермахт мав 1495 боєздатних танків, серед яких 133 танки з довгоствольною 75-мм гарматою, яка могла задати шкоди танкам Т-34. Структура німецьких танкових військ була більш гнучкою та краще відповідала ресурсам Вермахту і поставленим йому завданням. Зміни в цій структурі відбувалися на тлі загального погіршення становища Німеччини, а також через небажання Гітлера зменшувати кількість танкових і моторизованих частин, що призводило до зниження їхньої бойової ефективності [160, с. 116].

Проблеми спостерігались і в артилерії, яка, як і авіація, відігравала ключову роль у вогневому ураженні противника. Її успішне бойове та оперативне застосування стримувалося недостатньою централізацією управління та відсутністю великих оперативних об'єднань (додаток Е довідка 3), спроможних забезпечувати масоване застосування на найважливішому напрямку, досягнення кількісної переваги над противником та виконання як самостійних завдань, так і завдань в інтересах сухопутних військ.

Вище військово-політичне керівництво Радянського Союзу не володіло повною інформацією про реорганізацію танкових військ Вермахту, що у результаті не дало можливості у повному обсязі якісно завершити наступ на Харків та здійснити оборону від армійської групи під керівництвом генерал-полковника Евальда фон Клейста [295].

Ситуація і з організацією зв'язку в РСЧА у першій половині 1942 року також вимагала покращень.

Станом на 12 березня 1942 року, забезпечення фронтів Червоної армії лінійними частинами зв'язку було наступним: окремі лінійні батальйони фронтового типу – 50%, армійського типу – 60%, окремі телеграфно-будівельні

роти – 145%, окремі телеграфно-експлуатаційні роти – 86%, окремі провідно-жердяні роти – 96%. Відчутний некомплект відчувався в укомплектованості окремими лінійними батальйонами зв'язку, їх поповнення завершилося лише наприкінці 1942 року.

Незважаючи на те, що радіозасоби РСЧА часто перевершували іноземні аналоги, їх виробництво було обмеженим через евакуацію заводів і недостатні можливості промисловості в цей період війни. Питання про запуск евакуйованих заводів розглядалось неодноразово (08.12.41 р., 23.01.42 р., 11.02.42 р.), проте жодного разу термін дотриманий не був. У результаті відбулось значне зниження поставок радіозасобів до Червоної армії (додаток В схема 5), що в свою чергу також не могло не вплинути на якість та результати проведення Харківської операції.

Загалом, забезпечення зв'язком у РСЧА було організовано в умовах значного дефіциту, особливо в тактичній і оперативній ланках, де некомплект сягав 50–60% і переважно організовувався обмеженими засобами [324, с. 43, 48–49, 51–54, 61].

Ситуація у військах не повною мірою сприяла виконанню завдань за призначенням. Мали місце випадки розбазарювання майна зібраного цивільним населенням та призначене для військовослужбовців РСЧА, що використовувалося особами, які не мали ніякого відношення до армії [78, л. 436–438; 311].

Оперативно-стратегічна обстановка на південній ділянці німецько-радянського фронту перед початком весняно-літньої кампанії 1942 року була складною як для радянської, так і для німецької сторін. Зимові кампанії 1941–1942 років призвели до їх виснаження як у людських, так і в матеріальних ресурсах, крім того спровокувала непорозуміння у вищих ешелонах влади Німеччини, в 6-й ПА Вермахту, яка залучалась до проведення операції «Фрідрікус-І». Одним з підтверджень цього було небажання Адольфа Гітлера сприяти повноцінному поповненню особовим складом військ на Східному фронті.

Незважаючи на втрату Вермахтом ініціативи на німецько-радянському фронті та втратою сухопутними військами за грудень 1941 – січень 1942 рр.

близько 200 тис. особового складу, з німецько-радянського фронту мали бути відкликані для потреб військового виробництва ще близько чверті мільйона солдатів сухопутних військ Вермахту, відповідно до нової програми рейхсміністра озброєння і боеприпасів Альберта Шпеєра, призначеного на посаду у лютому 1942 року [94, с. 300–301].

Втрата сухопутними військами Вермахту такої кількості військовослужбовців не могла пройти безслідно для німецької армії. Цей факт також вказує на те, що Адольф Гітлер, який безперечно був ознайомлений з такими масовим переміщенням особового складу, не сприймав повною мірою серйозність ситуації на Східному фронті та був переконаний у силі своїх збройних сил. Велика кількість військовозобов'язаних була призвана не у Вермахт, а у війська СС (додаток Е довідка 4).

У цей період війни на німецько-радянському фронті вже не було тієї віри в беззаперечний успіх наступу Вермахту, як це було у 1941 році, навіть серед вищих генеральських чинів.

Наприклад, перший ад'ютант командувача 6-ї ПА генерала танкових військ Фрідріха Паулюса полковник Вільгельм Адам розповідав, що навіть деякі високопоставлені офіцери Вермахту сумнівалися в успіху майбутньої операції, якщо армія не отримає поповнення людьми та технікою. Серед них був начальник служби зв'язку Вермахту генерал Фельгібель. Дізнавшись, що деякі роти недоукомплектовані на третину, він довірливо зауважив, що «перспектива наступу може бути далеко не райдужною» [199, с. 42–43].

Морально-психологічний стан особового складу перебував на досить низькому рівні. Так, офіцер Вермахту лейтенант Є. Альтрогге зі 190-ї піхотної дивізії (пд), уникаючи відвертої нацистської ідеологізації війни, демонстрував співчутливе ставлення до місцевого населення та критично оцінював дії керівництва Третього Рейху. Водночас свою участь у війні він виправдовував переконанням у «визвольній місії» Німеччини щодо народів Східної Європи від комуністичного режиму, що допомагало йому зберігати моральну стійкість.

Через величезні втрати серед особового складу в частинах

використовувався «чорний гумор». Зокрема, солдат Вальтер Нойзер жартував, що через постійне прибуття нових поповнень замість загиблих товаришів крилатим висловом стало: «Кожного дня – інші люди!».

Згадується анекдот, що побутував у 1942 році серед солдатів 94-ї пд (ГА «Південь»), про те, що німецьке керівництво забуло про свої війська, які вже нібито дійшли до Китаю. Це відображало поширене відчуття покинутості [179, р. 2, 192, 194].

Відносини Німеччини з союзниками, такими як Румунія, Угорщина, Італія, частини яких брали участь в операції «Фрідерікус-Південь» та відбивали наступ Червоної армії в районі Харкова в травні 1942 року були на вкрай низькому рівні. Про це свідчить низка документів та згадок.

У неформальній обстановці, без використання ідеологічних кліше, Адольф Гітлер неодноразово підкреслював, що з усіх союзників прем'єр-міністр Румунського королівства Іон Антонеску має найширший кругозір. Він вважав його особистістю великого масштабу, яка не відступає від свого курсу і є непідкупною. За його словами, таких людей у Румунії до цього не було, і Антонеску був природженим солдатом. Однак Гітлер вважав, що його нещастя полягало в тому, що під його командуванням знаходилися румуни [145, с. 125].

Проте зневажливе ставлення Гітлера до румунського народу не заважало йому доручати румунським військам важливі стратегічні завдання. Офіційна позиція німецького командування до румун, як до солдат другого сорту, але вони їм були потрібні [203, с. 210].

З точки зору воєнного історика, генерала піхоти Курта фон Типпельскірха війська союзників поступались у боєздатності не тільки німецьким військам, а й радянським: «Дивізії союзників були слабше оснащені, ніж німецькі, особливо їм не вистачало протитанкової зброї. Їхня артилерія не мала сучасних важких систем, як у німців чи росіян, а недостатня кількість засобів зв'язку та слабка підготовка не дозволяли здійснювати раптове зосередження вогню. Румуни, італійці та угорці вели бій переважно живою силою, і в боротьбі проти росіян їхні людські ресурси швидко зменшувалися. Вони часто воювали самовіддано, але

через брак техніки, недостатній бойовий досвід і слабку бойову підготовку поступалися росіянам у тактиці» [244, с. 349–350].

Армії союзників Німеччини зазнали значних і незворотних втрат на Східному фронті не лише через недостатню підготовку (за винятком фінської армії). Основною причиною їхніх втрат було зневажливе й необдумане ставлення з боку командування Вермахту, яке, використовуючи війська союзників без врахування їхніх можливостей, не забезпечувало їх паливом, боєприпасами, транспортом, госпіталями, продовольством та авіаційним прикриттям. Уже в 1942 році німецьке військово-політичне керівництво усвідомило, що війська їх союзників не здатні вирішувати не лише стратегічні, але й тактичні завдання, зазнаючи значних втрат, що викликало невдоволення в союзних країнах. У таких умовах війська союзників (Угорщини, Румунії) були відведені в тил для охорони залізниць, пунктів зв'язку, складів і баз, а також для боротьби з партизанами.

Головними учасниками військової коаліції були армії Румунії, Угорщини, Італії, Словаччини та Фінляндії. Опинившись на Східному фронті, ці війська виявилися не лише без належної підтримки з боку Німеччини, але й в умовах військової, економічної та політичної ізоляції. Всі взаємини будувалися за принципом особистих контактів між Гітлером та лідерами союзних держав. За роки війни не було створено чіткої системи координації дій, спільного штабу або органу постачання і пропаганди. Союзники діяли ізольовано, що призвело до відсутності єдиної стратегії, взаєморозуміння і співпраці [329, с. 175–176, 218].

Проте проблеми у союзних військах, нестача особового складу у Вермахті, непорозуміння в питаннях забезпечення військ у вищих ешелонах влади цим не вичерпувались.

Велику роль у забезпеченні та постачанні Вермахту відігравала залізниця. Але, слід зазначити кадровий дефіцит машиністів потягів у першій половині другого року німецько-радянської війни, який був катастрофічним. У зв'язку з цим у квітні 1942 року Гітлером було виданий наказ щодо звільнення машиністів з лав Вермахту та військ СС, незважаючи на дефіцит особового складу у військах. Дефіцит машиністів відчувався настільки гостро, що міг поставити під питання

якісне та своєчасне забезпечення військ всім необхідним для війни та підготовки до весняно-літньої кампанії зокрема [177, с. 313; 276].

Поруч з тим, незадовільна пропускна спроможність залізниці теж ставила під загрозу наступ Вермахту весняно-літнього періоду, про що свідчить вимога генерал-інспектора військових сполучень, пов'язана з терміновим виконанням програми «Будівництво на сході».

У ній йдеться про те, що ситуація на фронті вимагає негайного збільшення пропускної здатності залізниць до 180 ешелонів, що особливо важливо для переміщення військових підкріплень і вантажів у райони бойових дій з Рейху та генерал-губернаторств. У зв'язку з цим, Генеральний штаб сухопутних сил наказав продовжити роботи в рамках програми до 15 квітня 1942 року. Всі інші програми, які з цим не пов'язані повинні бути згорнуті [2, арк. 196].

Можливості залізниці на території окупованої України не відповідали потребам збройних сил та військової економіки Рейху, навіть незважаючи на те, що рейхсміністерство залізниць витрачало велику кількість матеріалів на її реконструкцію і направляло для цього найкращих інженерів.

Потреба тільки сухопутних військ Вермахту (без урахування Люфтваффе) на німецько-радянському фронті на добу становила 120 ешелонів, у період відносного затишшя. Під час проведення операцій потреба у постачанні боєприпасів та санітарному транспорті зростала. Проте, навіть приклавши великі зусилля, пропускна спроможність залізниці обмежувалася лише 100 залізничними складами щодня, і це було можливо лише на короткий період часу. Крім того, кількість ешелонів сильно зменшувалась через постійні затримки, спричинені діями партизанів. Часто протягом лише тільки однієї ночі здійснювався підрив понад сотні ділянок залізничних колій.

Взимку 1941–1942 років робота залізниці на окупованих радянських територіях, зокрема в Україні, була жахливою. З грудня 1941 року до березня 1942 року ситуація стала настільки критичною, що лише завдяки участі спеціальної автотранспортної організації вдалося уникнути повної катастрофи в системі постачання німецьких військ [86, с. 161–162].

Така ситуація вимагала термінових заходів, особливо для захисту локомотивів і водокачок, які не були пристосовані до експлуатації в умовах низьких температур, що зберігалися аж до квітня 1942 року [284; 318].

Бували випадки, коли локомотиви втрачали працездатність сотнями, оскільки німецькі паровози не були призначені для роботи в умовах настільки низьких температур. Окрім цього, керівництву військового транспорту та рейхсміністерства залізничних шляхів доводилося переобладнувати залізничні колії під німецький стандарт, оскільки через різницю в ширині колій німецькі локомотиви не могли пересуватися радянськими коліями [296; 2, с. 197].

Усі ці обставини значно ускладнювали підготовку Вермахту до весняно-літньої кампанії 1942 року та негативно впливали на логістику військ гітлерівської коаліції, а також на роботу транспортної системи, яка не відповідала потребам наступаючих військ. Навіть для наступу на одному напрямку, виникала потреба в постійному поповненні людськими і матеріально-технічними ресурсами, зокрема кіньми й автомобілями.

Зазначимо, що під час Другої світової війни коні широко використовувалися як транспортна сила, особливо багато їх було в артилерійських підрозділах. Наприклад, у піхотних полках (пп) Вермахту, засобом транспортування важкої піхотної гармати sIG 33 був шестикінний запряг [123, с. 69]. Саме коні доставляли на позиції польові кухні та обози з продовольством (додаток Г, рис. 1, 2, 3). Крім того, коні часто застосовувалися зв'язковими для виконання завдань у важкодоступних для техніки місцях, і робили це непомітно. Велика кількість лазаретів та медичних підрозділів також пересувалися за допомогою кінної тяги [261; 32; 35; 36].

Піхотна дивізія Вермахту у своєму складі мала відповідно до штату від 4077 до 6033 коней [225, с. 84]. Тому використання коней для військових цілей на той час було нагальним та необхідним. Проте забезпечити кіньми бойові частини в повному обсязі було проблематично.

Упродовж періоду з 1 жовтня 1941 р. до 15 березня 1942 р. на Східному фронті втрати кінного складу Третього Рейху сягнули 179 609 голів, тоді як

можливості його відновлення обмежувалися лише 20 012 кіньми. Часткове поповнення здійснювалося також шляхом реквізиції коней у місцевого населення. Проте такі тварини, як правило, мали низьку фізичну витривалість і могли використовуватися лише для транспортування незначних вантажів, що істотно обмежувало їхню практичну цінність у військовому господарстві [336, с. 240]. Крім цього відмічався високий рівень захворюваності коней, які були реквізовані у цивільного населення [27, арк. 16; 3, арк. 323], що в кінцевому результаті могло призвести до неготовності проведення операцій весняно-літньої наступальної кампанії 1942 року та перенесення їх початку.

Окрім цього, Німеччина в цей період війни стикалася з труднощами в постачанні паливно-мастильних матеріалів (ПММ) [224, с. 67].

На окупованих Німеччиною територіях, зокрема в дистрикті Галичина, використання автомобільного транспорту дозволялося лише у виняткових випадках. Якщо існувала можливість використання громадського транспорту, застосування автотранспорту було заборонено. При пересуванні на автомобілях вимагалось суворо дотримуватись швидкісного режиму, що забезпечував би максимально економне споживання палива [26, арк. 3–4].

Після зимової кампанії 1941–1942 років, у Вермахті гостро відчувалась нестача і автомобільного транспорту, ліквідувати яку за рахунок поточного виробництва було неможливо.

Значна частина колісних автомашин вибула з ладу внаслідок бойових втрат і складних дорожніх умов. Уже з середини листопада 1941 р. постала необхідність жорсткої економії автомобільного парку, що реалізовувалася, зокрема, шляхом завчасної заміни автомашин кінною тягою. Із приблизно 500 тис. автомашин, наявних у сухопутних військах на Східному фронті, до кінця року було втрачено 106 тис., а також 38,5 тис. мотоциклів. Так само не можна було поповнити великі втрати й у конях. Неминучим стало відчутне зниження маневреності та мобільності військ, зменшення транспортних можливостей служб постачання та підвезення [336, с. 240].

Проте навіть при такому дефіциті автотранспорту німецька армія мала

набагато більший автопарк, ніж Червона армія. Завдяки цьому німецькі піхотні дивізії залишалися більш маневреними порівняно з радянськими військами [136, с. 17].

Таким чином, під час планування наступальних операцій, військово-політичному керівництву Німеччини необхідно було вирішити питання забезпечення військ вище перерахованими матеріально-технічними засобами.

Водночас, під час планування весняно-літнього наступу 1942 року та зокрема операції «Фрідерікус-І», німецьке командування змушено було враховувати і настрої місцевого населення на окупованих територіях України.

У 1942 році територія України була розділена на певні адміністративно-територіальні утворення (додаток В схема 6). Станом на травень 1942 року відрізок німецько-радянського фронту проходив територією України, неподалік від Харкова (додаток В схема 7). Територія, на якій планувалися та проводилися Харківська наступальна операція та контрнаступальна операція «Фрідерікус-І» була підпорядкована німецькій військовій адміністрації.

Як у рейхскомісаріаті Україна так і на території підконтрольній німецькій військовій адміністрації [149, с. 376], місцеве населення швидко усвідомило, що життя під німецькою окупаційною владою мало чим відрізняється від життя під радянським режимом. Примусова депортація молоді на роботу до Німеччини, фізичні репресії та погане ставлення з боку окупантів сприяли як активному, так і пасивному опору. Арешти української інтелігенції в Києві в лютому 1942 року, а також заборона українських культурних організацій у всій країні, сприймалися як підтвердження того, що німецька влада прагне придушити національну свідомість українців і позбавити їх надій на державотворення [159, с. 228–230, 232–233].

У 1942 році почалася активна кампанія щодо вербування українських робітників до Німеччини. Незважаючи на активну пропаганду і агітацію, тих, хто виявив бажання їхати до Німеччини, ставало все менше, тому Харківська міська управа та окупаційна влада Харківської області почали здійснювати заходи щодо примусового зібрання молоді та осіб середнього віку для вивезення на роботи.

Потужними чинниками несприйняття німецької окупаційної влади було і фізичне знищення євреїв, відсутність повноцінного харчуванням, особливо населення Харкова та околиць [330, с. 196, 349, 353–354, 370].

Під час другої конференції Організації Українських Націоналістів (ОУН(б)), що відбулася в квітні 1942 року, було ухвалено низку рішень, спрямованих на активізацію революційної діяльності та підготовку до створення повстанської армії. Вирішено вести «двофронтову боротьбу» – проти Росії, як постійного ворога української незалежності так і проти Німеччини, як тимчасового окупанта.

Згідно з інструкціями ОУН(б), населення мало чинити пасивний опір і саботувати всі заходи німців, включаючи постачання сільськогосподарської продукції та депортацію робочої сили до Німеччини. Крім того, вимагалось не брати участі в німецько-українських маніфестаціях.

Учасникам ОУН(б) заборонялося вступати до лав допоміжної охоронної поліції (Schutzmannschaft), інакше це загрожувало виключенням з організації. Паралельно проводилася інформаційно-пропагандистська робота, спрямована на те, щоб переконати молодь не довіряти обіцянкам німців і підтримувати національний рух у боротьбі за незалежність України. У той самий час на території України діяла підпільна організація «Прапор молоді», яка закликала молодь до патріотичних дій і до повстання проти німецьких окупантів [113, с. 489; 159, с. 236–238, 240; 12, арк. 49–50, 91].

Проте німецькій військовій адміністрації все ж таки вдавалось використовувати в своїй діяльності населення, які знаходились під окупацією.

У розпорядженні відділу військової адміністрації штабу Командувача військами оперативного тилового району групи армій «Б» від 08.04.1942 р. зазначалося: «В Україні, в якості начальників районів та бургомістрів, як правило, мають призначатися лише місцеві жителі української національності. Оскільки місцеві жителі російської національності все ще працюють начальниками районів та бургомістрами, їх слід поступово замінити українцями.» [9, арк. 83].

Крім того, місцеве населення використовувалось для боротьби з партизанами, за що заохочувались продовольчими пайками, спиртом, худобою,

тютюном тощо. В першу чергу для боротьби залучалось місцеве населення з числа тих, в кого родичі були репресовані радянською владою [9, арк. 82; 15, арк. 33, 37; 16, арк. 25].

Здійснювалась пропаганда серед місцевого населення щодо успіхів німецької армії, повідомлялося про допуск радянських полонених до обробки сільськогосподарських угідь, придушення ідей щодо партизанської боротьби, як ідеї народного руху [16, арк. 28]. Це в свою чергу давало позитивні результати, особливо серед людей, які були незадоволені радянською владою.

Великою проблемою для німецьких і румунських окупаційних військ були дії партизанських формувань, зокрема в Харківській області та сусідніх регіонах. Вони створювали серйозні труднощі для підготовки військових операцій Вермахту, включаючи операцію «Фрідерікус-І» [22, арк. 12–18; 19, арк. 11; 329, с. 95]. Наприклад, командувач ГА «Південь» генерал-фельдмаршал Федор фон Бок у своєму щоденнику за період з січня до травня 1942 р. відзначав значну партизанську активність у тилу своєї 2-ї армії: «З моменту, коли війська безпеки були переведені на фронт, активність партизан у тилу значно посилилася... Постійні партизанські атаки даються взнаки... У тилу армійських груп тривають зіткнення з партизанами, що спричиняють значні втрати... Про запеклість боїв свідчать такі цифри: з 24 лютого до 25 березня було знищено 1936 партизанів, при цьому наші втрати склали 95 загиблих і 143 поранених... На фронті тим часом затишшя. У тилу 2-ї армії угорські поліцейські підрозділи продовжують вести запеклі бої з партизанами, які часто завершуються не на користь угорців... Партизани підірвали залізничні колії, зупинивши рух на два дні» [200, с. 317, 339, 375–376, 377, 391, 396]. Окрім того, під впливом успіхів Червоної армії та зміни настроїв населення після репресій гітлерівського режиму, на початку 1942 р. з'явилися нові підпільні комуністичні та некомуністичні антинацистські організації, а їхня структура стала більш розвиненою [156, с. 77–78]. Навесні 1942 року, у політвідділах з'єднань армійського рівня також були спеціалізовані пропагандистські кадри, відповідальні за ворожі війська та населення в тилу противника [106, с. 67].

Економічні збитки, завдані партизанами, були відчутними. Вони знищували мости через річки, авіаційну та залізничну техніку, сховища з запасами палива, живу силу німецьких військ та їх союзників тощо, а також активно вели пропаганду серед населення, використовуючи численні помилки, допущені німецькою адміністрацією під час управління окупованими територіями тощо. Унаслідок завдання шкоди діями партизан, на нараді вищого керівного складу Німеччини 19 квітня 1942 року Гітлер черговий раз наголосив на забезпеченні безпеки аеродромів.

Проте партизанський рух на Харківщині мав суттєві організаційні прорахунки, пов'язані з неякісним підбором командного складу та особового складу загонів, використанням загонів разом із частинами РСЧА замість диверсійної роботи в тилу. Крім того, передчасна й формальна реорганізація партизанів у винищувальні батальйони, що супроводжувалася їх роззброєнням, у деяких випадках призводила до дезорганізації та розформування загонів [308; 172, pp. 440–441; 329, с. 95; 177, S. 325; 216, с. 145–147; 18, арк. 20–22; 325, с. 72]. Радянське командування активно використовувало партизан також для розвідки [18, арк. 13; 325, с. 60; 197, с. 418–422]. Особливу увагу партизани приділяли саботажу німецької транспортної системи, розуміючи, які труднощі це створить для німецьких військ у разі порушення постачання. Наприклад, на одному із залізничних депо в окупованій Україні, завдяки роботі підпільної організації, робота була сповільнена, а ремонтовані локомотиви виведені з ладу на довший час, ніж планувалося. Локомотиви, які проходили ремонт, знову виводилися з ладу після короткого використання через попадання піску в підшипники букс. Крім диверсійної діяльності, члени підпільного комуністичного руху поширювали тривожні чутки про воєнний стан та активно проводили пропаганду проти відправки українських робітників до Рейху, що мало на меті підбурити населення проти німецької влади [12, арк. 48–49]. Тому, для рішучої боротьби з партизанами німецьке командування змушене було залучати підрозділи поліції, СС і Вермахту, а також місцевих колаборантів, що в свою чергу відчутно зменшувало кількість військ на фронті [269].

Загалом, на думку радянського керівництва, діяльність партизан повинна була розпочатися через кілька днів після окупації німцями Харківщини. Проте цього не відбулося через негативний вплив низки чинників, серед яких:

перетворення території області на фронтову зону, де було багато регулярних військ, каральних підрозділів та охоронних частин тилу;

активне використання окупантами пропаганди, спрямованої на матеріальне заохочення зрадників та інформаторів;

відкрита місцевість, відсутність великих лісових масивів, які могли б слугувати укриттям;

розгалужена мережа німецьких спецслужб, що обмежувало можливості для приховування та конспірації [325, с. 61].

Отже, суспільно-політична обстановка на окупованих українських територіях негативно впливала на морально-психологічний стан особового складу військ гітлерівської коаліції та їх боєздатність.

Окуповані Німеччиною регіони, де місцеве населення не приховувало свого незадоволення політикою нацистів, створювали складні умови для планування і проведення військових операцій, зокрема операції «Фрідерікус-І». Масові депортації молоді до Німеччини, жорстоке поводження з місцевими жителями та систематичні розправи над тими, хто чинив опір, викликали дедалі більший опір населення. Це проявлялось у формі активної участі українців у партизанському русі та організації національного спротиву.

Партизанські загони, які дедалі більше зміцнювалися завдяки підтримці місцевого населення, завдавали значних економічних збитків, підривали комунікаційні лінії, знищували інфраструктуру та заважали постачанню військових ресурсів. Водночас саботажі та інші форми пасивного опору ускладнювали виконання планів німецького командування щодо утримання та експлуатації українських територій.

Окрім цього, Вермахт стикався з логістичними проблемами: нестача пального, боєприпасів та інших матеріальних ресурсів ускладнювала підготовку до нових наступальних операцій. Забезпечення армії окремими видами озброєння

і техніки також було нестабільним, що додатково ускладнювало бойові завдання. Таким чином, напружена ситуація в тилу негативно позначалась на можливості успішної підготовки до операції «Фрідерікус-І» і ставила під сумнів її ефективність.

Обстановка у РСЧА також потребувала покращення. Проблеми з особовим складом та озброєнням, забезпечення військ радіозасобами.

У першій половині 1942 року РСЧА також стикнулася з численними проблемами, що ускладнювали її здатність ефективно вести бойові дії. Серед них були нестача людських ресурсів, труднощі з логістикою, а також невміле використання наявних ресурсів.

Після масштабних втрат 1941 року, коли Червона армія зазнала значних поразок, її особовий склад був сильно виснажений. У багатьох військових частинах був великий некомплект особового складу. У війська призивали всіх придатних до служби чоловіків, зокрема й тих, хто раніше не підлягав призову через хвороби або соціальний статус. Зокрема, мобілізували жінок для виконання обов'язків у частинах ППО, ВПС, зв'язку та тилових частинах. Також у діючу армію були залучені родичі репресованих та так званих «неблагонадійних» громадян.

На фронт направляли непідготовлених солдат, без належної військової підготовки. Це призвело до високих втрат у новобранців та зниження боєздатності частин.

Через постійні відступи і втрати територій Радянський Союз зіткнувся з колосальними труднощами в забезпеченні армії всім необхідним. Дефіцит пального, продовольства, боєприпасів і медичних ресурсів знижував боєздатність військ. Через погану інфраструктуру та недостатню кількість транспортних засобів постачання до фронту часто затримувалося, що призводило до нестачі озброєнь і необхідного спорядження на фронті.

У першій половині 1942 року, попри появу нових моделей радянських танків Т-34 та надходження до Радянського Союзу озброєння та техніки по ленд-лізу РСЧА часто стикалася з дефіцитом техніки та боєприпасів.

Виробництво зброї ще не було налагоджене у достатньому обсязі через евакуацію промислових підприємств на схід СРСР.

Також радянське військове командування відчувало наслідки сталінських чисток 1930-х років, коли було знищено або репресовано значну частину досвідчених командирів. Це призвело до дефіциту досвідчених та фахових командирів, що ускладнювало організацію ефективних операцій та управління військами. Часто командні рішення приймалися необґрунтовано або поспішно, що призводило до великих втрат на полі бою.

2.2. Плани радянського і німецького командування щодо подальших воєнних дій навесні 1942 року

У планах Вермахту в 1942 році домінувала ідея рішучого наступу. Гейнц Гудеріан зазначав, що навесні 1942 року перед німецьким командуванням постало питання про те, як продовжувати війну: наступати чи оборонятися. Перехід до стратегічної оборони означав би визнання поразки в кампанії 1941 року і позбавив би Німеччину шансів на успішне завершення війни на Сході та Заході.

Щоб досягти успіху у весняно-літній кампанії 1942 року, військово-політичне керівництво Третього Рейху мало вирішити, які дії вжити на німецько-радянському фронті, що простягався більш ніж на 3 тис. км [216, с. 126].

Попри обіцянки та запевнення з боку керівництва Сполучених Штатів Америки та Великої Британії щодо відкриття другого фронту в Європі, було очевидно, що навесні чи влітку 1942 року цього не відбудеться. На той момент у союзників Радянського Союзу ще не було достатньо ресурсів і військових потужностей для здійснення цього. Вони вели активні бойові дії проти сил гітлерівської коаліції в Тихоокеанському регіоні, на півночі Африки, в Середземномор'ї, Індокитаї та в Атлантиці [253; 262].

З огляду на це, німецьке військове керівництво у плануванні своїх операцій на 1942 рік виходило з того, що загроза з заходу залишиться мінімальною. Це

дозволило їм зосередити основні сили на Східному фронті для продовження війни проти СРСР [173, S. 203–207; 215, с. 111–112; 341, с. 57].

Німецьке командування почало підготовку до виконання цього завдання ще взимку 1941–1942 років. Для збереження стратегічно важливих позицій, Гітлер суворо заборонив відступ військ за Дніпро. Він вимагав утримувати оборону за будь-яку ціну в районі Ленінграда, а також у ключових точках, таких як Дем'янськ, Холм, Ржев, Вязьма, Орел, Курськ і Донбас – важливих опорних пунктів для подальших наступальних дій на Східному фронті [207, с. 258; 204, с. 122].

Політичні цілі, які Гітлер і його поплічники переслідували у війні проти Радянського Союзу, залишалися такими ж, як і у 1941 році. Проте, після краху плану блискавичної війни, німецьке командування змушене було розробляти нову стратегію для весняно-літньої кампанії 1942 року. Головною метою було повернути стратегічну ініціативу, що було закріплено в директиві № 41 від 5 квітня 1942 року. Через нестачу ресурсів для ведення наступу на всіх фронтах одночасно, було вирішено зосередити головні зусилля на півдні. План полягав у покращенні ситуації на центральній ділянці фронту та створенні умов для майбутнього наступу на Москву, одночасно прориваючись на Кавказ і до Волги в районі Сталінграда. Особлива увага приділялася ліквідації Барвінківського виступу, який створював загрозу німецьким силам у Харкові та Донбасі [152, с. 246; 208, с. 380–384; 192. S. 98]. Також у директиві зазначається, що радянські сили наразі не мають достатньо ресурсів і резервів для проведення великомасштабної наступальної операції на Східному фронті.

Керівництво Вермахту оцінювало резерви радянської армії не більше як в 60 дивізій. Німецьке командування не очікувало значних наступів на жодному з напрямків фронту, оскільки радянські резерви були розподілені рівномірно вздовж усієї лінії фронту. Імовірність використання хімічної зброї малоімовірна. [46, bl. 9]. За радянськими даними, в стратегічному резерві Ставки перебували дві загальновійськові (1-ша резервна і 58-ма) армії та близько 80 окремих з'єднань та частин [215, с. 121].

Генерал танкових військ Фрідріх Паулюс підкреслював складність вибору напрямку головного удару. Він зазначав, що після невдачі 1941 року Гітлер опинився перед дилемою: або знову націлитися на Москву, або розпочати наступ на півдні. Гітлер обрав другий варіант, адже наступ на Москву був би вкрай проблематичним без економічної бази. Тому ним було прийнято рішення захопити Донбас, Кубань та Кавказ, щоб забезпечити себе ресурсами – рудою, нафтою та зерном.

Крім економічних мотивів, німецьке командування також враховувало складне оперативне положення ГА «Центр», війська якої були вразливі з флангів, а по її комунікаціях завдавали удари партизани. Крім того, Гітлер інстинктивно боявся повторювати помилки Наполеона.

На півдні Червона армія мала менше сил, а рівнинний рельєф сприяв використанню бронетехніки та авіації. Вигідна конфігурація лінії фронту дозволяла оточити радянські війська, а також швидко підвести війська з Румунії, Угорщини, Італії, а після розгрому радянських військ у Севастополі та на Керченському півострові – з Криму. Захоплення Донбасу, Кубані, Волги та Кавказу суттєво послабило б радянську економіку, а взяття Кавказу ще й могло сприяти приєднанню до країн Осі Туреччини [194, с. 64–65].

З початком весняного бездоріжжя у квітні 1942 року радянські наступи вздовж всієї лінії фронту почали слабшати. Їх метою було не дати Вермахту можливості для відпочинку, створюючи кризові моменти через атаки в різних місцях без чіткої стратегічної мети. Це дало можливість німецькому командуванню розпочати планування наступальної операції щодо знищення радянських військ на півдні німецько-радянського фронту під Харковом, де погодні умови дозволили це зробити раніше, ніж на інших ділянках фронту.

Перед літнім наступом, Гітлер вирішив провести наступ на Барвінківський виступ радянських військ (операція «Фрідерікус-І»). Щоб ввести Радянський Союз в оману стосовно своїх справжніх намірів, він намагався переконати радянське командування, що готується наступ на Воронеж з подальшим просуванням у напрямку Москви, змушуючи РСЧА концентрувати свої резерви

там. У той же час, Гітлер планував несподіваний поворот на південь уздовж Дону для захоплення Донбасу, контролю над кавказькими нафтовими родовищами та блокування транспортного сполучення на Волзі.

Союзні війська з Румунії, Угорщини та Італії повинні були прикривати північний фланг німецьких військ уздовж Дону, використовуючи річку як природну оборонну лінію (додаток В схема 8) [86, с. 159].

Для того, щоб приховати підготовку масштабного наступу на південному фланзі Східного фронту і ввести радянське командування в оману, Генеральний штаб Головного командування сухопутних військ (ОКХ) розробив план демонстраційної операції з відволікання уваги під кодовою назвою «Кремль». Її метою було створити ілюзію того, що головні сили Вермахту зосереджуються на московському напрямку [199, с. 41].

Замисел Гітлера щодо літньої наступальної операції 1942 року вперше був предметом ґрунтовного обговорення 28 березня 1942 року. Під час цієї наради начальник Генерального штабу Сухопутних військ Третього Рейху генерал-полковник Франц Гальдер, представив Гітлерові плани розгортання військ, які він відпрацював виходячи із вказівок, що були йому дані усно. Ці плани були схвалені Гітлером. Після цього начальник оперативного відділу Верховного командування Вермахту (ОКВ), генерал артилерії Альфред Йодль, доручив своєму відділу узагальнити плани операції у директиві ОКВ. Під час представлення проекту Йодлем 4 квітня Гітлер повідомив, що сам проведе докладний аналіз самої директиви.

У військовому щоденнику військово-історичного відділу ОКВ полковник Шерф записав, що 5 квітня Гітлер суттєво виправив проект директиви № 41 і доповнив її великими частинами, які він написав сам. Головну операцію в основному переписано Гітлером. Кодове слово основної операції «Зігфрід» замінено кодовою назвою «Блау». Отже, можна сказати, що директива № 41, яка є основою для літньої наступальної операції, в основному має авторство Гітлера [177, S. 46–47, 316; 171, S. 392–393].

Для реалізації замислу, навесні і на початку літа 1942 року було сплановано

проведення низки часткових операцій з метою поліпшення загального оперативного становища Вермахту, вивільнення максимальної кількості сил та засобів для участі в головному ударі та нанесення максимальних втрат радянським військам [236, с. 7–8].

Однією з цих часткових операцій, була операція «Фрідерікус-І», яка планувалась у межах проведення наступальної операції «Блау» [40, ВІ. 43], метою якої була нейтралізація небезпеки з Барвінківсько-Лозівського плацдарму, вирівнювання лінії фронту по правому березі річки Сіверський Донець, створення вигідних вихідних позицій для подальшого розгортання [335, с. 127; 194, с. 66].

Перші обговорення щодо ліквідації Барвінківсько-Лозівського плацдарму з'явилися ще 12 лютого 1942 року, коли ОКХ почав замислюватись щодо ведення воєнних дій весною–літом 1942 року. 12 лютого 1942 року в «Розпорядженні про ведення воєнних дій на Східному фронті після закінчення зимового періоду» оперативний відділ Генштабу вимагав від ГА «Південь» підготувати наступальні дії для захоплення Керченського півострова, взяття фортеці Севастополь та відсічі фронтового виступу на південний захід від Ізюма в районі Харкова. Важливість нейтралізації Барвінківсько-Лозівського виступу та перешкоджання просуванню радянських військ у Південно-Західному напрямку від Ізюма була зрозуміла вже у лютому [177, S. 46].

10 березня 1942 року командувач ГА «Південь» генерал-фельдмаршал Федір фон Бок зробив запис у своєму щоденнику про те, що Верховному командуванню було надано оцінку обстановки, в якій зазначалося, що Ізюмський виступ необхідно ліквідувати наступальними діями одразу після закінчення періоду весняного бездоріжжя. Одночасно фон Бок відзначав активний рух у радянських тилівих районах поблизу Ростова та Воронежа. Загальний висновок з оцінки обстановки полягав у припущенні щодо підготовки РСЧА до активних дій та того, що РСЧА не дасть Вермахту спокійно підготуватися до проведення основної операції [174, S. 443].

Операція зі зрізання Барвінківського виступу передбачала наступ Вермахту двома ударними угрупованнями в напрямку Ізюма. Перше угруповання, під

командуванням генерал-полковника Евальда фон Клейста, мало наступати з району Слов'янська та Олександрівки на Ізюм. Друге угруповання, у складі 44-ї, 71-ї, частини сил 305-ї пд та 23-ї тд, яка була повністю сформована на Заході, і частини 305-ї пд, повинно було наступати з району Балаклії на Ізюм з півночі, прикриваючи свій фланг річкою Сіверський Донець. Разом з 23-ю тд у районі Харкова стягувалися частини 3-ї тд, що раніше діяла у складі ГА «Центр» [177, S. 49–50, 323; 150, с. 119; 58]. Проте в подальшому, Гітлер не погодився з напрямком наступу другого угруповання військ та спланував його рух східніше.

Директива на операцію щодо ліквідації Барвінківсько-Лозівського плацдарму була видана 25 березня 1942 року генерал-фельдмаршалом фон Боком та отримала кодову назву «Фрідерікус-І» і повинна була розпочатись 18 травня 1942 року [210, с. 303–312; 165, с. 138].

Командувач 6-ю ПА Вермахту генерал танкових військ Фрідріх Паулюс писав, що ця операція мала на меті насамперед усунути безпосередню загрозу комунікаціям південного флангу німецьких військ у районі Дніпропетровська (зараз Дніпро) (йшлося про залізницю Дніпропетровськ – Сталіно (зараз Донецьк)), якою постачались 1-ша танкова армія (ТА) та 17-та ПА Вермахту). Також вона повинна була забезпечити утримання Харкова, де перебували великі склади та лазарети 6-ї ПА. Далі необхідно було захопити території на захід від річки Сіверський Донець та на південний схід від Харкова для подальшого наступу через цю річку на схід. Для цього планувалося концентричними ударами з півдня і півночі знищити радянські війська, які прорвалися через Сіверський Донець у напрямку Барвінково. Проведення операції «Фрідерікус-І» було доручено 6-й ПА та армійській групі «Клейст» (1-ша ТА і 17-та ПА) [61, л. 2, 6; 194, с. 69–70; 208, с. 737; 223, с. 115–116].

При плануванні операції «Фрідерікус-І» розглядалися й інші напрямки нанесення ударів та їх результати. Так, у другій половині березня 1942 року генерал-полковнику Францу Гальдеру генерал-фельдмаршалом Федір фон Боком були представлені на розгляд міркування щодо проведення операції «Фрідерікус-І». У них йшлося про те, що радянські війська продовжують

атакувати великими силами у районі Вовчанського виступу, який був загрозою для запланованої німецьким військово-політичним керівництвом операції з ліквідації Барвінківського плацдарму.

Навесні очікувався неминучий розлив р. Сіверський Донець, проте було невідомо, чи зміг би він змусити радянські війська відійти з цього виступу на південному заході від Вовчанська. У результаті цього, перед командувачем ГА «Південь» постала дилема: очистити Вовчанськ від РСЧА або, ігноруючи загрозу в цьому районі, піти на ризик і наступати у напрямку Ізюма.

У разі, якщо б наступ почався з Вовчанська, на звільнення його від РСЧА знадобилось близько 14 днів, включаючи час на підготовку атаки в цьому напрямку і час для підготовки військ до атаки на Барвінківському плацдармі.

З іншого боку було невідомо, що би зробило радянське керівництво у разі атаки Вермахту на Ізюм. Чи здійснювало атаку у напрямку Харкова, чи навпаки, передислокувало війська від Харкова для відбиття наступу на Ізюм [336, с. 243].

Федір фон Бок запропонував Евальду фон Клейсту зосередити головні сили на південному крилі його армій, уникаючи атак з трьох різних напрямків, що могло би розсіяти їхню бойову міць. Для армійської групи «Клейст» важливо було швидко висунути вперед праве крило та перекривши Сіверський Донець, чимскоріш просуватись назустріч слабкій наступальній групі 6-ї ПА.

Пізніше, командування сухопутних військ запропонувало завдати головний удар з півдня від Чугуєва, де перебувала 6-та ПА, що здивувало фон Бока, оскільки сил для прориву було недостатньо, і це послабило б оборону армії [200, с. 381–382]. Не виключено, що такі пропозиції Верховного командування Сухопутних військ надійшли внаслідок того, що начальник штабу 6-ї ПА Вермахту генерал Шмундт, періодично спростовував слова свого командувача 6-ю ПА генерала танкових військ Паулюса щодо проблем з укомплектованістю особовим складом та надавав впевненості вищому керівництву Німеччини у беззаперечному виконанні всіх поставлених перед армією завдань.

Фон Бок продовжував наполягати на концентрації всіх зусиль на південному заході від Сіверського Дінця, так як 6-та ПА не мала необхідних сил

для успішного наступу, і в найближчий час їх не очікувала [200, с. 387; 271].

При плануванні операції «Фрідерікус-І», німецьке командування могло враховувати й інформацію отриману від генерала Самохіна А.Г., командувача 48-ї А РСЧА, якого було взято у полон у квітні 1942 року з таємними документами, що містили інформацію про плани радянського командування на весняно-літню кампанію [223, с. 106; 144, с. 62–63; 288].

При плануванні операцій на весну 1942 року військово-політичне керівництво Німеччини використовувало наступну інформацію щодо оцінки радянських військ (додаток 1 Інструкції до Східного походу 1942 року від 12.04.1942 р. № 420173/42):

«...стан російських військ, що знаходяться на фронті, через бойові дії та погодні умови, ймовірно, погіршився настільки, що лише частина їх може бути визнані повністю боєздатними;

серед військ, що перебували на фронті, як і раніше, спостерігалися недоліки в озброєнні та оснащенні (багато солдатів недостатньо підготовлені, слабе забезпечення артилерією);

відповідно до кадрових і матеріальних можливостей слід очікувати на формування нових стрілецьких дивізій;

використання танкових військ з грудня 1941 р., а також потреба у заміні втрачених танків перевищує спроможності щодо їх виробництва, що дозволяє припустити, що формування нових танкових підрозділів у найближчій перспективі буде неможливим;

починають виникати труднощі з виробництвом сталі, через що можливість підтримки поточного рівня виробництва озброєння буде можлива лише за рахунок скорочення інших галузей промисловості».

Так само німецьке військово-політичне керівництво здійснювало прогнози щодо планів СРСР на весну–літо 1942 року. На початку квітня 1942 року воно не мало чітких даних про стратегічні наміри радянського командування, проте припускали, що ймовірність того, що РСЧА піде у загальний наступ, невелика, але треба бути готовими до часткових операцій, включаючи широкомасштабні, у

тих місцях, де в німецькій обороні є слабкі місця або важливі цілі для ураження. Червона армія, ймовірно, продовжить свої локальні атаки вздовж всієї лінії фронту, щоб не дати німецьким військам відпочити і вивести їх з рівноваги.

Вважалося, що РСЧА намагатиметься захистити Кавказ від очікуваного німецького наступу, концентруючи свої зусилля на південній ділянці фронту. Чи будуть вони контратакувати німців на цих напрямках або спочатку займуть оборону було незрозуміло і залежало від розвитку ситуації.

Очікувалось, що у центральній частині фронту керівництво Радянського Союзу, ймовірно, зосередить свої сили на захисті Москви як ключового вузла, від якого залежатиме все переміщення військ вздовж фронту [40, ВІ. 57–58].

Оцінки військово-політичного керівництва Німеччини загалом збігалися з реальними стратегічними намірами СРСР. Проте концентрація радянських військ на південній ділянці німецько-радянського фронту здійснювалась в основному для проведення часткових операцій, які в результаті були провалені та внаслідок яких склалися сприятливі умови для німецького наступу.

Станом на 14 квітня 1942 року керівництво Вермахту усвідомлювало, що відносно слабе утримання північного флангу армійської групи «Клейст» та незавершене оперативне розгортання радянських військ, свідчать про можливу підготовку радянського наступу на південному фланзі ГА «Південь».

Для оцінки питання, чи радянське керівництво на той момент вважало можливим німецький наступ, його поведінка в районі Барвінківсько-Лозівського виступу свідчила про те, що в разі оборонної стратегії воно, ймовірно, дозволить німцям зосередитися на підготовці наступу. У разі оборонного підходу, скоріш за все, вони залишать тільки мінімум сил для того, щоб зупинити ймовірний масштабний німецький наступ. У разі загального наступу німецька армія матиме можливість створити «котел» на східному напрямку [45, ВІ. 20].

Зауважується на слабкому утриманні північного флангу армійської групи «Клейст», саме в цьому районі була розпочата і мала успіх операція «Фрідрікус-Південь».

24 квітня 1942 року під час щоденної доповіді начальника Генерального

штаба Сухопутних військ про ситуацію на фронті генерал-полковник Гальдер доповів про пропозицію ГА «Південь» щодо операції «Фрідерікус-І». Генерал-фельдмаршал фон Бок пропонував, щоб північна ударна група діяла на південь від Дінця, щоб прикрити лівий фланг цієї групи річкою і швидше утворити «котел». Проте Гітлер відхилив цю пропозицію, з розрахунком на те, що в такому випадку оточення може не вдатися, і наказав наступ східніше, вздовж дороги Харків – Ізюм.

Начальник Генерального штабу Повітряних сил доповів про підготовку авіації до удару по Керчі і просив не використовувати генерал-полковника Вольфрама фон Ріхтгофена (командир 8-го авіаційного корпусу 4-го повітряного флоту) під Ізюмом, щоб він міг вчасно підготуватися до удару по Севастополю. Гітлер з цим погодився [177, S. 327–328].

Проте авіаційна техніка з 8-го авіакорпусу, під час відбиття наступу радянських військ у ході Харківської наступальної операції була передана у підпорядкування генералу авіації Курту Пфлюгбайлю (командир 4-го авіаційного корпусу 4-го повітряного флоту (IV. Fliegerkorps Luftflotte 4)) [131, pp. 22–23].

Оцінка загальної обстановки на німецько-радянському фронті та імовірний її розвиток станом на 1 травня 1942 року свідчила про те, що німецьке керівництво прослідковувало приготування РСЧА для оборони як на Московському, так і на південному крилі Східного фронту.

Для великого наступу Радянському Союзу не вистачає сил, і він був би можливий тільки у разі значних перегруповань військ, які в той час не спостерігались.

Розглядалась можливість наступу у напрямку Харкова та Сталіно з метою упередження німецького наступу в цих районах, ліквідації Барвінківсько-Лозівського плацдарму та перерізання логістики до армійської групи «Клейст» через Дніпро. Також німці передбачали, що основні удари на Харківському напрямку будуть здійснені 6-ю та 28-ю А, а 38-ма А буде тримати стик між ними з основним ударом на 51-й армійський корпус (ак) Вермахту [46, Bl. 5–8].

Відповідно до запису у щоденнику військово-історичного відділу ОКВ, станом на 2 травня 1942 року у радянській ставці знали про запланований німецький весняний наступ на ділянці Брянськ – Орел – Курськ, який, ймовірно, буде спрямований на Воронеж. Після захоплення Воронежа, подальші дії мали бути спрямовані руслом Дона у напрямку Сталінграда, а це зумовить передумови щодо наступу німців у районі Харкова (додаток В схема 9) [177, S. 333].

Не чекаючи такого розвитку подій радянське керівництво вже готувало Харківську наступальну операцію, в результаті успіху якої радянські війська опинились би з південної сторони ГА «Центр» запобігли б наступу на Москву з лінії Брянськ – Орел – Курськ та могли наступати у напрямку Дніпропетровська і Азовського моря, що мало призвести до оточення або відтиснення армійської групи «Клейст». Загалом Харківська операція радянських військ у разі успіху могла спричинити зрив наступальних планів Німеччини на літо 1942 року. Проте, навіть знаючи про наступ на Воронеж та Сталінград, війська з московського напрямку не передислокували.

При плануванні операції «Фрідерікус-І» керівництво Вермахту враховувало наступне:

- РСЧА використовує тактику «м'ясних штурмів», допоки не буде знайдені слабкі місця в обороні Вермахту, не зважаючи на втрати;
- неспроможність радянського керівництва проводити великі операції в наступі та обороні;
- наступи проводяться без оперативного використання досягнутих успіхів;
- формування великої кількості нових частин з погано підготовленим особовим складом, терміни навчання яких були скорочені;
- перехід від танкової дивізії до танкової бригади як допоміжного озброєння піхоти, а не ударного кулака призначеного для розвитку досягнутого успіху [46, ВІ. 10–12].

З кінця квітня до 12 травня німецьке угруповання на фронті було значно підсилене. Перед Південно-Західним фронтом зосередилися 15 піхотних та 2 танкові дивізії, тоді як радянська розвідка доповідала лише про 12 піхотних та

1 танкову дивізію. Угрупування перед Південним фронтом також було збільшене і включало 24 піхотні, 3 танкові, 5 моторизованих та 2 кавалерійські дивізії. Лише проти військ 57-ї та 9-ї А були зосереджені 10 піхотних, 2 танкові та 1 моторизована дивізії [152, с. 248; 337, с. 153].

У березні 1942 року загальний наступ Червоної армії поступово припинився через виснаження сил та брак підготовлених резервів, і війська перейшли до оборони. Фронт тимчасово стабілізувався. Проте, Ставка та Генеральний штаб РСЧА активно готувалися до літньої кампанії 1942 року. Аналізувалася ситуація на всіх ділянках фронту, стан військ, можливості економіки забезпечувати війська усім необхідним, а також логістичні питання.

Навесні 1942 року загальна чисельність військ Вермахту та його союзників складала 6,2 млн. осіб, на озброєнні було майже 57 тис. гармат та мінометів, близько 3,4 тис. бойових літаків, більше ніж 3,2 тис. танків. Червона армія нараховувала 5,1 млн. осіб, близько 45 тис. гармат, приблизно 4 тис. танків та близько 2,2 тис. літаків. Таким чином, Вермахт мав перевагу за чисельністю особового складу, артилерією і авіацією, проте поступався за кількістю танків.

Володіючи цими вихідними даними, Ставка приступила до розробки стратегічного плану дій РСЧА на літо 1942 року. Радянські війська були зосереджені у дев'яти фронтах і двох окремих арміях, а також у Московській зоні оборони. Війська ПЗФ утримували оборонні позиції на ділянці від Ржева до Лозової, тоді як війська ПФ – від Лозової до Таганрога.

Метою військ Південно-Західного напрямку (ПЗН) було знищення сил військ гітлерівської коаліції на своєму напрямку та в результаті літньої кампанії вийти в район середнього Дніпра (Гомель, Київ, Черкаси), з подальшим виходом на рубіж Черкаси, Первомайськ, Миколаїв [72, л. 41; 210, с. 306].

Відповідно до загальної стратегічної мети дій військ ПЗН, головним завданням ПЗФ у весняно-літній кампанії є оволодіння районами Харкова і Краснограда (зараз Берестин) на лівому фланзі, а також Курська і Белгорода на правому фланзі та в центрі. У подальшому, вихід на лінію Чорнобиль – Київ – Черкаси [194, с. 48].

ПФ прикривав Ворошиловградський та Ростовський напрямки, тим самим блокуючи Вермахту шлях до нафтопромислів Кавказу та нижньої течії Волги. Праве крило ПФ, яке висунулось на захід, загрожувало тиловим комунікаціям німецьких військ у Донбасі та Таганрозі. Основним завданням на весняно-літню кампанію 1942 року залишалося оточення та знищення угруповань Вермахту в Донбасі та Таганрозі з подальшим виходом на Дніпро [72, л. 54], проте здійснити цей вихід РЧСА вдалося тільки у 1943–1944 роках [127, с. 180].

У березні 1942 року головнокомандувач військами ПЗН маршал Семен Тимошенко запропонував завдати удар на випередження, щоб завадити наступу Вермахту. Однак, начальник Генерального штабу РСЧА маршал Борис Шапошников виступив проти цієї ідеї через ризики, пов'язані з позицією радянських військ. Попри це, маршал Тимошенко, член Військової ради ПЗН Микита Хрущов [321] та начальник оперативної групи ПЗФ генерал-лейтенант Іван Баграмян (з 1 квітня 1942 року начальник штаба ПЗФ) [322] наполягли на своєму [82, с. 191; 231, с. 254–255; 206, с. 263].

У результаті Сталін особисто дав дозвіл на проведення Харківської наступальної операції. Одночасно Сталін віддав наказ Генеральному штабу РСЧА «вважати операцію внутрішньою справою напрямку та в жодні питання щодо неї не втручатись» [210, с. 306; 82, с. 194–195].

Проте, крім Бориса Шапошникова та першого заступника начальника Генерального штабу РСЧА генерал-лейтенанта Олександра Василевського (15.05.1942 р. був призначений ТВО начальника Генерального штабу РСЧА, з 21.05.1942 р. генерал-полковник) [298], були і інші командири, які критично ставились до наступу під Харковом. Серед них командувач 38-ї А генерал-майор артилерії Кирило Москаленко доповідав щодо складності реалізації таких амбітних планів. Він звернув увагу на неукomплектованість військових частин особовим складом та озброєнням, слабку підготовку новобранців, відсутність мобільних ударних з'єднань, а також недостатню підготовку командного складу. Інші командарми також підкреслили слабкість других ешелонів та резервів, крім того недостатню кількість танків для безпосередньої підтримки піхоти.

Члени Військової ради, оптимістично налаштовані, намагалися розвіяти ці сумніви, запевняючи, що операції будуть ретельно плануватися, а дивізії отримають необхідне поповнення і озброєння. Була обіцяна достатня кількість танків не лише для підтримки піхоти, але й для формування мобільних ударних груп.

Крім того, заява Микити Хрущова, що особисто Сталін поставив перед фронтом це завдання і це вже запорука успіху, змусила командирів відставити сумніви і готуватися до наступу [90, с. 176–177].

27 березня 1942 року командування ПЗН доповіло Йосипу Сталіну про поточну оперативно-стратегічну обстановку та свої плани на літню кампанію 1942 року. Щоб забезпечити активні дії з настанням літа, керівництво ПЗН звернулося до Ставки з проханням виділити додаткові ресурси: 32–34 стрілецькі дивізії, 27–28 танкових бригад, 19–24 артилерійські полки та 756 бойових літаків [81, с. 54]. Ураховуючи роль авіації в запланованих операціях, Військова рада ПЗН вважала, що для успішного виконання поставлених завдань загальна кількість авіації на напрямку має сягати мінімум 1 562 літаків [72, л. 59].

Також командування попросило додатково підпорядкувати йому дві дивізії дальніх бомбардувальників для атак на аеродроми та стратегічні об'єкти противника, такі як Конотоп, Кіровоград (зараз Кропивницький), Кривий Ріг та Миколаїв [194, с. 49].

Крім того, для доукомплектування військ до 80% особовим складом та до 100% озброєнням було необхідно понад 200 тисяч поповнення, значна кількість зброї, техніки та транспортних засобів. У документі, поданому до Ставки, були також визначені основні завдання для кожного фронту на майбутню кампанію [335, с. 125].

У цей період радянське командування планувало проведення часткових наступів не лише в зоні відповідальності ПЗН, а й на інших напрямках німецько-радянського фронту. Водночас значні угруповання Вермахту залишалися зосередженими на московському напрямку, що змушувало РСЧА враховувати можливість активних дій противника і в цьому районі. За цих умов

Йосип Сталін висловив пропозицію обмежити масштаби наступальних дій на півдні, сконцентрувавши головні зусилля на захопленні територій у районі Харкова [136, с. 19]. Він вважав за доцільне розпочати наступ раніше німецьких військ, розраховуючи застати їх на етапі підготовки, при цьому примусити перекинути частину сил із московського напрямку та, у такий спосіб полегшити відбиття їхнього головного удару.

Розробляючи Харківську наступальну операцію, командування ПЗН розуміло, що Барвінківсько-Лозівський плацдарм несе значну загрозу для радянських військ, адже його основа сягала 80 км і була витягнута в бік Лозової, розтягнувшись вздовж фронту на 300 км. З метою уникнення оточення радянських військ, було необхідно попередньо провести кілька часткових наступальних операцій, розширити основи виступу та уникнути створенню «котла». Проте, в майбутньому, успіху ці операції не принесли [230, с. 232; 81, с. 55].

28 березня 1942 року Семен Тимошенко, Микита Хрущов та Іван Баграмян присвятили цілий день розробці загального замислу Харківської наступальної операції. Проте і цей замисел потребував залучення досить суттєвих резервів та був відкинутий Ставкою. Саме в ці дні керівництво ПЗН було попереджено про виключення Брянського фронту із сил і засобів ПЗН [335, с. 124; 202, с. 143].

Наступний день було виділено для коригування плану операції з огляду на наявні сили та засоби ПЗН. 30 березня скоригований план був наданий Верховному Головнокомандувачу та затверджений ним [70, л. 278].

Основна мета операції полягала в оволодінні Харковом, після чого, провівши перегруповання, нанести удар з північного сходу, захопити міста Дніпропетровськ і Синельниково для позбавлення німецьких військ ключової переправи через Дніпро та важливого залізничного вузла. На інших ділянках війська Червоної армії мали утримувати позиції та проводити оборонні дії.

Головний удар мав завдаватися з півдня та південного заходу в обхід Харкова, а допоміжний – з півночі, щоб оточити і знищити угруповання Вермахту, яке обороняло місто. За підрахунками командування ПЗН, для

успішного оволодіння Харковом потрібно було залучити 27 стрілецьких дивізій, 9 кавалерійських, 19 стрілецьких бригад, 3 мотострілецькі бригади, 26 танкових бригад та 25 артилерійських полків резерву Верховного Головнокомандування. Загалом: 1 200 танків, близько 1 300 гармат і 620 літаків [335, с. 125; 70, л. 278–283]. Водночас, готуючись до наступальних дій, Ставка проводила низку заходів оборонного характеру. Командувачам фронтів було наказано створити ешелоновану оборону глибиною до 100 км [236, с. 6–7].

Радянське керівництво було поінформоване про підготовку Вермахту до весняно-літнього наступу 1942 року. Розвідка в основному правильно оцінювала наміри та сили військ гітлерівської коаліції. Однак, хоча Ставка визнавала можливість німецького наступу на півдні, припускала, що головний удар буде завдано на московському напрямку. Через це, замість концентрації сил у зоні Південно-Західного та Південного фронтів і створення там міцної оборони, СВГК продовжувала підсилювати центральну ділянку фронту, у тому числі Брянський фронт. Особливо важливим завданням було взяття Харкова, що могло б послабити оборону Вермахту на всьому ПЗН і дозволило б завдавати наступних ударів на північ, в сторону Курська, на південь, обходячи Донбас, і на захід з метою вийти до р. Дніпро [151, с. 466–467].

Водночас Тимошенко хотів звільнити від німців Дніпропетровськ разом із Запоріжжям, які перебували на відстані близько 100 км від місця передбачуваного наступу.

Досягнення цієї мети було б для німецької ГА «Південь» навіть більш згубною, ніж втрата Харківського етапу, адже через Дніпропетровськ і Запоріжжя проходили основні комунікації до пониззя Дніпра, а далі на південь до Чорного моря. Усі припаси для армій німецького південного крила, які дислокувалися на схід від Дніпра в районі Сталіно та в Криму, повинні були проходити через ці дві транспортні артерії. Їх втрата спричинила би катастрофу [171, S. 400–401].

У Ставці вважали, що на ділянці фронту від Белгорода до Лозової оперативні позиції німецьких військ 6-ї ПА були серйозно послаблені внаслідок активних дій радянських сил. Жодна з піхотних або танкових дивізій противника

не створила щільних бойових порядків у визначених смугах. Оперативні резерви були вичерпані. Під час боїв у районі Харкова німецьке командування змушене було перекидати на цей напрямок окремі полки, батальйони і навіть роти з інших ділянок, формуючи з них бойові групи для закриття прогалин на фронті. Отже, на думку радянського командування, харківське угруповання Вермахту не могло розпочати наступальну операцію без поповнення військ і нарощування запасів матеріальних засобів, вдосконалення системи оборонних районів, рубежів і позицій і створення оперативних резервів за рахунок свіжих сил (додаток Е довідка 5) [223, с. 90–91].

8 квітня Ставка директивою № 170225 призначила маршала Семена Тимошенка командувачем Південно-Західного фронту одночасно з керівництвом Південно-Західним напрямком. Його попередник, генерал-лейтенант Федір Костенко, став його заступником.

Запит Тимошенка на підкріплення було задоволено частково: виділено 10 стрілецьких дивізій, 26 танкових бригад і 10 артилерійських полків. Це підкріплення мало забезпечити реалізацію скоригованого плану наступу [210, с. 307].

Одночасно планувалося залучення до наступу партизан, у зв'язку з чим Ставка готувалась «закинути» в тил Вермахту 19 партизанських загонів, загальною кількістю 336 чоловік. Проте через високу щільність німецьких військ, лінію фронту перейшла лише невелика кількість партизан [29, арк. 159–160; 325, с. 74].

Відповідно до замислу Верховного Головнокомандування керівництво ПЗН розробило план наступальної операції. Оперативною директивою ПЗН № 00251 від 10 квітня 1942 р. ПЗФ ставилося завдання підготувати й здійснити наступ з метою розгрому харківського угруповання противника та оволодіння Харковом. ПФ під командуванням генерал-лейтенанта Р. Малиновського мав забезпечити оборону південного флангу Барвінківсько-Лозівського виступу силами 9-ї А (командувач – генерал-майор Ф. Харитонов до 20.05.1942 р.; з 20.05.1942 р. – генерал-майор П. Козлов) [246, с. 72] і 57-ї А (командувач – генерал-лейтенант

К. Подлас) [309; 165, с. 138; 158, с. 118].

Командування ПЗФ прийняло рішення проривати оборону Вермахту на двох ділянках (оперативна директива Головнокомандувача ПЗН № 00275 від 28 квітня 1942 року).

На напрямку головного удару була визначена ділянка прориву Верхній Бишкін – Миронівка завширшки 36 км. Головне ударне угруповання було створене на базі 6-ї А під командуванням генерал-лейтенанта А. Городнянського та армійської групи генерал-майора Л. Бобкіна, виділеної зі складу цієї армії [337, с. 151]. На другому напрямку завширшки 54 км (Вовчанськ – Велика Бабка) до наступальних дій залучалися війська щойно сформованої 28-ї А (командувач – генерал-лейтенант Д. Рябишев) [315], 21-ї А (командувач – генерал-майор Василь Гордов) [280] і 38-ї А (командувач – генерал-майор артилерії К. Москаленко).

З початком наступу Південно-Західного фронту Південний фронт мав частиною своїх сил вести активні дії для сковування німецьких військ, а рештою сил – тримати оборону на південному краю виступу, забезпечуючи безпеку основного ударного угруповання [104, с. 380; 327, с. 255; 137, с. 10].

Оскільки ПФ не отримав завдань щодо виходу на німецькі комунікації в Донбасі, йому були поставлені оборонні задачі. Йшлося про те, що арміям фронту належало міцно закріпитися на зайнятих позиціях, підтримуючи правим крилом наступ ПЗФ на харківському напрямку і прикриваючи лівим крилом напрямки на Ворошиловград (зараз Луганськ) і Ростов-на-Дону [137, с. 12; 91, с. 174–175]. До операції також залучався Брянський фронт під командуванням генерал-лейтенанта Пилипа Голікова. Згідно з планами Ставки, він повинен був підтримати ПЗФ, завдаючи ударів з півночі для сприяння в проведенні Харківської операції [223, с. 102].

На початок березня 1942 року до ПЗН входили три фронти – Брянський, Південно-Західний та Південний. Проте при безпосередній підготовці до проведення Харківської операції війська Брянського фронту залучені не були, так як з 1 квітня були передані у резерв Ставки [335, с. 124].

Після виконання арміями найближчих завдань планувалося введення рухомих груп, які мали б розвинути успіх на напрямках до Харкова. У смузі 28-ї А передбачалося застосування кавалерійського корпусу (кк), в смузі 6-ї А – двох танкових корпусів (тк), а у смузі армійської групи Бобкіна – ще одного кк, посиленого тбр. Метою було оточити і знищити харківське угруповання Вермахту та ліквідувати плацдарм противника на Сіверському Дінці, в районі Зміїв, Балаклія, Печеніги.

Планувалося провести операцію у два етапи: під час першого (до трьох діб) прорвати першу і другу смуги оборони противника, розгромити його найближчі резерви, забезпечити введення у прорив рухомих груп та просунутись на глибину 20–30 км; під час другого (3–4 доби) – розгромити оперативні резерви, вийти на підступи до Харкова і завершити оточення рухомими групами харківського угруповання німців. Впродовж другого етапу, 38-ма А мала наступати у напрямку н.п. Тернове, маючи завдання спільно з 6-ю А оточити та знищити ворожі сили, що знаходилися на схід від Харкова [160, с. 245–246; 91, с. 174].

Під час планування наступальних операцій у весняно-літній кампанії радянське керівництво повинно було враховувати, що головне угруповання німецьких військ залишалося на московському напрямку. Воно було створене восени 1941 року для захоплення Москви, проте до грудня німці не змогли досягти цієї мети, а згодом, до середини березня 1942 року, змушені були відбивати контрнаступ радянських військ.

Однак відновити наступ на Москву навесні 1942 року без суттєвого поповнення втрат в особовому складі та техніці, а також без додаткових резервів з Німеччини, було неможливо. Резерви, за даними розвідки, Вермахт концентрував у районах значно південніше Москви, у районах н.п. Гомель, Кременчук, Кіровоград, Дніпропетровськ, Полтава – на південному напрямку. Розвідка ПФ неодноразово повідомляла про прибуття в ці райони німецьких військ, техніки та озброєння.

Враховуючи обмеженість часу і транспортних можливостей, передислокація цих резервів на московський напрямок була малоімовірною. Однак Військова

рада та штаб ПЗН не надали належної уваги цим важливим фактам і повторювали хибну думку Ставки та особисто Сталіна, що гітлерівське командування зосередить свої головні операції на московському напрямку для захоплення столиці, а на півдні обмежиться допоміжними діями.

Основною стратегічною метою військ ПЗН під час весняно-літньої кампанії так і залишилось знищення сил військ гітлерівської коаліції та вихід у район середнього Дніпра (Гомель, Київ, Черкаси), а в подальшому – на лінію Черкаси, Первомайськ, Миколаїв [136, с. 16–18; 72, л. 35–36].

Німецька кінохроніка тих часів висвітлювала плани ПЗН, в яких маршал Тимошенко планував не тільки захоплення Харкова, а й подальше просування на Дніпропетровськ і до Чорного моря [32].

У плані, розробленому штабом Тимошенка, основною ідеєю було здобути стратегічну ініціативу та випередити противника у проведенні наступальної операції. Рішення наступати з вузького плацдарму було досить ризикованим, адже плацдарм необхідно було або залишити, або розширити. Захоплення Харкова значно б розширило Барвінківський виступ, зменшивши його вразливість.

Після зимової кампанії 1942 року в командування з'явилися нові інструменти для розвитку успіху, зокрема новостворені танкові корпуси, які стали більш ефективними, ніж кавалерійські корпуси з танковими бригадами, які використовувались раніше. У квітні 1942 року до складу ПЗФ були включені три нові танкові корпуси (21-й, 22-й і 23-й) і один (24-й) для ПФ.

Обіцяне поповнення надійшло у вигляді 28-ї А, яка була повністю переформована. Управління прибуло на фронт 14 квітня. Щоправда з п'яти танкових бригад армії тільки одна була в боях, решта чотири йшли в бій під Харковом уперше [70, л. 278; 24, арк. 1, 102].

Також одним із задумів на весну–літо 1942 року можна вважати необхідність прибрати або послабити війська на основному напрямку потенційно загрозливого наступу німців на Москву (як вважали у Ставці) Харківською наступальною операцією. Сталін пояснював, що необхідно випередити противника, перейшовши в наступ, застати його на стадії підготовки до активних

дій і завдати такого удару, щоб змусити командування Вермахту перекинути частину своїх сил з московського напрямку на Харків. Таким чином, Сталін вважав, що це допоможе полегшити оборону Москви. З цього випливає, що Харківська наступальна операція була ще й запобіжним заходом для послаблення німецького наступу на Москву. Це рішення Сталіна фактично визначило розвиток подій літа 1942 року [223, с. 95].

Наступ військ ПЗФ за директивою командування ПЗН № 00275 від 28 квітня 1942 року мав розпочатися 4 травня, але через невідповідність військ його перенесли на 12 травня. Радянське командування вже на етапі планування отримало інформацію про можливий наступ противника. Розвідка показувала, що Вермахт накопичував сили, плануючи спробу ліквідувати Барвінківський виступ після закінчення дощів та весняного бездоріжжя. Однак ця загроза не сприймалася серйозно і очікувалася лише зі сторони Харкова [223, с. 105].

Співвідношення сил і засобів радянської та німецької сторін у смузі відповідальності ПЗФ та ПЗН на початку Харківської операції наведено у додатку Д таблиця 1.

Радянське командування не врахувало, що на той момент особовий склад німецьких дивізій мав значний бойовий досвід. Натомість, більшість радянських військ, що пройшли зимову кампанію 1941–1942 років, зазнали значних втрат, і тепер війська поповнювалися новобранцями без достатнього досвіду. Молодші командири, що командували взводами, ротами й батальйонами, часто були офіцерами запасу або випускниками короткострокових курсів, у яких був відсутній бойовий досвід.

Однією з ключових переваг Вермахту була їхня висока мобільність завдяки великій кількості транспортних засобів.

Крім того, німецька авіація була краще організована та зведена в повітряні флоти, що забезпечувало їм ефективнішу координацію в боях.

У результаті, радянському командуванню не вдалося вирішити питання з забезпеченням ПЗН достатньою кількістю резервів, про які просило керівництво

напрямку для успішного проведення операції, що стало слабким місцем плану з самого початку [205, с. 5–6; 93, с. 359; 90, с. 173–174].

Ухвалення рішення щодо розгортання Харківської наступальної операції відбулося за прямою ініціативою Й. Сталіна, чия роль у системі керівництва навесні 1942 р. була визначальною й не передбачала альтернативних підходів. На аргументовані застереження начальника Генерального штабу маршала Б. Шапошникова, який звертав увагу на відсутність достатніх резервів, Йосип Сталін категорично відповів, що радянські війська не будуть залишатися в обороні й чекати, поки німці першими підуть у наступ [84, с. 61–62].

Аналіз подій, що передували нападу Третього Рейху на Радянський Союз у 1941 році, показує, що стратегія РСЧА була переважно орієнтована на наступальні дії. Оборонні сценарії не отримували належної уваги, а основні зусилля, навчання та підготовка військ зосереджувалися на наступі [108]. Навесні 1942 року питання оборони також розглядалися з відчутним небажанням.

Таким чином, можна дійти таких висновків. Основними недоліками планування Харківської наступальної операції були: слабкий захист флангів наступаючих радянських військ; недостатня координація та взаємодія між ПЗФ та ПФ; «сліпа» віра у слова Сталіна, а не в дійсну ситуацію на фронті; помилкова оцінка обстановки на фронті, зокрема недооцінка військ гітлерівської коаліції; хибне визначення радянського військово-політичного керівництва напрямку головного удару Німеччини у весняно-літній кампанії 1942 р.; розроблення плану наступу за відсутності достатніх резервів для підтримки військ ПЗН; недооцінка ймовірності активних наступальних дій армійської групи «Клейст» з південного напрямку; завищена оцінка бойових можливостей і реального потенціалу сил ПЗН з боку його командування та вищого політичного керівництва СРСР; нехтування розвідувальною інформацією про концентрацію з'єднань Вермахту на південній ділянці німецько-радянського фронту.

Основними прорахунками військово-політичного керівництва Німеччини в плануванні операції «Фрідерікус-І» у 1942 році були наступні: небажання вищого керівництва Третього Рейху використовувати резерви в операції «Фрідерікус-І» у

зв'язку з їх подальшим застосуванням у операції «Блау», що могло призвести до повного досягнення своїх цілей радянськими військами та втрати Харкова німцями; проблеми в логістиці, які були викликані великими відстанями та недосконалою інфраструктурою та призводили до складнощів із забезпеченням постачання пального, боєприпасів та провізії, що могло критично вплинути на успішність наступу; після зимових боїв німецькі війська були втомлені й виснажені, що зменшило їхню бойову ефективність. Незважаючи на значний бойовий досвід, вони потребували відновлення та нарощування боєздатності, що не було забезпечено у необхідних масштабах перед початком операції.

2.3. Підготовка органів військового управління та військ до операцій

Район, на території якого в травні 1942 року розгорнулись бойові дії радянських військ Південно-Західного та Південного фронтів Червоної армії, армійської групи «Клейст» та 6-ї ПА Вермахту, розташований у північно-східній частині України та охоплював території сучасних Харківської, частково Луганської, Донецької, Полтавської, Дніпропетровської областей України та Белгородської області Росії.

Війська Південно-Західного напрямку РСЧА протистояли військам ГА «Південь» Вермахту. ГА «Південь» складалася з 2-ї, 6-ї, 11-ї ПА та армійської групи «Клейст» [190, S. 216–217] (додаток В схема 2). Штаб-квартира групи армій у травні 1942 року дислокувалася в Полтаві [6; 162, с. 132].

Безпосередню участь у бойових діях із відбиття наступу радянських військ від Сухопутних військ брали 6-та ПА Вермахту та армійська група «Клейст», від Люфтваффе – 4-й авіаційний корпус [186, S. 464–465; 187, S. 6, 8].

6-ю ПА командував генерал танкових військ Фрідріх Паулюс (з 1943 року генерал-фельдмаршал) [188, S. 1–2], армійською групою «Клейст» – генерал-полковник Евальд фон Клейст (з 1943 року генерал-фельдмаршал), 4-м авіаційним корпусом – генерал авіації Курт Леопольд Пфлюгбайль [266].

Німецьке командування після весняних оборонних боїв упорядковувало свої

війська і зосереджувало резерви, що прибували із заходу на німецько-радянський фронт, у районах на схід від лінії Гомель, Київ, Полтава, Дніпропетровськ.

Угруповання військ гітлерівської коаліції перед лівим крилом Південно-Західного та правим крилом Південного фронтів Червоної армії складалося з військ 6-ї ПА (29-й, 17-й, 51-й та 8-й ак), 6-го ак румун 4-ї румунської армії, 17-ї ПА та 1-ї ТА. 6-й румунський ак підпорядковувався 17-й ПА Вермахту та складався з 1-ї, 2-ї, 4-ї та 20-ї румунських пд (остання була введена в бій після початку радянського наступу) [201, с. 183; 189, S. 50–52].

На Барвінківському плацдармі в смузі ПЗФ радянським військам протистояли наступні сили військ гітлерівської коаліції: 108-а угорська легка пд (у складі 8-го ак 6-ї ПА) [188, S. 2], німецькі 62-ша, 113-та пд (резерв 6-ї ПА), піхотний полк 298-ї пд, 454-та німецька охоронна дивізія (охордив), а також 1-ша румунська пд та піхотний полк 2-ї румунської пд [336, с. 250; 112, с. 69].

Чугуївський плацдарм утримували з'єднання 71-ї, 44-ї та 297-ї пд, північніше – частини 294-ї, 79-ї та 75-ї пд. На цьому відтинку фронту німецьке командування зосередило оперативні резерви – 23-тю та 3-тю тд, а також 20-ту румунську пд [316; 205, с. 8, 24]. Очікувалося прибуття повністю поповненої 305-ї німецької пд [225, с. 296].

Німецька сторона на харківському напрямку мала загалом шістнадцять піхотних дивізій, дві танкові дивізії та три бойові групи із загальною кількістю 856 гармат калібром 75–210 мм, 1 024 міномети та 370 танків. Середня оперативна щільність однієї дивізії дорівнювала 18,5 км. Група Вітте (до піхотного полку) прикривала Зміїв, група Коха (до двох піхотних полків) прикривала стик 6-ї та 17-ї ПА і група Фрідріх займала оборону вздовж річки Берестова на ділянці Зміїв, Таранівка, Петрівка.

Угруповання військ гітлерівської коаліції перед ПФ РСЧА складалося з двадцяти шести дивізій та п'яти бойових груп. Чисельність кожної з бойових груп не перевищувала двох піхотних полків. Всі ці війська організаційно входили в армійську групу «Клейст». У складі цієї групи налічувалося близько 350 танків та 1 600 гармат.

Готуючи свої війська до наступу, німецьке командування у квітні приступило до зміцнення частин за рахунок поповнення, що прибувало, і особового складу бойових груп. Одночасно створювалися сильні другі ешелони та резерви з рухомих військ і піхотних дивізій, що прибували із заходу [336, с. 250–251].

Відповідно до 3-ї директиви армійської групи «Клейст» щодо операції «Фрідрікус-І» № 18/42 від 06.05.1942 р. склад сил і засобів групи був наступним:

17 ПА: 16-та тд, 257-ма пд, 68-та пд (один посилений полк та валлонський батальйон), 97-ма легка дивізія, 101-ша легка дивізія, 389-та пд (резерв командувача 17-ї ПА), один полк 384-ї пд (у тимчасовому підпорядкуванні), три дивізіони артилерії посилення, один зенітний дивізіон.

3-й моторизований армійський корпус (мак) у складі 1-ї ТА: ударне угруповання: 14-та тд, 100-та легка пд, 1-ша гірська пд, 607-й важкий артдивізіон (21-см мортири, без однієї батареї), другий змішаний артдивізіон 65-го артилерійського полку (дві батареї), 627-й саперний батальйон, дві зенітних батареї – на ділянці фронту на річці Самара (на захід від ударного угруповання): 1-й батальйон 612-го піхотного полку, 45-й вартовий велосипедний батальйон, італійська група генерала Барбо (додаток Е довідка 6), частини 60-ї моторизованої дивізії та хорватський полк [334, с. 14; 279].

На південному фасі Барвінківського виступу найбільш загрозливим був саме 3-й мак під командуванням генерал-полковника Еберхарда фон Маккензена (у травні 1942 року генерал кавалерії) [210, с. 318].

11-й ак: 298-ма пд, 1-ша, 2-га, 4-та, 20-та румунські пд, дві треті 68-ї пд, 1-й румунський важкий арtpолк, 5-та і 6-та батареї 46-го арtpолку, 1-ша батарея 48-го зенітного полку, 2-га та 3-тя роти 525-го танковинищувального дивізіону, 1-ша батарея 25-го зенітного полку (додаток В схема 10) [58; 264].

У смузї 9-ї та 57-ї А Південного фронту перебували 14-та і 16-та тд, а також 60-та моторизована дивізія, у складі якої діяв 160-й окремий танковий батальйон. На початок радянського наступу ці частини, зазнавши значних втрат у зимових боях, не змогли отримати достатньо технічного поповнення й налічували загалом

лише 166 танків. З них у 16-й тд було 97 машин (29 Pz.Kpfw.II, 46 Pz.Kpfw.III та 22 Pz.Kpfw.IV) [180, р. 232–233].

Стик між 3-м мак і 8-м ак 6-ї ПА Паулюса прикривав 11-й ак, відомий як «група Корцфлейша» (Gruppe Kortzfleisch), який з березня до травня 1942 року перебував під командуванням генерала піхоти Йоахіма фон Корцфлейша [210, с. 318; 265].

Навесні 1942 року було сформовано бойову групу під командуванням полковника Барбо, до складу якої увійшли 3-й драгунський кавалерійський полк «Савойя», 5-й уланський кавалерійський полк «Наварра», 3-й полк кінної артилерії, альпійський батальйон «Монте Червіно», батальйон танків L3, 1-а рота берсальєрів-мотоциклістів, рота вогнеметників і взвод із 81-мм мінометами. 17–18 травня бойова група Барбо знаходилася південніше Барвінково, у районі населеного пункту Олександрівка Дніпропетровської області [294; 314; 293].

3-тя та 23-тя тд Вермахту, які брали участь у відбитті наступу радянських військ, а після і у наступі військ гітлерівської коаліції у травні 1942 року підпорядковувались 6-й ПА та командуючому ГА «Південь» відповідно. 23-тя тд прибула на німецько-радянський фронт тільки у квітні 1942 року і керівництво РСЧА про прибуття ще однієї танкової дивізії не знало [187, S. 174; 281].

Перед літньою кампанією 1942 року на південному фланзі німецько-радянського фронту відбулися значні зміни у штаті танкових дивізій. Кожна з цих танкових дивізій була посилена третім танковим батальйоном. 3-тя тд отримала третій танковий батальйон до складу 6-го танкового полку, а 23-тя тд – до складу 201-го танкового полку [186, S. 174–175].

Також німці мали інформацію про ймовірний склад радянської танкової бригади і про те, що СРСР планує використати іноземні танки отримані по ленд-лізу [44, ВІ. 120–122].

Участь у відбитті радянського наступу та операції «Фрідерікус-І» у складі 17-ї ПА Вермахту також брали з'єднання і частини 6-го ак 4-ї А румунських збройних сил під командуванням генерала Драгаліни [51; 272].

До складу 6-го ак румун входили:

1-ша пд (85-й, 93-й піхотні, 5-й стрілецький, 1-й, 38-й артилерійські полки, 10 ескадронів «каларашів») [52];

2-га пд (1-й, 26-й, 31-й піхотні, 9-й, 14-й артилерійські полки, 1 ескадрон «каларашів») [53];

4-та пд (5-й, 20-й, 21-й піхотні, 2-й, 10-й артилерійські полки, 4 ескадрони «каларашів») [54];

20-та пд (82-й, 83-й, 91-й піхотні, 39-й, 40-й артилерійські полки, 7 ескадронів «каларашів») [55; 250, с. 52].

Усі румунські дивізії формувалися за принципом «трикутника»: три піхотні полки, два артилерійські полки, інженерний батальйон, батальйон зв'язку, розвідувальний ескадрон та рота протитанкових гармат і кулеметів. За чисельністю дивізії були досить великими (17 500 осіб за штатом воєнного часу), але їхнє озброєння залишалося легким – лише 52 гармати (75-мм польові гармати та 100-мм гаубиці). Недостатнім було й протитанкове озброєння. Кожен полк мав шість 37-мм гармат, а дивізія додатково мала дванадцять 47-мм гармат. Таке озброєння суттєво обмежувало здатність дивізій ефективно діяти в обороні [250, с. 30].

У складі 8-го ак 6-ї ПА перебувала 454-та охордив, яка переважно складалася з ландесшутценів (додаток Е довідка 7).

На додаток до того, що охоронні дивізії були майже не придатні для участі в активних бойових діях, у травні 1942 року зі складу 454-ї охордив до складу 62-ї пд був переданий один з трьох піхотних полків (375-й пп). Дивізія тримала оборону на одному із головних напрямків наступу РСЧА під час Харківської наступальної операції, з чого можна зробити висновок, що розвідка німців у цьому районі необхідну інформацію не здобула або про легковажність у побудові оборони 6-ї ПА на даній ділянці фронту [186, S. 298–299].

Під час підготовки до весняно-літньої кампанії 1942 року, як швидка допомога, готувались піхотні дивізії для Східного фронту. Серед них була 384-та пд, яка в травні 1942 року перебувала під Слов'янськом у районі н.п. Маяки. Перед Харківською операцією, у цьому районі завдавала удари 9-та А

з метою розширення основи Барвінківсько-Лозівського виступу та покращення положення військ. Особовий склад одного з піхотних полків 384-ї пд, що був нещодавно мобілізований та прибув на фронт у квітні, був розташований на напрямку цих ударів Червоної армії. Особовий склад цієї дивізії не мав можливості пройти адаптацію до бойових умов у районі з менш інтенсивними бойовими діями [186, S. 60].

Для прикриття з повітря у ГА «Південь» використовувався 1-й корпус ППО (I. Flakkorps), штаб якого у травні 1942 року передислоковувався до Полтави. У його складі перебували 10-та дивізія ППО поблизу Курська (2-га ПА), 9-та дивізія ППО поблизу Харкова (6-та ПА), 17-та дивізія ППО у Костянтинівці (1-ша ТА) та 15-та дивізія ППО поблизу Маріуполя (17-та ПА). Підпорядковувався корпус 4-му повітряному флоту Люфтваффе [186, S. 363; 187, S. 16; 209, с. 358–359].

Прикриття військ під час відбиття наступу радянських військ у травні 1942 року здійснювала 9-та дивізія ППО зі штабом у Харкові [172, с. 119].

Проте до початку Харківської наступальної операції РСЧА 1-й корпус ППО, зокрема 9-та дивізія ППО, повністю передислокуватись не встигав (штаб корпусу знаходився в Орлі). 8 травня, війська корпусу ще переміщались. Відповідно до оперативного зведення Командувача військами оперативного тилового району ГА «Південь» за період з 1 до 15 травня 1942 року для забезпечення 1-го корпусу ППО, який ще перебував на марші, було виділено чотири залізничних ешелони, які складалися із залізничних цистерн та один залізничний ешелон завантажений бочками з ПММ [2, арк. 6; 268]. На початок радянської наступальної операції, авіація Червоної армії діяла в умовах недостатньої щільності ППО Вермахту та могла реалізувати свої можливості у більшій мірі.

Авіаційну підтримку під час відбиття наступу радянських військ та наступу під час операції «Фрідерікус-Південь» здійснював 4-й авіаційний корпус [190, S. 357, 359].

У 1942 році 4-й авіаційний корпус перебував у складі 4-го повітряного флоту, який виконував завдання на півдні німецько-радянського фронту. Під

час Харківської наступальної операції РСЧА, авіакорпус відіграв важливу роль у відбитті радянського наступу та досягненні успіху під час наступу Вермахту [170, S. 859; 326, с. 74].

Штаб 4-го авіакорпусу в травні 1942 року дислокувався в Костянтинівці Донецької області [172, pp. 297–298].

Штаби транспортної та бомбардувальної ескадр 4-го авіакорпусу розмістилися в Запоріжжі [172, p. 591].

Також у підпорядкуванні 4-го повітряного флоту перебувало командування повітряного округу «Київ» (додаток Е довідка 8) (Luftgaukommando Kiew) [209, с. 398].

При підготовці до наступу будівельними батальйонами Люфтваффе (LuftwaffenBaubataillonen), здійснювалося будівництво та удосконалення аеродромів для здійснення бойових польотів. У результаті, в травні 1942 року літаки Люфтваффе могли більш ефективно здійснювати бойові вильоти та більш оперативно реагувати на загрози з боку РСЧА [172, p. 7].

У травні 1942 року в районі Харкова Люфтваффе переважно використовувались три аеродроми: Північний (основне льотне поле в Харкові, також відоме як Харків I або Харків-Північний (іноді Харків/Nord), Рогань (відомий також як Charkow-Rogan або Kharkov-Rogan) та Войченко (також відомий як Kharkov-Voichenko I та II, Charkow/Süd, Kharkov/South з двома бетонними злітно-посадковими смугами).

Окрім того, Люфтваффе використовувало аеродром в Костянтинівці, де дислокувався штаб 4-го авіаційного корпусу [172, p. 119, 125, 127, 298; 125, с. 57].

Населені пункти, розташовані в головній смузі оборони, використовувалися німецькою стороною як опорні пункти і вузли опору і були підготовлені до кругової оборони. Перед центральною ділянкою ПЗФ радянських військ Вермахт мав найбільш розвинену систему укріплень і, крім головної смуги оборони, мав тут відсічні позиції, другу та третю смуги оборони.

Красноградський напрямок прикривався другою та третьою оборонними смугами. Друга оборонна смуга була обладнана на правому березі р. Орель, а

третя (тилова) оборонна смуга на правому березі річок Багата (до Медведівки) та Берестова (до Таранівки), де з'єднувалися із системою оборони н.п. Зміїв. Полкові резерви розміщувались на другій позиції, а дивізійні – на третій.

Оборона Чугуївського плацдарму та ділянки на північ від нього була добре розвинена в глибину. Друга оборонна смуга проходила на віддаленні 10–15 км від переднього краю головної смуги на північ від Балаклії до Коробочкіне і далі, перетинаючи р. Сіверський Донець, лінією н.п. Зарожне, Непокрите (зараз Шестакове), Петрівське, Веселе, Муром, Графівка.

Третя (тилова) оборонна смуга проходила на глибині 20–25 км від головної смуги вздовж лінії н.п. Зміїв, Чугуїв, Липці, Черемошне спираючись на підготовлені до оборони великі населені пункти, панівні висоти та водні рубежі.

Таким чином, німецьке командування, готуючись до наступу на Харківському напрямку, мало також і досить потужну систему оборони. Необхідність в утриманні позицій після зимового наступу радянських військ була вкрай необхідною для якісного планування наступальних операцій весняно-літньої кампанії 1942 року [336, с. 251–252].

При підготовці до бойових дій весною–літом 1942 року вирішувались і кадрові питання. Першим ад'ютантам командувачів армій, які займалися кадровими питаннями, генерал-фельдмаршалом Кейтелем було доручено перевірити відповідність командирів частин і підрозділів займаним посадам. У кожній армії перед початком наступу було створено резерв командного складу, до якого входили офіцери всіх категорій [195, с. 33].

Починаючи з 3 травня 1942 року німецькою розвідкою спостерігалась найбільша активність радянських військ у районі Барвінківського плацдарму. Було виявлено переміщення бронетанкових сил радянських військ, відновлення мостів на напрямку Ізюм і Богородичне, пожвавлення руху у напрямку Барвінково [177, S. 334–335, 341, 348–349]. На правому крилі 1-ї ТА та на південній ділянці 6-ї ПА здійснювались активні рухи радянських військ, які вказували на підготовку РСЧА до наступу, проте Франц Гальдер не звертав на це уваги, вважаючи, що радянські війська зможуть відбити німецький наступ, а потім

зможуть атакувати по обидва боки від Харкова [200, с. 395].

Все вказувало на підготовку радянських військ до активних дій. Проте кардинальних випереджувальних дій з боку німецького командування здійснено не було.

Одним із можливих варіантів пояснення пасивного спостереження за збільшенням активності радянських військ на Барвінківському плацдармі були підготовка Вермахту до операції «Фрідерікус-І», небажання зміни планів не тільки по підготовці до проведення цієї операції, а й подальшої операції «Блау», впевненість у своїй обороні та недооцінка сил і засобів радянських військ. Так само не виключався варіант, що після переходу радянських військ до наступу, з'явиться можливість відрізати та оточити їх, що в результаті проведення операції і відбулось [336, с. 252].

Згідно з даними розвідки партизанів, у першій половині 1942 року до Харківської, Полтавської та Сталінської областей німці доставляли значні обсяги боєприпасів. Незважаючи на тактику «спаленої землі», німецьким військам вдалося частково відновити та пристосувати деякі промислові об'єкти, зруйновані під час відступу радянських військ, для власних потреб.

На відновлених оборонних, машинобудівних і металургійних заводах проводили ремонт танків, автомобілів, тракторів, їхніх агрегатів, гужового транспорту та озброєння. Використовувалися потужності підприємств промислового комплексу на окупованих територіях, що дозволяло здійснювати ремонт озброєння та техніки неподалік від фронту. Це значно скорочувало час повернення до військ, прискорювало відновлення боєздатності та спрощувало логістику [23, арк. 147, 151–154]. У результаті роботи цих підприємств, військово-політичному керівництву вдалося ефективніше провести підготовку операцій.

Готуючись до наступу, особливо у квітні–травні 1942 року німці суттєво збільшили кількість закинутих літаками у радянський тил агентів та диверсантів. Вони виводились не тільки у прифронтову смугу, а й у глибокий тил. Більшість німецьких диверсантів спрямовували свою діяльність на пошкодження та

знищення ключових залізничних магістралей, що пролягали зі сходу на захід, у напрямку районів розташування великих військово-промислових об'єктів [13, арк. 152–154].

Готуючись до проведення операції «Фрідерікус-І», 6-та ПА Паулюса починаючи з січня 1942 року була під постійним впливом та атаками радянських військ. У січні 1942 року була проведена Барвінківсько-Лозівська операція, протягом подальших місяців, аж до травня 1942 року, велися турбуючі бойові дії, а на початку березня 1942 року проводилась Чугуївсько-Балаклійська часткова операція [300]. У результаті у травні 1942 року 6-та ПА німців не повністю відновила боєздатність [259; 177, S. 181–362].

З метою підвищення секретності та маскування, а також підтримання у радянського керівництва хибного уявлення про значну чисельність німецьких військ, існували так звані дивізії «на папері». Гальдер пропонував їх скоротити, проте Гітлер відмовився. Скорочення цих дивізій могло б створити враження нестачі особового складу в інших частинах, і що скорочення здійснюється для їх поповнення. Але фактично ніякого укомплектування би не відбулось. Це, своєю чергою, мало б негативний інформаційно-психологічний вплив на особовий склад і підірвало їх впевненість у могутності Вермахту [177, S. 317].

Із щомісячних оперативних зведень начальника тилу при штабі командувача військами оперативного тилового району ГА «Південь» за квітень 1942 року говорить про складну ситуацію із залізничною мережею у зв'язку з паводками, яка унеможливлювала в повній мірі забезпечити транспортні потреби залізницею в квітні. Проте вдалося перешити залізничну дорогу на нову широку колію [4, арк. 9].

За період з 1 до 15 травня 1942 року підготовка до наступу затягувалась через неможливість своєчасно доставляти поповнення для відбиття наступу радянських військ у ході Харківської операції. Виникали проблеми з поповненням кіньми та технікою, так як мости були тимчасово непрохідні. Причинами стали паводки на р. Дніпро, на магістральній дорозі Кременчук – Полтава, руйнування греблі в районі Липового Полтавської області на дорозі Переяслав – Золотоноша –

Кременчук. 2 травня 1942 року в районі Кременчука був зданий в експлуатацію міст генерал-фельдмаршала фон Рундштедта, однак унаслідок поведінки рух мостом у цей день не було відкрито до особливого розпорядження. Рух по мосту Рейхенау в Києві для важких транспортних засобів тимчасово закрили, а відкрили повністю лише з 20 травня [2, арк. 2–3, 5].

У військово-політичному керівництві Третього Рейху обговорювалось питання щодо більш раннього початку весняно-літньої кампанії 1942 року, проте однією з причин чому цього не відбулось, була ситуація з продовольством. Були випадки, коли запасів продовольства було всього на 1–2 дні. Транспортна ситуація була в критичному стані. У 6-ї ПА німців, яка перебувала навколо Харкова, на 100 км навкруги все було спустошено і не було можливості поповнювати запаси. За доповіддю оберквартирмейстера 6-ї ПА, просування на схід, з точки зору забезпечення продовольством та житлом, було б вкрай проблематичним [331, с. 136].

Проте до травня 1942 року, постачання військ ГА «Південь» покращилося [2, арк. 159]. Це пояснювалося поліпшенням транспортної обстановки, та що важливо, кращим використанням місцевих ресурсів. За словами командуючого військами оперативного тилу ГА «Південь», із місцевих ресурсів можна було задовольняти потреби військ у постачанні продовольством протягом найближчих місяців [114, арк. 2] і це сприяло унормуванню постачання продовольства військам та у Рейх [1, арк. 19; 331, с. 137].

Загалом, попри великі втрати у зимовій кампанії, ГА «Південь» станом на початок травня 1942 року за основними критеріями відповідала вимогам готовності до ведення операцій [42, ВІ. 241–243; 43, ВІ. 168; 39, ВІ. 151–152].

Для запланованого німецького наступу спроба радянських військ завадити йому вважалася лише бажаним початком. Ослаблення оборонного потенціалу радянських сил, якого було непросто досягти, мало суттєво полегшити початкові операції [244, с. 316].

У Червоній армії до складу військ ПЗФ у травні 1942 року входили: 21-ша, 28-ма, 38-ма та 6-та загальновійськові армії, військ ПФ – 57-ма, 9-та, 37-ма, 12-та,

18-та та 56-та загальновійськові армії (додаток В схема 11).

Штаб ПЗФ розташовувався у Валуйках Белгородської області [210, с. 315; 25, арк. 78; 92, с. 87], ПФ – у Старобільську Луганської області [76, л. 1].

Безпосередню участь у бойових діях у Харківській наступальній операції РСЧА та відбитті військ Вермахту під час операції «Фрідерікус-Південь» брали участь війська 21-ї, 28-ї, 38-ї, 6-ї А та оперативна група Бобкіна ПЗФ та 57-ї і 9-ї А ПФ (додаток В схема 12), які закріпилися на лінії Маслово Пристань, Безлюдівка, Графське, Рубіжне, Старий Салтів, Балаклія, Нижній Бишкін, Царедарівка, Слов'янськ [161; 299].

Від авіації брали участь частини ВПС ПЗФ та ПФ. За рішенням Державного Комітету Оборони у травні–липні 1942 року на базі армійської та фронтової авіації почали створюватися повітряні армії. З 22 травня частини ВВС ПФ були переформовані у 4 повітряну армію ПФ [326, с. 65].

Командувачем ПЗФ, а за сумісництвом і ПЗН, у травні 1942 року був маршал Семен Тимошенко. Командувачем ПФ – маршал Родіон Малиновський (у травні 1942 року генерал-лейтенант) [100, с. 6; 155].

Командувачем ВПС ПЗФ був генерал-лейтенант авіації Федір Фалалєєв [319; 290], командувачем ВПС ПФ, а після переформування і 4 повітряною армією ПФ – генерал-майор авіації Костянтин Вершинін (призначений на посаду 07.05.1942 р.) [246, с. 397].

За вказівкою Головнокомандувача ПЗН бойова підготовка військ і штабів ПЗН до майбутнього наступу планувалася на період з 1 до 15 квітня. У цей же час проводилося доукомплектування частин і з'єднань особовим складом. Для посилення ПЗФ, до його складу на початку 1942 року передали винищувальні батальйони Харківської, Сумської та Полтавської областей [13, арк. 150].

За планом бойової підготовки 70% часу мало приділятися тактичній підготовці військ. Заняття повинні були проводитися на місцевості в умовах, максимально наближених до бойових. Однак у підготовчий період значна частина заходів бойової підготовки військ і штабів залишилася невиконаною через витрати великої кількості часу на перегруповування військ [236, с. 15].

Недостатньо уваги приділялося взаємодії між підрозділами. Маршал Семен Тимошенко торкався цього питання під час особистих зустрічей із командувачами фронтів і армій, а також на нарадах, які він проводив 18 і 20 квітня, 4 і 5 травня. Проте інших спеціальних заходів для детального узгодження дій військ не проводилося. На цих нарадах були присутні керівники штабів армій, родів військ і авіації, але представники 57-ї та 9-ї А були відсутні. Усі основні питання взаємодії вирішувалися на рівні армій і дивізій. Розроблені штабами армій таблиці взаємодії були доставлені в штаби з'єднань лише за одну–дві доби до початку наступу. Хоча дані цих таблиць певною мірою враховувалися в бойових планах з'єднань і доводилися до частин, на практиці питання взаємодії на місцевості у більшості дивізій не відпрацьовувалися [71, л. 62; 73, л. 45; 74, л. 84].

Характерною особливістю організації управління військами ПЗН було поєднання функцій командування та оперативної групи напрямку з обов'язками командування й штабу ПЗФ. Це стало можливим через те, що Головнокомандувач ПЗН та його начальник штабу одночасно були відповідно командувачем ПЗФ і начальником штабу цього ж фронту.

Підготовка штабів до управління військами в наступальній операції відбувалася під час перегрупування військ та поєднувалася з поточною роботою з керівництва ними. На цьому етапі управління здійснювалося з командних пунктів загальновійськового рівня [135, с. 48; 227, с. 582].

Віддаленість штабів дивізій, армій та фронту від частин першого ешелону була значною. У вихідному положенні відстань від командних пунктів армій до лінії фронту складала: у 21-й А – 60 км, допоміжний пункт управління (ДПУ) – 20 км, у 28 А-й – 30 км (ДПУ – 30 км), у 38-й А – 70 км (ДПУ – 30 км), у 6-й А – 40 км (ДПУ – 22 км), у армійської групи – 20 км (ДПУ не створювався).

Штаби дивізій були розташовані так само далеко від штабів армій: у 21-й – на відстані 18–40 км, у 28-й – на 23–28 км, у 38-й – на 20–60 км, у 6-й – на 16–32 км. Командні пункти дивізій знаходилися на відстані 4 км від переднього краю оборони, а у деяких випадках – до 8–10 км [205, с. 8].

Штаб фронту розробив загальний план застосування артилерії, а армії

отримали відповідні вказівки. Під час артпідготовки оборона противника мала зазнати вогневого впливу на глибину 5–6 км. План передбачав ураження позицій Вермахту, а також підтримку піхоти й танків методом поступового зосередження вогню артилерії по визначених рубежах та об'єктах.

Особливу увагу приділяли організації взаємодії артилерії з піхотою і танками, точному розумінню їхніх завдань, розвідці ворожих вогневих засобів та чіткому виконанню сигналів управління [223, с. 140].

На час наступу ПЗФ був підсилений вісімнадцятьма артилерійськими полками з резерву СВГК. Також із ПФ передали ще чотирнадцять артилерійських полків. У результаті війська, які завдавали головного удару, отримали підсилення у вигляді тридцяти двох артилерійських полків, тоді як війська ПФ були послаблені [69, л. 275–276; 68, л. 102].

Для посилення армій створювалися артилерійські групи: у 6-й А у складі чотирьох артилерійських, двох гвардійських (гв.) мінометних полків та одного дивізіону гвардійських мінометів, у 28-й А – трьох артилерійських полків. Групи перебували у розпорядженні командувачів армій.

Переміщення артилерійських засобів у нові райони мало бути ретельно сплановано, але штаб ПЗФ цього не забезпечив. Артилерію перекидали з півдня Барвінківського виступу на північний сектор прориву ПЗФ, а також із лівого флангу ПФ в смугу наступу ПЗФ. Це здійснювалося частковими вказівками для кожної артилерійської частини, без узгодженого плану перегруповування, що порушувало його хід [135, с. 48].

З 32 артилерійських полків, призначених для посилення наступаючих військ, до 11 травня лише 17 встигли зайняти вогневі позиції. Ще 11 полків залишалися у районах зосередження за 12–15 км від вогневих позицій, а 4 полки взагалі не прибули на ділянки прориву до початку операції. Таким чином, приблизно 34% артилерійських і мінометних засобів не брали участі в перший день наступу. Це призвело до змін у запланованій організації й використанні артилерійських частин вже на початку операції [210, с. 320].

Для прориву головної лінії оборони противника, на ПЗФ було зосереджено

19 танкових бригад і 4 окремі танкові батальйони. П'ять із них (6-та, 7-а, 64-та, 139-та і 131-ша танкові бригади) передали з ПФ, ще дві бригади (198-ма, 199-та) і три окремі батальйони (96 танків) прибули з резерву Ставки Верховного Головнокомандування з району Воронежа. 560 із 925 танків сконцентрували в першому ешелоні для безпосередньої підтримки піхоти в смузі наступу ударних угруповань.

21-ша А була посилена 10-ю тбр і 8-м окремим танковим батальйоном. 28-ма А отримала 84-ту, 90-ту, 57-му тбр та 6-ту гвардійську тбр. 38-му А посилили 36-ю, 13-ю та 133-ю танковими бригадами (всього 354 танки).

На південному напрямку прориву 6-та А мала у своєму складі 38-му, 48-му, 37-му і 5-ту гвардійські тбр, а армійська група отримала 7-му тбр, забезпечивши 206 танків для підтримки піхоти [223, с. 129–130].

Шість танкових бригад (6-та, 130-та, 131-ша, 64-та, 198-ма, 199-та) і дві мотострілецькі бригади було об'єднано в 23-й і 21-й тк (269 танків), які використовувалися як рухомі групи на південному напрямку наступу. Кожен корпус складався з трьох танкових і однієї мотострілецької бригади. 24-й тк після його формування складав резерв командувача ПФ. Формування четвертого танкового корпусу (22-го) фактично завершено не було. Дві з трьох танкових бригад, призначених для цього танкового корпусу, були розподілені для посилення стрілецьких дивізій на ділянках прориву, а третя залишилася в резерві командувача 38-ї А [70, л. 278].

За штатом тк налічував 5 603 особи та 100 танків (20 КВ, 40 Т-34 і 40 Т-60). Але при цьому, у створюваних з'єднаннях не передбачалося наявності артилерійських частин, інженерно-саперних і розвідувальних підрозділів, а також власного корпусного тилу. Управління корпусом фактично складалося з невеликої групи офіцерів, основним завданням яких була координація бойових дій бригад під час бою [198, с. 230; 233, с. 24–25].

Багато танкових бригад та з'єднань, які брали участь у Харківській наступальній операції, мали доволі різноманітний склад. Це добре видно на прикладі 13-ї, 36-ї, 133-ї танкових бригад (додаток Д таблиця 2), на озброєнні

яких перебували танки шести типів. Дві бригади взагалі не мали танків Т-34, а найпоширенішими були британські Mk.III «Valentine» та Mk.II «Matilda II» [198, с. 232] (додаток Г, рис. 4). Загалом у наступі радянських військ під Харковом у травні 1942 року брало участь понад 200 танків отриманих за ленд-лізом (додаток Д таблиця 3) [333, с. 219, 249].

Якщо 36-та тбр прибула до складу 38-ї А у повному складі та налічувала 46 танків (10 Mk.II «Matilda II», 20 Mk.III «Valentine», 16 Т-60), то дві інші танкові бригади, отримали поповнення новою технікою лише наприкінці квітня – на початку травня 1942 року, незадовго до початку нового наступу. Останнє поповнення танками вони отримали 10–11 травня, через що екіпажі не мали часу на освоєння нових танків, а ремонтний персонал не зміг виявити та усунути всі можливі технічні несправності. Частина справних танків 13-ї та 133-ї тбр навіть не встигла дістатися до місця дислокації з розвантажувальних станцій, що не сприяло максимально ефективному використанню техніки та підготовці до наступу [285, с. 7].

Взаємодія танкових корпусів із загальновійськовими з'єднаннями, у смугах яких вони діяли, із сусідами та авіацією організовував командувач фронтом (армією). Командир корпусу основну увагу приділяв організації взаємодії всередині корпусу, між своїми бригадами та засобами посилення [139, с. 11].

Підготовка ВПС фронту до операції розпочалася у квітні 1942 року та здійснювалася в складних умовах. Несприятливі метеорологічні умови у підготовчий період не дозволяли авіації ефективно завдавати ударів по оперативних резервах і оборонних об'єктах противника. ППО Вермахту змушувала забезпечувати прикриття штурмовиків і бомбардувальників винищувачами, що водночас послаблювало прикриття під час проведення перегруповання [236, с. 20–21].

На час проведення наступальної операції ВПС ПЗФ були посилені 233 літаками зі складу ПФ. Ці літаки, залишаючись у підпорядкуванні командувача ВПС ПФ, мали забезпечувати наступ південної ударного угруповання ПЗФ.

Через те, що вся авіація була розподілена між арміями, її управління було децентралізоване. Водночас завдання авіації визначали не лише командувачі арміями, але й командувач фронту.

У підготовчий період авіація мала забезпечувати прикриття зосередження наземних військ на плацдармах та вести безперервну розвідку противника.

Проте розвідувальної авіації в радянських ВПС було вкрай мало. ПЗФ мав лише 10 літаків розвідників, проти дев'яноста у німецької сторони [201, с. 10].

Окрім того, у 1941–1942 роках у Радянському Союзі здійснювалася прискорена підготовка льотного складу, були скорочені терміни навчання. Це призвело до зниження якості підготовки льотчиків [326, с. 134].

У ніч перед початком наступу силами нічної бомбардувальної авіації планувалося завдати ударів з повітря по тилкових об'єктах противника, опорних пунктах, штабах та вузлах зв'язку з метою порушення управління та постачання [72, л. 194–196].

Так, 11 травня 1942 року, перед початком Харківської операції радянська авіація здійснила наліт на аеродром Харків Північний. Але в результаті було пошкоджено тільки один літак Люфтваффе, втрати ж склали п'ять літаків [172, с. 119–121; 196, с. 11–14]. Це черговий раз підкреслює низький рівень навичок радянських льотчиків у цей період війни.

При підготовці до наступу радянські ВПС повинні були вирішити низку проблемних питань. Одним з них було забезпечення літаків запасними частинами. Багато літаків навіть з незначними пошкодженнями тривалий час залишались несправними [20, арк. 13]. Забезпечення запчастинами покращилось лише на початку травня і станом до початку Харківської операції в повному обсязі вирішено не було [20, арк. 24, 26].

Підготовка тилу військ ПЗФ до наступальної операції розпочалася ще на початку березня 1942 року. У квітні для військ були встановлені норми накопичення запасів усіх видів, які мали бути створені до 25 квітня. Особлива увага приділялася матеріальному забезпеченню 28-ї та 6-ї А. Планувалося створити запаси на місцях розгортання військ: 4–5 боєкомплектів боєприпасів,

7–8 заправок ПММ та 15 добових норм продовольства і фуражу [65, л. 74–78].

Однак реалізувати ці плани не вдалося. Особливо критичною була ситуація з продовольством і фуражем. Їх запаси коливалися від однієї до дванадцяти добових норм, а деякі з'єднання залишалися без продовольства взагалі. Наприклад, 103-тя сд з 28 квітня до 2 травня не мала ані продовольства, ані фуражу. Особовий склад фактично голодував, а у підрозділах почався масовий падіж коней. Тютюн не видавали протягом 15 днів [316, с. 12].

В особистому щоденнику військового диктора радіомовлення політуправління ПЗФ капітана Марченка С.І. від 22 квітня 1942 року є наступний запис: «Годують нас погано. Їсти хочеться 24 години на добу. Сочевія, вівсянка та перловка наші супутники». Під час перебування в штабі ПЗФ харчування було повноцінним, проте після переїзду штабу, харчування стало знову поганим. Ситуація з продовольством у цивільного населення була ще гірша [25, арк. 78, 81–82].

Передові бази 28-ї А розташовувались на лівому березі Сіверського Дінця. У 6-й А всі тиліві підрозділи були на Барвінківсько-Лозівському плацдармі. Станом на 12 травня запаси в арміях не відповідали нормам. У дивізіях першого ешелону було лише 1,5 боєкомплекта, на фронтових складах – 0,3. Постачання продовольства теж було нерівномірним.

Накопичення запасів ускладнювалось поганим станом тилу: залізниця й переправи через Сіверський Донець перебували під постійними авіаударами Люфтваффе. Єдина діюча залізнична гілка (Оскіл – Куп'янськ – Ізюм) пропускала лише 10–12 пар потягів на добу. На Барвінківсько-Лозівському плацдармі залізниця не працювала через значні пошкодження [85, с. 225].

Через велику відстань від тилівих баз до лінії фронту (100–150 км) основне навантаження припадало на автотранспорт.

Старосалтівський плацдарм був з'єднаний з лівим берегом двома мостами вантажопідйомністю 30 тон (біля Писарівки та Старого Салтова). Барвінківський виступ – одним мостом у Савинцях (60 тон) та ще одним в Ізюмі (60 тон).

Мости часто руйнувались через авіацію. Так, міст у Писарівці руйнувався

тричі, у Старому Салтові – п'ять разів, а в Ізюмі до початку наступу ще не був повністю відновлений [236, с. 22–23].

Станом на 5 квітня 1942 стан нафтобаз на звільнених територіях Харківської області був незадовільний. Там знаходилося 9 нафтобаз, 5 з яких перебували на звільненій від німців території та були сильно пошкоджені відступаючими німецькими військами. Станом на 15 квітня 1942 року нафтобаза в Барвінково майже повністю приведена в робочий стан, решта 4 відновлені лише частково [21, арк. 1–4, 13–14, 16, 19–20, 22–23, 26–29]. Роботи щодо відновлення проводились, проте у зв'язку з відсутністю необхідного обладнання, кваліфікованих працівників та відповідних інструментів, здійснювались повільно.

На кінець 11 травня війська ПЗФ здебільшого завершили зайняття вихідних районів для наступу. Станом на цей час фронт мав у своєму складі 29 стрілецьких, 9 кавалерійських, 1 мотострілецьку дивізію, 4 мотострілецькі, 19 танкових бригад і 4 окремих танкових батальйони, що налічували загалом 925 танків [236, с. 26; 194, с. 115].

21-ша А, продовжуючи оборону 8-ю мотострілецькою, 297-ю і одним полком 301-ї сд на ділянці Спартак – Мясоєдово – Пристень, зосередила для прориву оборони противника південніше Безлюдівки 76-ту, 293-тю та 227-му сд, посилені 10-ю тбр. У резерві армії перебували два полки 301-ї сд, 1-ша мотострілецька бригада з 8-м окремим танковим батальйоном.

28-ма А розгорнула в першому ешелоні 175-ту, 169-ту, 244-ту сд і 13-ту гв. сд, посилені 84-ю, 57-ю і 90-ю тбр, а також усю артилерію. У другому ешелоні перебували 38-ма та 162-га сд разом із 6-ю гв. тбр. Рухомою групою армії був 3-й гв. кк [57].

38-ма А, утримуючи оборону в центрі та на лівому фланзі силами 199-ї та 304-ї сд, сконцентрувала на ділянці прориву три стрілецькі дивізії (226-ту, 124-ту і 300-ту), один полк 81-ї сд, а також посилила їх 36-ю і 13-ю тбр та майже всіма артилерійськими засобами армії. У резерві армії, в районі н.п. Молодова, розташовувалися два полки 81-ї сд та 133-тя тбр [85, с. 227; 210, с. 313–314].

6-та А утримувала оборону правого берега р. Сіверський Донець на ділянці

Шурівка – Нижній Бишкін силами 47-ї та 337-ї сд. Основні сили шести стрілецьких дивізій, посилені чотирма танковими бригадами, були зосереджені на ділянці Верхній Бишкін – Грушине. У першому ешелоні розгорталися 253-тя, 41-ша, 411-та і 266-та сд, підсилені 5-ю гвардійською, 38-ю і 48-ю тбр, а також усіма артилерійськими засобами армії. У другому ешелоні знаходилися 103-тя і 248-ма сд разом із 37-ю тбр [57; 303] (додаток В схема 12).

До кінця 11 травня 1942 року танкові корпуси, що налічували 269 танків, зосередилися: 21-й тк у районі Крутоярка – Новопавлівка, 23-й тк – у районі Ольшани – Бунакове [205, с. 8].

На ділянці прориву армійської групи Бобкіна, в першому ешелоні були зосереджені 393-тя сд та один полк 270-ї сд. Решта два полки 270-ї сд утримували оборону на фронті Нижня Плисова – Петрівка. Для розвитку успіху, у другому ешелоні були зосереджені 6-й кк і 7-ма тбр [328, с. 188].

У резерві Головнокомандувача ПЗН перебували 277-ма і 343-тя сд, 2-й кк та три окремі танкові батальйони [205, с. 8].

Положення військ Південного фронту станом на кінець 11 травня було наступним:

57-ма А оборонялася у складі 150-ї, 317-ї, 99-ї, 351-ї сд та 14-ї гв. сд, маючи у другому ешелоні 14-ту гв. сд. Армія була посилена трьома артилерійськими полками.

9-та А займала оборону у складі 341-ї, 106-ї, 349-ї, 335-ї, 51-ї, 333-ї сд, 78-ї сбр, 121-ї та 15-ї тбр, а також п'яти артилерійських полків. На ділянці Билбасівка – Маяки частини 51-ї та 333-ї (без одного полку) сд, один батальйон 78-ї сбр, посилені 15-ю та 121-ю тбр, а також дві кавалерійські дивізії 5-го кк із 12-ю тбр (резерв командувача фронтом), вели наступ із метою опанування районом н.п. Маяки та розширення горловини Барвінківсько-Лозівського плацдарму [57; 303] (додаток В схема 12).

У резерві командувача 9-ї А в районі Барвінкове перебував один полк 333-ї сд [205, с. 8].

7 травня 1942 року ПФ розпочав часткову операцію в районі н.п. Маяки з

метою покращення положення 9-ї А та створення сприятливих умов для подальшої боротьби за опанування міста Слов'янськ. У зв'язку з цим резерви командувача фронтом і війська 9-ї А на 11 травня мали оперативне розташування, яке відповідало інтересам наступу, але не забезпечувало надійної оборони Барвінківського плацдарму [194, с. 98–99].

У резерві командувача ПФ перебували 24-й тк (24-та мотострілецька, 4-та гв. тбр, 2-га та 54-та тбр), 5-й кк із 12-ю тбр, 347-ма, 255-та та 15-та гв. сд, передані Ставкою Верховного Головнокомандування 102-га, 73-тя, 242-га та 282-га сд.

Відповідно до наказу Ставки Верховного Головнокомандування № 13986, зазначені резерви, за винятком 24-го тк та 5-го кк, дозволялося використовувати лише за її дозволом.

102-га сбр, яка знаходилася в Ростові-на-Дону і 6-та сбр, розташована в Старобільську, увійшли до резерву Головнокомандувача ПЗН [236, с. 28].

Побоюючись превентивних ударів противника, радянське командування, окрім підготовки вихідних районів для наступу, вживало заходів для організації оборони в глибині розташування своїх військ. Окрім тилового оборонного рубежу, силами 7-ї саперної армії та місцевого населення споруджувалася смуга загороджень глибиною 30–45 км. Її три лінії мали прикрити основні напрями в смугах оборони Брянського і Південно-Західного фронтів.

На всій лінії фронту 57-ма та 9-та А, які займали південний фас Барвінківського виступу, оборона будувалася на основі опорних пунктів і вузлів оборони. Бойові порядки дивізій не були ешелоновані, а другі ешелони та резерви в дивізіях і арміях були відсутні. Через це тактична глибина оборони не перевищувала 3–4 км. (додаток Е довідка 9). Попри те, що війська знаходилися в обороні понад півтора місяця, роботи зі створення укріплень та інженерних загороджень були виконані в недостатньому обсязі [316, с. 10].

Проте як показує досвід, заздалегідь підготовлена та обладнана лінія оборони може стати нездоланною перепорою на шляху наступаючих військ [105, с. 154, 157].

Зокрема, на ділянках оборони 57-ї та 9-ї А на 1 км фронту щільність споруд і загороджень становила: близько 3 дерево-земляних оборонних точок (ДЗОТ), 25–30 протипіхотних мін, 80 протитанкових мін. На всьому 180-кілометровому фронті армій збудували лише 11 км дровових загороджень. У результаті ані оперативна побудова військ 57-ї та 9-ї А, ані інженерне обладнання місцевості, доступної для танків, не забезпечували міцної оборони південного фасу Барвінківського виступу. Роботи щодо створення оборонних загороджень проводились незадовільно [223, с. 144–145].

У той самий час радянська розвідка повідомляла про підготовку військ гітлерівської коаліції до наступу. Зібрані дані дозволяли зробити висновок, що Вермахт дійсно готує атаку, особливо на стику флангів 57-ї та 9-ї А, де удару слід було очікувати найбільше. Проте Семен Тимошенко не надав цим повідомленням належного значення, вважаючи їх дезінформацією.

Командир 106-ї сд 9-ї А полковник Микола Лященко згадував, як бійці та командири, які проривалися через лінію фронту з німецького оточення, повідомляли, що в Слов'янську та інших містах німці терміново ремонтують танки, а цехи непрацюючих заводів заповнені бойовими машинами [89, с. 150].

11 травня Ставка отримала повідомлення про готовність ПЗФ до наступу. Настала ніч на 12 травня 1942 року. Командир 226-ї сд, усвідомлюючи, що день буде важким і невідомо коли вдасться перепочити, віддав розпорядження нагодувати війська вечерею до 20:00, покласти людей спати о 21:00 і забезпечити дев'ять годин сну [83, с. 212–213].

Станом на 12 травня співвідношення сил і засобів на південно-західному напрямку було не вигідним для радянської сторони. У танках сторони мали паритет, але Вермахт переважав за чисельністю особового складу в 1,1 рази, за кількістю гармат і мінометів – у 1,3 рази, а за авіацією – у 1,6 рази. Лише на ділянці прориву ПЗФ вдалося досягти переваги у півтора рази в чисельності військ і понад дворазової – у танках, серед яких було багато легких машин зі слабкою бронею та озброєнням. У засобах артилерії та авіації сили були приблизно рівними, однак Люфтваффе мало значну кількісну й якісну перевагу в

бомбардувальниках. До того ж, у військах ПЗФ було багато необстріляних бійців [215, с. 128–129]. Проте інформація наведена у праці Кіма Науменка «Партизани Барвінківщини» містить дещо інші дані, за якими сили та засоби РСЧА та Вермахту у смузі відповідальності ПЗН були майже однаковими (додаток Д таблиця 1).

Війська ПФ значно поступалися Вермахту у танках, артилерії та авіації. На південному фасі Барвінківського виступу війська гітлерівської коаліції переважали 57-му і 9-му А за чисельністю піхоти в 1,3 рази, у танках – у 4,4 рази, а в артилерії – у 1,7 рази [242, с. 384].

Висновки до 2-го розділу

У процесі аналізу передумов проведення наступальної операції військ ПЗН та ГА «Південь» було встановлено, що навесні 1942 р. оперативно- стратегічна обстановка була напруженою, як для радянської, так і для німецької сторін.

Обстановка на окупованих українських територіях не в повному обсязі дозволяла здійснювати якісну підготовку до наступу та не сприяла безперешкодному плануванню операції «Фрідерікус-І».

Проте, незважаючи на втрати Вермахту взимку, їхні підрозділи змогли до певної міри відновити боєздатність. Організоване постачання озброєння, боєприпасів і техніки, а також використання інфраструктури окупованих радянських територій, зокрема заводів для ремонту військової техніки, дозволило скоротити час підготовки до наступу.

Налагоджена робота тилу, відновлення залізничного сполучення сприяли покращенню забезпечення німецьких військ. Водночас активні диверсії радянських партизан і перебої з логістикою впливали на постачання, проте не змогли значно завадити загальному плану підготовки операції. Таким чином, Вермахт загалом був готовий до проведення операції «Фрідерікус-І».

Окрему роль у системі підготовки відігравало приховане зосередження ударних угруповань на флангах Барвінківського виступу, що вимагало від

німецького командування високого рівня оперативного маскування. Важливим чинником готовності стало налагодження чіткої взаємодії між наземними силами та підрозділами 4-го авіаційного корпусу Люфтваффе, що забезпечило авіаційну підтримку на напрямках головних ударів. Попри початок Харківської наступальної операції 12 травня, який змусив німецьке керівництво коригувати плани, загальна концепція операції «Фрідерікус-І» залишилася незмінною. Випереджувальні дії РСЧА лише підтвердили доцільність німецького замислу щодо оточення радянського угруповання.

Зосередження танкових і моторизованих з'єднань армійської групи «Клейст» на південній ділянці Барвінківсько-Лозівського плацдарму стало завершальним етапом підготовки до наступу. Попри певний дефіцит паливно-мастильних матеріалів, викликаний навантаженням на логістику, Вермахт зумів зберегти необхідний рівень мобільності для проведення стрімкого маневру.

Підготовка Харківської наступальної операції Червоної армії супроводжувалася численними недоліками та прорахунками. Основними з них були такі:

- поєднання функцій командування військ на стратегічному напрямку та фронту в одному органі управління;

- структурні недоліки – відсутність корпусної ланки управління в стрілецьких військах, недосконала структура танкових корпусів, у складі яких не було військ корпусного комплекту;

- низький рівень підготовки особового складу, значна частина якого не мала ані бойового досвіду, ані відповідної підготовки;

- нераціональне планування використання рухомих груп, передбачалося введення їх у прорив лише на третій день операції, що було пов'язано з низькими запланованими темпами прориву тактичної зони оборони противника;

- недооцінка противника під час оцінки обстановки радянським командуванням, відсутність інформації щодо реального стану його військ, їх положення, спроможностей і намірів.

Під час підготовки операції планувалося створення потужних протитанкових резервів, але цього зроблено не було.

Також було допущено низку помилок в оперативному плануванні, серед яких: низькі темпи перегрупування військ, відсутність заходів оперативного маскування (додаток Е довідка 10), слабка організація управління та взаємодії, недостатня підготовка військ та органів військового управління всіх рівнів.

Таким чином, попри труднощі, з якими зіткнулися Вермахт та німецьке командування загалом, вони змогли своєчасно завершити підготовчі заходи до операцій весняно-літньої кампанії, зокрема й на Харківському напрямку. Заходи підготовки операції радянських військ були проведені менш якісно, що стало однією із причин подальших невдач радянських військ як під час Харківської наступальної операції, так і під час контрнаступу німецьких військ.

РОЗДІЛ 3

ПЕРЕБІГ БОЙОВИХ ДІЙ НА ХАРКІВСЬКОМУ НАПРЯМКУ

У ТРАВНІ 1942 РОКУ: ХІД, РЕЗУЛЬТАТИ ТА

ВОЄННО-ІСТОРИЧНІ ОЦІНКИ

3.1. Наступальна операція військ Південно-Західного фронту (12–16 травня 1942 р.)

Аналіз літератури і джерел показав, що в районі Барвінківського плацдарму, де планувалося проведення операції, місцевість була переважно відкрита та рівнинна. Слабкі маскувальні властивості місцевості зумовили потребу у надійному прикритті військ авіацією та зенітною артилерією. Водночас, у районі Старого Салтова та на харківському напрямку місцевість більш горбиста. Лісові масиви на правому березі р. Сіверський Донець і в околицях Харкова сприяли прихованому маневру військ, що зосереджувались. Негативним чинником, що впливав на ведення операції, була відсутність достатньої кількості доріг з твердим покриттям, а ґрунтові дороги під час весняних дощів швидко розмокали та ставали важкопрохідними. Метеорологічні умови в травні 1942 р. були несприятливими для активних дій військ. Часті дощі в першій половині місяця та низька хмарність значно обмежували можливості авіації. Аеродроми без твердого покриття вийшли з ладу і їх експлуатація стала можливою лише у другій половині травня. Проте загалом, операційна зона була зручною як для наступальних, так і для оборонних операцій із широким використанням різних видів і родів військ [236, с. 4–5].

Воєнні дії в районі Барвінківсько-Лозівського плацдарму у травні 1942 р. можна розділити на два етапи: проведення Харківської наступальної операції радянськими військами (12–16.05.1942 р.) та проведення контрнаступальної операції «Фрідерікус-Південь» військами гітлерівської коаліції (17–28.05.1942 р.). Прорив головної смуги оборони Вермахту радянськими військами під час проведення Харківської наступальної операції здійснювався

з 12 до 14 травня 1942 р. Наступ військ ПЗФ на Харківському напрямку розпочався 12 травня о 6:30 з артилерійської підготовки, яка тривала годину. Після її завершення протягом 20 хв. авіація завдавала ударів по німецьких артилерійських позиціях та опорних пунктах Вермахту [278].

Всупереч очікуванню командування, у перший день операції наступ 28-ї А виявився найменш успішним. Хоча її удар був спрямований у стик між позиціями 79-ї та 294-ї пд, а також підтримувався значною кількістю артилерії і танків, просування склало лише 2–4 км. Водночас сусідні 21-ша та 38-ма А змогли просунути на 6–10 км. Найбільший успіх у 38-ї А мала 226-та сд під командуванням генерал-майора А. Горбатова, посилена 36-ю тбр (додаток В схема 13, 14) [285]. Зазначена дивізія просунулась за день на 10 км, що відповідало статутним тактичним нормативам. Цей успіх дав змогу сусідам зайняти села Петрівське та Піщане, проте 226-та сд зазнала втрат – до 500 убитих і поранених, а 36-та тбр втратила 16 танків. Командування 38-ї А визнало помилкою розпорошення сил 22-го тк – якби бригади діяли спільно, успіх можна було б розвинути ще в перший день.

Командування німецьких військ вірно оцінило важливість цього напрямку і вже 12 травня 6-та ПА почала стягувати резерви, насамперед для протидії 38-й А. Спочатку перекинули 522-й пп 297-ї пд, згодом – полк із 44-ї пд, а з Харкова почали стягувати частини 3-ї та 23-ї тд. Отримавши дані авіарозвідки про наближення від 50 до 100 німецьких танків, командувачу 38-ї А було наказано вивести з бою 36-ту, 13-ту та 133-ту тбр й до ранку 13 травня зосередити їх за лівим флангом ударного угруповання для прикриття старосалтівського напрямку. Щоправда жодних заходів для інженерного обладнання оборони, насамперед у протитанковому відношенні, на цьому напрямку вжито не було [307].

Наступ 28-ї А був зупинений через запеклий опір противника в н.п. Варварівка та Тернова (додаток В схема 15) [285]. Одночасно з наступом північного ударного угруповання, о 7:30 ранку 12 травня, після годинної артилерійської підготовки, почало наступ і південне угруповання. Сприятлива обстановка та швидкий прорив углиб позицій Вермахту дозволили командувачу

армійської групи Бобкіна кинути в бій резерви – 6-й кк і 7-му тбр. Щільна оперативна побудова військ за підтримки танків дала результат уже в перший день: війська 6-ї А та армійської групи Бобкіна прорвали оборону 8-го ак на фронті шириною 42 км і просунулися на 12–15 км углиб ворожих позицій [150, с. 120].

Разом з регулярними військами вперше взяли участь у наступі і так звані «пиджачники» або «чорні свитки». У звільнених радянськими військами селах швидко мобілізували чоловіків віком від 17 до 55 років, які з різних причин не були призвані до лав Червоної армії до окупації. Військовою формою їх не забезпечували, а відразу після розподілу в підрозділах, відправляли в бій без жодної підготовки, а нерідко й без зброї [115, с. 160; 241, с. 339]. Зазначене призводило до невинуватених втрат особового складу і негативно впливало на морально-психологічний стан мобілізованих.

Важливу роль у наступі відіграли й партизани Харківщини. 12 травня Зміївський загін № 65 під командуванням Я. Брехунця брав участь у боях за звільнення н.п. Таранівка, Козачка, Клеменівка, Велика Гомільша, Суха Гомільша. 13 травня партизанські загони Сахновщинського і Красноградського районів встановили контроль над низкою населених пунктів у цих районах. 15 травня партизани Сахновщинського району під командуванням О. Кондратьєва разом із підрозділами 270-ї сд звільнили н.п. Огіївка, Дар-Надежди та Гаркушине [101, с. 134; 116, с. 16]. Партизанський загін під командуванням С. Либи також завдав втрат Вермахту. У Новій Водолазі вони розгромили гарнізон, що складався з німецьких військових і поліцаїв, знищили протитанкову гармату та вантажівку [150, с. 121]. Іншим прикладом є дії партизанського загону під командуванням Я. Пузікова, який підірвав міст через р. Берестова, що з'єднував н.п. Семенівка та Парасковія. У ніч на 13 травня партизани розібрали настил і пустили його під воду, що змусило німців кинути п'ять важких гармат, два міномети та вісім вантажівок із військовим майном. Згодом, коли радянським військам знадобився цей міст, його оперативно відновили [31, арк. 3].

12 травня в районі Харкова був збитий німецький транспортний літак Ju 52.

Серед пасажирів перебував генерал-майор Вальтер Хеллінг, командир 6-ї будівельної бригади Люфтваффе. Є ймовірність, що після збиття літака він потрапив у полон та керівництву ПЗН стали відомі плани Вермахту на найближчий час [256]. Такі дії партизанів призвели до дезорганізації роботи оперативного тилу противника, зриву своєчасного перегрупування військ, ускладнення їх взаємодії, що загалом сприяло досягненню високих темпів прориву тактичної зони оборони противника на початку операції.

У перший день військово-політичне керівництво Німеччини ще не відчувало та не усвідомило всієї небезпеки, яку ніс з собою наступ радянських військ. Проте вже в цей день Гітлер наказав зняти частину сил Люфтваффе з Криму, де завершувалась операція «Полювання на дрохв», щоб підсилити оборону біля Харкова [177, S. 352]. Увечері 12 травня, командир 8-го авіакорпусу 4-го повітряного флоту Люфтваффе генерал-полковник В. фон Ріхтгофен, отримав наказ терміново перекинути частину сил до Харкова. Незважаючи на те, що операція з розгрому радянських сил у Криму ще не була завершена, він мав направити одну авіагрупу винищувачів, одну авіагрупу пікірувальних бомбардувальників і дві авіагрупи бомбардувальників [37].

Німецьке командування стояло перед важким вибором. Запланована операція «Фрідерікус-І» в початковій формі була вже неможлива, оскільки сили 6-ї ПА були втягнуті у важкі оборонні бої і частково відкинуті назад. Командувач ГА «Південь» бачив єдине рішення у перекиданні всіх доступних сил 1-ї ТА на захід у район Дніпропетровська – Полтави, щоб фронтальними ударами зупинити прорив радянських військ [192, S. 98]. Обговорення щодо проведення операції з ліквідації Барвінківського виступу тривали до 15 травня, коли Гітлер своїм рішенням не допустив зриву початку операції «Фрідерікус-І». Проте вихід військ 6-ї ПА назустріч військам групи «Клейст», як це планувалося, був неможливим, але після переконань Ф. Гальдера, який пропонував здійснювати наступ на Ізюм не з північного заходу та півдня, а лише з півдня, Гітлер погодився на це [339, с. 248]. Операція «Фрідерікус-І» була перепланована у «Фрідерікус-Південь» [171, S. 402]. За наказом Гітлера було вирішено посилити армійську групу

Е. фон Клейста. У зв'язку з цим він наказав передислокувати до Харкова всю авіацію з Криму, щойно завершиться операція із захоплення Керченського півострова [146, с. 86]. Сам же Ф. фон Бок планував залучити до групи Е. фон Клейста частину 22-ї тд, кілька протитанкових батальйонів і кілька батальйонів штурмових гармат, які мали переводитись з Криму, проте прибули вже після 22 травня [336, с. 253].

Підсумки першого дня боїв для Червоної армії виявилися гіршими за очікувані. Артилерія не завжди знищувала вогневі точки ворога, а розвідка не виявила прибуття німецьких підкріплень. Найсерйознішою проблемою стало те, що противник заздалегідь знав про наступ. Це підтверджує щоденник загиблого командира батальйону зі складу 294-ї пд, що обороняв Піщане. Його підрозділ завчасно отримав підкріплення, зміцнив позиції та був готовий до відбиття атак [150, с. 120].

Командувач 28-ї А зазначив, що 175-та, 169-та і 244-та сд на заплановані рубежі вийти не змогли, проте, попри стійку оборону Вермахту на напрямку їх наступу, ворожі позиції прорвали. Оборона Вермахту удосконалювалась протягом зими і весни і зламувати її зараз було набагато важче навіть у порівнянні з Барвінківсько-Лозівською операцією, коли наступали на неподавлені позиції противника навіть без артилерійської та авіаційної підготовки [91, с. 188].

Розвідка ПЗФ виявила тактичні резерви противника, проте даних про висування оперативних резервів не було. Авіарозвідка зафіксувала накопичення сил перед лівим флангом північного ударного угруповання, але неправильно оцінила їхній склад: замість двох танкових дивізій і трьох піхотних полків було визначено лише дві танкові дивізії. Командування ПЗФ очікувало, що більш активні дії на напрямку головного удару (НГУ) дозволять прорвати оборону противника до наступного ранку. Появу однієї танкової дивізії в районі Зарожного та іншої біля Привілля вважали наслідком успішного введення в оману командування противника щодо НГУ Червоної армії [236, с. 36].

Активність німецької авіації того дня була низькою. Невеликі групи чисельністю 5–7 літаків здійснювали прикриття військ, проводили розвідку та

коригували артилерійський вогонь. Загалом над територією ПЗФ було зафіксовано лише 21 проліт німецьких літаків, тоді як радянська авіація виконала 660 бойових вильотів [223, с. 154–155].

13 травня 1942 р. війська 28-ї А ліквідували гарнізон у с. Варварівка та продовжували наступ біля с. Петровське силами двох стрілецьких дивізій і двох танкових бригад, обійшли та до кінця дня оточили Тернову. За день армія просунулася на 6 км. Сусідня 21-ша А застрягла в боях за Графівку та Муром, проте 227-ма сд, обходячи Муром із півдня, просунулася на 12 км [177, S. 353–354; 307]. 38-ма А намагалася наступати, але Вермахт вже не давав просуватися з тією ж швидкістю, що і напередодні. 81-ша сд вела бої за Велику Бабку, де також вступив у бій 22-й тк. 124-та сд із труднощами утримувала Лебединку, тоді як для атак на Зарожне й Піщане німці залучили до 40 танків. Німецька авіація діяла вже активніше, ніж напередодні, перешкоджаючи радянському просуванню. До кінця дня 124-та сд змушена була залишити Піщане, що призвело до оголення лівого флангу 226-ї сд, свого сусіда праворуч.

226-та сд розпочала наступ о 7:00 13 травня, атакуючи Михайлівку 1-у, радгосп Фрунзе, Привілля, Червону Роганку. Останню 989-й сп зайняв до 9:00. Проте сильний тиск Вермахту змусив частини дивізії до 14:00 залишити село та відійти в Непокрите (Схема 16, 17) [285].

У другій половині дня ситуація у смузі наступу 38-ї А різко погіршилася. Для успішного завершення операції необхідно було відбити удар німецьких резервів. Фон Бок виділив для протидії радянському наступу 3-ю та 23-ю тд, а також частини 71-ї, 113-ї, 44-ї та 305-ї пд. Важливим моментом, який затримував початок контрудару залишалася затримка перекидання авіації, адже основні сили 8-го авіакорпусу Ріхтгофена ще вели бої в Криму проти оточеного радянського угруповання на Керченському півострові. Командувач ГА «Південь» наказав Паулюсу не розпочинати контрудар до прибуття авіації [210, с. 322]. Після того, як на аеродроми навколо Харкова почали прибувати літаки 52-ї винищувальної ескадри та 77-ї ескадри пікіруючих бомбардувальників, Паулюс зміг розпочати контрудар двома ударними групами. Перша, зосереджена в районі Привілля,

включала 3-тю тд і два полки 71-ї пд (211-й і 191-й). Друга складалася з 23-ї тд та 131-го полку 44-ї пд [43, ВІ. 177].

О 13:00 13 травня війська Вермахту завдали контрудару у фланг 38-ї А в напрямку Старого Салтова. За підтримки авіації німці змусили частини правого флангу армії відступити на східний берег річки Велика Бабка, оголивши фланг сусідньої праворуч 28-ї А. Резерви 38-ї А (два полки 81-ї сд та 133-ї тбр) були використані ще 12 травня [205, с. 24]. З огляду на обстановку, що склалася, командування ПЗФ передало до 38-ї А з 28-ї А 162-гу сд і 6-ту гв. тбр із важкими танками КВ-1, наказавши 28-й А продовжувати наступ, залишивши 34-ту мотострілецьку бригаду в обороні біля Верхнього Салтова й Рубіжного. До кінця дня війська 38-ї А вели оборону на рубежі Гордієнко – Федорівка – Велика Бабка, далі на південь лінія фронту залишалася без змін [236, с. 37]. Оскільки у німців важкі протитанкові засоби в районі наступу Червоної армії були в недостатній кількості, частина важких протитанкових гармат (Рак (Sf.) і танків PzKpfw IV спрямовувались до Харкова з ГА «Центр». Одночасно всі важкі протитанкові гармати, які були вивільнені після боїв на Керченському півострові, також були відправлені до цього району [43, ВІ. 177].

Паралельно німці готувались до операції «Фрідерікус-І». У Вермахті давалася ознаки низька укомплектованість транспортом та кіньми. Рівень готовності військ до наступу був недостатнім. З'єднання мали неповне матеріальне забезпечення та недостатнє укомплектування особовим складом, що обмежувало їх здатність виконувати наступальні завдання. Німецьке командування очікувало, що у результаті проведення операції «Фрідерікус-І», через брак часу на відпочинок коней та недосконалий ремонт техніки, вони зазнають значних втрат [43, ВІ. 178].

У ніч на 13 травня почали висуватися 103-тя та 248-ма сд другого ешелону 6-ї А. На відміну від північного угруповання, яке зіткнулося з контратаками, на Барвінківському виступі наступ розгортався стрімкіше. Війська 6-ї А та група Бобкіна прорвали оборону військ гітлерівської коаліції, розширивши фронт прориву до 50 км та просунувшись на 16 км углиб, а 6-й кк – на 20 км. До кінця

дня радянські війська прорвали тактичну оборону Вермахту, відкривши можливість для введення рухомої групи фронту та оточення ворожого угруповання. Однак командування ПЗФ не скористалося цим шансом. 13 травня 23-й тк був переміщений до передової лише на незначну відстань, тоді як 21-й тк узагалі залишився на попередніх позиціях [135, с. 49; 163, с. 182; 166, с. 68].

Маршал Тимошенко не скористався шансом розгромити німців 13 травня, не ввівши в бій рухомі групи. Хоча німецькі війська втратили в еквіваленті 16 батальйонів, радянська розвідка помилково повідомляла про велике скупчення ворожих танків біля Змієва. Через це з 13 до 15 травня резерви та частини ПФ залишалися на місцях в очікуванні ймовірного наступу противника [183, р. 413; 271; 176, р. 180]. Також на рішення щодо відтермінування введення танкових корпусів вплинули плани Тимошенка щодо розвитку наступу на Дніпропетровськ та Запоріжжя. Ймовірно, радянське командування вирішило не залучати танкові корпуси сподіваючись, що на даному етапі наступ може пройти успішно і без їх втручання, вважаючи більш доцільним їх введення у прорив пізніше, для розвитку успіху у напрямку Полтави, Дніпропетровська та Запоріжжя [133, р. 4]. Ще однією ймовірною причиною відмови від введення у бій корпусів стало повільне просування наступу північного угруповання, що не давало змоги залучити зазначені сили для розвитку успіху.

Гітлер пропонував перенести операцію «Фрідерікус-Південь», заплановану на 18 травня, на більш ранній термін, як найкращий спосіб протидії наступу радянських військ. Однак, командувач ГА «Південь» переконував у неможливості її проведення, адже для відбиття радянського наступу командування ГА «Південь» уже використало частину резервів, накопичених для проведення операції «Фрідерікус-І» [271].

У бойовому щоденнику Верховного командування Вермахту від 13 травня 1942 р. вказувалося, що ситуація на південному фланзі 6-ї ПА в районі Харкова залишається напруженою. Війська 6-ї ПА відбивали удари Червоної армії на південь та схід від Харкова. На південь від Харкова Червона армія прорвала оборону в районі станції Лихачове та силами 5-ї гв. тбр оволоділа

нею. На захід від станції та в районі Єфремівки оборонялися 62-га та 113-та пд. В районі зосередження армійської групи «Клейст», на північ від Слов'янська, радянські війська обстріляли власні позиції з артилерії. Безуспішно атакували позиції на південний схід від Барвінкового силами близько 200 осіб [150, с. 121]. Обстановка змінювалася вкрай динамічно і, певним чином, непередбачувано.

У другий день Харківської наступальної операції з Московського військового округу до складу 38-ї А прибула 114-та тбр. Особливістю її було те, що у складі цієї бригади вперше у німецько-радянській війні були застосовані американські танки М3 «General Lee» (М3с) та М3 «General Stuart» (М3л). Станом на 15 травня 1942 р. ПЗФ мав у своєму складі 30 М3с та 16 М3л [62; 77, л. 222–261; 256].

У результаті дводенних боїв радянські війська досягли першого успіху в наступі під Харковом – змусили ГА «Південь» передчасно ввести у бій 23-тю тд з резерву та 3-тю тд, що прибула з іншої ділянки фронту, які мали бути залучені в операції «Фрідерікус-І». 14 травня 1942 р. Вермахт продовжував завдавати ударів у стик між 38-ї А та 28-ї А ПЗФ. О 5:30 ранку Люфтваффе завдали удар по н.п. Непокрите, де оборонявся 987-й сп 226-ї сд. О 13:00 полк через брак боєприпасів і втрати понад 50% особового складу залишив село та відійшов на вихідні позиції, з яких дивізія розпочинала наступ, 6-та гв. тбр готувалася до розвитку наступу в лісі західніше Старого Салтова, а інші дивізії 38-ї А оборонялися вздовж р. Велика Бабка [307].

Відступ правого флангу 38-ї А змусив командувача 28-ї А терміново прикрити свій лівий фланг. Для цього було виділено 13-ту гв. сд, посилену 90-ю та 57-ю тбр. Водночас війська 28-ї А продовжували тримати в оточенні гарнізон Вермахту в Терновій. Темпи просування дещо знизилися, і за день війська 28-ї А просунулися на 5–6 км. Протягом дня 28-ма А досягла рубежу р. Муром, який планувалося використати для введення в прорив рухомої групи у складі 3-ї гв. кк та 38-ї сд. Однак ці з'єднання ще не завершили зосередження [205, с. 24]. 21-ша А продовжувала стояти на місці біля Муром, лише 227-ма сд, намагаючись оточити населений пункт, вийшла на околиці Вергелівки, Пильної та Нижнього Ольшанця

(додаток В схема 18) [285].

Південне угруповання 14 травня 1942 р. з самого ранку почало танкові атаки на Єфремівку та радгосп «Бідняк». 113-та пд Вермахту все більше віддалялася від 62-ї пд, угорські частини залишали позиції і їх вдалося зупинити лише біля Таранівки. До кінця дня Вермахт був змушений залишити Ново-Берецьке та Верхній Бишкін і відступити до станції Беспалівка. Схожа ситуація склалася і в н.п. Берека. Були прорвані позиції 454-ї охордив. У районі Єфремівки війська гітлерівської коаліції спробували завдати контрудар, але радянським військам вдалося оточити їх південне крило, відкинути на північ і продовжити наступ. Східніше Єфремівки РСЧА за підтримки танків почали просування на північ вздовж залізниці на Харків [205, с. 32].

Не введення в бій рухомої групи стало фатальною помилкою для 6-ї А ПЗФ, оскільки до кінця 14 травня всі резерви 6-ї А Вермахту на Харківському напрямку були вичерпані і було нічим прикрити місто з півдня. Група «Клейст» продовжувала підготовку до операції «Фрідерікус-Південь». 454-та охордив була передана 11-му ак і перебувала на лінії Нижня Оріль – Кегичівка [304].

Зважаючи на прорив РСЧА в районі Краснограда, заступник начальника оперативного відділу «групи Корцфлейша» звернувся з проханням про залучення всіх наявних у розпорядженні ГА «Південь» сил в Перещепино для захисту Орельської ділянки. У результаті, підтримка була надана силами однієї роти та двох румунських батальйонів [8, арк. 126–127]. Для ліквідації прориву радянських військ на пряму Краснограда, як крайня міра були задіяні навіть поліцейські підрозділи з Харкова, призначені для підтримання порядку в місті, залишивши місто майже без охорони [331, с. 115].

Коли радянські дивізії вперше прорвали німецьку оборону під Харковом, 4-й повітряний флот Люфтваффе мав дуже мало сил для протистояння. Більшість сил (половина 4-го авіакорпусу і весь 8-й авіакорпус) діяли в Криму. Ще половина 4-го авіакорпусу залишилася на материковій Україні. У своєму розпорядженні флот мав лише слабкі винищувальні сили, тому що основна маса винищувачів та майже всі бомбардувальники були передані для проведення Керченської операції

[49, ВІ. 1].

Винищувачі Пфлюгбайля здійснювали підтримку Сухопутних військ з перших годин радянського наступу, але не могли зробити більше, ніж час від часу зривати постачання та не допускати зосередження піхоти. Тим не менш, їм вдалося швидко відвоювати перевагу в повітрі над полем бою у радянських льотчиків, які були чисельно більшими, але погано навченими [50; 181, р. 185]. Це дозволило німецьким сухопутним військам воювати з прийнятними втратами. Було знищено значну кількість радянських літаків, проте серед тих, хто досягав успіху, були важкоброньовані штурмовики Іл-2. До 14–15 травня в район Харкова прибула більшість авіації з Криму, зокрема три авіагрупи пікіруючих бомбардувальників 77-ї ескадри пікіруючих бомбардувальників. Одна авіагрупа прибула до Харкова 13 травня, інші – через два дні. 13 травня до них також приєдналися дві авіагрупи Не 111 27-ї бомбардувальної ескадри, три авіагрупи Ju 88 51-ї бомбардувальної ескадри «Едельвейс», які прибули між 13 і 15 травня. Пфлюгбайль залучив сили не лише від фон Ріхтгофена з Криму, а й від генерала фон Грайма, чие Командування «Люфтваффе-Схід» діяло перед Москвою. 14 травня фон Грайм відправив до Пфлюгбайля авіагрупу пікіруючих бомбардувальників, а через п'ять днів – авіагрупу бомбардувальників. За власною ініціативою і фон Ріхтгофен, і фон Грайм надіслали йому стільки авіаційного палива, скільки могли, а також транспортні літаки та численні вантажівки для його перевезення, і навіть команди власного наземного персоналу, щоб допомогти розвантажити паливо та припаси [131, pp. 22–23]. Проте, це велике навантаження на логістику та льотно-технічний склад, перекидання авіаційних підрозділів, палива та обладнання з Криму та з московського сектора дало німецьким військам у Харкові надзвичайно потужну концентрацію авіаційної підтримки [193, р. 275]. Завдяки цим поповненням командир 4-го авіаційного корпусу тепер командував щонайменше десятьма авіагрупами бомбардувальників, шістьма авіагрупами винищувачів, чотирма авіагрупами пікіруючих бомбардувальників (Stuka), а також авіагрупою безпосередньої підтримки та тактичною розвідувальною ескадрильєю [49, S. 4–9]. Водночас, радіорозвідка ПЗФ фіксувала перебазування

авіації Люфтваффе на аеродроми Миколаєва, Кіровограда та Запоріжжя [66]. Це ж відмічав і розвідвідділ штабу ПФ [67].

З 14 травня панування в повітрі завоювали німці [117, с. 242]. Одночасно, не припиняючи стримувати тиск Червоної армії, командувач ГА «Південь» підтягнув з півдня 1-шу ТА [146, с. 86]. Стан командування ГА «Південь» 14 травня було далеким від спокійного і більше нагадував панічний. Фон Бок телефонував Гальдеру, висловлюючи сумніви щодо здатності зупинити радянський наступ ударом 1-ї ТА з півдня. Одним з варіантів вирішення була все та ж пропозиція щодо зняття декількох дивізій з фронту армійської групи «Клейст» та перекинути їх для ліквідації прориву на південь від Харкова [150, с. 121–122].

У результаті перших трьох днів боїв північне угруповання Червоної армії прорвало оборону Вермахту у глибину на 56 км. Війська 28-ї А просунулися на 20–25 км. Якби не контрудар двох танкових дивізій, наступ можна було б вважати таким, що розвивався за планом. Радянське командування очікувало введення резервів противника лише на 5–6-й день операції. Хоча контрудар 3-ї та 23-ї тд вдалося стримати, ціною цього стали значні втрати. Із восьми танкових бригад, що підтримували піхоту в північному ударному угрупованні, шість (57-ма, 90-та, 36-та, 13-та, 133-тя тбр та 6-та гв. тбр) були задіяні для прикриття лівого флангу. 84-та тбр, яка мала діяти разом із 3-м гв. кк, зазнала серйозних втрат і залишилася лише з 13 справними танками [210, с. 320–330].

Південне ударне угруповання поки що діяло без непередбачуваних ускладнень. У смузі наступу 6-ї А Вермахт додатково ввів у бій лише 268-й полк 113-ї пд, що не зміг істотно вплинути на розвиток подій. Війська ПЗФ прорвали оборону на 55 км вздовж фронту та до 50 км углиб [151, с. 469]. Цього ж дня було ухвалено одне з фатальних рішень для загального ходу операції – відтермінування введення в бій 21-го і 23-го тк. До того ж, корпуси залишалися надто далеко від можливого рубежу введення у прорив: 23-й тк – за 20 км, 21-й тк – за 42 км. Отже, за підсумками боїв 12–14 травня можна сказати, що, попри певну розгубленість командувача ГА «Південь», німецьке військово-політичне керівництво ухвалило правильне рішення – не відмовлятися від удару групи Клейста по південному

фасу Барвінківського виступу. Водночас радянське керівництво, крім досить неоднозначного рішення на північному напрямку щодо використання шести тбр для прикриття лівого флангу, допустило критичну помилку в застосуванні резервів. Попри сприятливі умови для введення в прорив, 21-й і 23-й тк так і не були введені у прорив.

15 травня наступ ПЗФ увійшов у найскладнішу фазу – боротьбу з оперативними резервами Вермахту. Прорвати фронт оборони недостатньо для успішного наступу. На початковому етапі противник рівномірно розподіляє сили вздовж фронту, посилюючи ключові ділянки. Після початку наступу він може перекинути резерви з неатакованих секторів для контрударів і відновлення лінії оборони. Рішучість та швидкість прориву наступаючих військ відіграють ключову роль у розгромі противника. Вермахт мав у цьому великий досвід, тоді як РСЧА ще належало засвоїти особливості розвитку тактичних успіхів в оперативний прорив у глибину (додаток Е довідка 10). За планом операції, 28-ма А мала наступати в обхід Харкова з півночі та північного заходу, з подальшим з'єднанням із 6-ї А. 38-ма А отримала завдання завдати удару в тил чугуївському угрупованню противника, наступаючи назустріч 6-й А (додаток В схема 19) [185, S. 187].

Однак дві лівофлангові дивізії 28-ї А та вся 38-ма А закріпились на досягнутих рубежах для створення заслону на фланзі північного ударного угруповання фронту. Це суттєво знизило наступальний потенціал північного крила. Серйозною перешкодою для 28-ї А залишався німецький гарнізон у Терновій, який продовжував оборонятися в тилу армії. Вермахт організував йому «повітряний міст» – у контейнерах на парашутах скидали боєприпаси та продовольство. Через це 38-ма сд, яка планувалася для введення у прорив, затрималась навколо Терновій. Саме цей населений пункт став основною ціллю контрудару 3-ї та 23-ї тд Вермахту, посилених трьома піхотними полками (група генерала Брайта). Незважаючи на те, що прорвати фронт їм не вдалося, становище на ділянці 244-ї сд та 13-ї гв. сд стало вкрай напруженим. Один із полків 244-ї сд, зазнавши удару 3-ї тд, відступив на 10 км і закріпився лише за 2–3 км на

південний захід від Тернової. Відхід лівого флангу 28-ї А негативно позначився на наступі 175-ї та 169-ї сд. Вони змогли просунутися лише на 5 км у напрямку р. Липець, після чого зупинилися (додаток В схема 20) [117, с. 242; 177, S. 359].

У смугу наступу 21-ї А перекидалася 168-ма пд, яка мала завдання деблокувати Муром. 15 травня 1942 р. група генерала Брайта наступала вздовж всього фронту Старосалтівського плацдарму, намагаючись прорватися до Тернової, вибити радянські війська з лівого берега р. Велика Бабка та прорвати оборону на стику 28-ї і 38-ї А. Однак у підсумку німцям вдалося захопити лише с. Веселе. Одночасно 14–15 травня розпочалося перекидання з Курського напрямку 88-ї пд, відомої як «група Гольвіцера». Незважаючи на це, командування ПЗФ наказало 3-му гв. кк зосередитися за суміжними флангами 21-ї А і 28-ї А, все ще сподіваючись на успіх операції [210, с. 328; 307].

15 травня, під час наступу 6-ї А та армійської групи Бобкіна, Люфтваффе скористалося ослабленням авіаційного прикриття радянських військ. Німецька авіація, діючи великими групами, завдавала суттєвої шкоди РСЧА і стримувала висунання танкових корпусів, що істотно сповільнило темпи наступу 6-ї А. 411-та і 266-та сд, які наступали на головному напрямку, змогли вийти до р. Берестова лише у другій половині дня [236, с. 49]. 113-та пд, яка оборонялася проти цих радянських дивізій, не могла власними силами утримувати лінію фронту без розривів. 113-й розвідувальний батальйон вів бій у Чапаєвці, але був змушений відступити до райцентру Кегичівка, зайнявши с. Петрівка та Циглерівка (зараз Соснівка). Проте утримати їх не вдалося – його було відкинуто за р. Берестову в район с. Старовірівка. 268-й пп закріпився на північному березі р. Берестова в районі н.п. Медведівка, на тому ж березі розгорнув оборону біля н.п. Охоче 261-й полк, а 260-й полк зайняв позиції північніше Парасковії. За підтримки авіації 261-й полк здійснив успішну контратаку, відновивши раніше втрачені позиції. Загалом 113-та пд була виснажена довгими маршами та негайним введенням у бій проти переважаючих радянських військ, підсилених танками. Крім того, запаси боєприпасів були майже вичерпані [59].

Флангові радянські частини досягли Сіверського Дінця, а 253-тя сд вийшла

до р. Суха Гомільша та розпочала бої за н.п. Велика Гомільша. В районі цього населеного пункту, де оборонялись угорські підрозділи, до 22:00 фронт було прорвано. Армійська група Бобкіна продовжувала стрімкий наступ. До кінця дня 6 кк, прорвавши ворожі позиції, наблизився до Краснограда зі сходу та перерізав критично важливу залізницю, що з'єднувала 17-ту і 6-ту ПА. Німці, розуміючи небезпеку втрати важливого вузла, терміново перекинули резерви 17-ї ПА, зокрема частину сил 4-ї румунської пд та один полк 298-ї пд, і почали готувати контрудар у фланг армійської групи Бобкіна. Таким чином, до вечора 15 травня південне угруповання черговий раз створило умови для прориву танкових корпусів. Проте корпуси знаходилися на відстані 25–35 км від переднього краю і не могли бути швидко введені в бій [236, с. 49; 251].

Успішний наступ радянських військ створив критичну ситуацію для німецького командування. Вермахт прагнув будь-якою ціною утримати рубіж вздовж р. Берестова. 15 травня 1942 р. Гальдер відмічав, що всюди біля Харкова, окрім 454-ї охордив, наступ радянських військ відбивається, що під дією німецької авіації радянські війська не досягли своєї мети. Залишається небезпека в районі Тернової, де у німців слабкі сили. У битві під Харковом Червона армія вперше намагалася застосувати танки масовано. Проте, радянські війська були на межі втрати свого наступального потенціалу, через що початок контрнаступальної операції «Фрідерікус-Південь» був запланований на 17 травня, адже для цього склалися сприятливі умови [38, ВІ. 248–249].

454-та охордив в оборонних боях зазнала катастрофічних втрат. Із семисот бійців у строю залишилося близько ста. Артилерія була майже повністю знищена: у кожній із шести батарей залишилося лише по 2–3 гармати. Залишки дивізії, зайняли оборонні позиції північно-східніше н.п. Дар-Надежда у р. Багата. Щоб зміцнити цей напрям, німецьке командування терміново перекидало на цю ділянку групу Конрадів, до складу якої входили 526-й пп, 5-та та 6-та батареї 46-го артполку, батарея 525-го винищувального протитанкового дивізіону, кулеметний батальйон 2-ї румунської пд, а також полк 305-ї пд. Водночас організовувались контратаки, які змусили радянські частини відступити з окремих ділянок. На

ділянці оборони військ 17-ї А в районі Слов'янська радянські війська атакували південно-західніше від н.п. Маяки, використовуючи п'ять танків. Тим часом нічна авіарозвідка фіксувала рух потужних моторизованих колон Червоної армії, що висувалися з Ізюма одразу в трьох напрямках – на північ, південь і південний захід [185, S. 187; 177, S. 358–359].

Німецьке командування покладало великі надії на наступ групи Клейста, що мав переломити хід битви. 15 травня Вермахт перегруповував сили на правому фланзі ПФ радянських військ. Радянські штаби отримували розрізнені дані про переміщення німецьких військ, проте ці відомості не привернули належної уваги. Свідчення полонених та дані авіарозвідки також не були належно враховані. Не маючи точних відомостей про підготовку німецького наступу, маршал Тимошенко вирішив вранці 16 травня ввести у прорив танкові корпуси: 21-й – на ділянці між Таранівкою та Охочим, і 23-й – з рубежу р. Берестова на ділянці Охоче – Берестова, проте вони не встигли прибути на визначені рубежі через віддаленість від фронту [223, с. 181–186].

Ще однією причиною неможливості введення танкових корпусів був зрив їх висування вночі 15 та 16 травня успішними ударами німецької авіації по мостах через р. Берестову. В умовах весняних повеней річка мала ширину від 10 до 20 м. Її широка заболочена заплава не дозволяла танковим корпусам переправитись на інший бік без наведення переправ. 16 травня 266-та сд змогла подолати річку біля села Парасковія, створивши умови для введення в бій танкових корпусів. Проте через необхідність відновлення мостів командувач 6-ї А переніс їхній наступ до ранку 17 травня [117, с. 242; 163, с. 182; 166, с. 68].

Командування ГА «Південь» вживало додаткових заходів для забезпечення безпеки тилу. 15 травня 1942 року було ухвалено рішення про переміщення пересильного табору для військовополонених № 205, розташованого в Полтаві. Причиною стала загроза нападу радянських парашутистів-десантників, які, за отриманими даними, могли спробувати забезпечити полонених зброєю [2, арк. 8].

У цей період німецька авіація, перекинута з Криму та заходу, завдавала радянським військам дедалі більше проблем. 15 травня Люфтваффе активно

атакувало наступаючі війська 6-ї А, завдаючи їм значних втрат і сповільнюючи темпи наступу [117, с. 242]. Останніми на фронт 14 травня прибули три авіагрупи He 111 55-ї бомбардувальної ескадри та 15 травня група Ju 88 76-ї бомбардувальної ескадри. Із заходу до Чугуєва прибула 1-ша авіагрупа 3-ї винищувальної ескадри «Удет». У відповідь на зростання активності ворожої авіації до складу ВПС ПЗФ прибула 220-та винищувальна авіадивізія, у складі двох полків ЛаГГ-3 і двох полків МиГ-3. Їй було поставлено завдання забезпечити повітряне прикриття наступу 28-ї А [210, с. 328–329; 131, р. 23].

Попри продовження радянського наступу на південь від Харкова та успіху з напівоточення н.п. Красноград і Таранівка 15 травня, німецькі війська за підтримки 4-го авіакорпусу змогли уповільнити їх просування. Діючи з аеродромів, розташованих у безпосередній близькості від фронту та завдаючи безперервних ударів по радянських військах, місцях скупчення техніки та тилових об'єктах, авіація забезпечила німецьким сухопутним силам ефективну підтримку та стримала просування військ Червоної армії. Зенітні підрозділи швидко стали цінними в протитанковій ролі. Батареї Люфтваффе, оснащені потужною 88-мм гарматою, виявилися найкращим захистом від радянських Т-34, що стало особливістю боротьби з радянськими танками [184, р. 4]. Ф. Гальдер, який рідко звертав увагу на повітряну діяльність, написав у своєму щоденнику, що «сила атаки, здається, була зламана зусиллями нашого Люфтваффе!» [178, S. 442].

Протягом всієї Харківської наступальної операції радянські ВПС завдавали ударів по німецьких аеродромах. Проте ці атаки були досить неефективними, крім того радянська авіація зазнавала значних втрат. Наприклад, 12 травня 1942 р. був атакований великим загonom радянських винищувачів та штурмовиків аеродром Харків-Рогань. У результаті лише один Bf 109F зі складу 8 ескадрильї 52-ї винищувальної ескадри Люфтваффе отримав незначні пошкодження. На аеродромі Харків-Войченко 15 травня 1942 р. відбулась атака радянських винищувачів. Один літак був підбитий та врізався в ангар. Німецька техніка пошкоджень не зазнала [172, р. 126, 128]. Така низька результативність була наслідком браку розвідувальної інформації та прорахунками в організації

управління і взаємодії родів сил авіації.

15 травня командування ПЗН доповіло в Ставку про успішний розвиток операції та створення умов для наступу Брянського фронту. Проте реальна ситуація була складнішою. Введенням Вермахтом двох танкових дивізій і трьох піхотних полків на північній ділянці німецькі війська досягли переваги на флангах та нав'язали радянським військам оборонні бої. На південній ділянці залучивши до бойових дій до двох піхотних дивізій, Вермахт утримав тилловий оборонний рубіж. Радянське командування вважало, що ввівши в бій ці дивізії та полки Вермахт не матиме достатніх ресурсів для контрнаступу, тоді як німці не відмовилися від планів з ліквідації Барвінківського виступу і мали сили для їх реалізації [152, с. 248; 167, с. 460; 212, с. 674].

Наприкінці 1941 р. маршал Тимошенко провів успішну Ростовську наступальну операцію (17.11–02.12.1941 р.), під час якої він намагався оточити німецькі війська. Проте німці відступили. Під Харковом у Тимошенка вже була більша впевненість у своїх силах і бажання повторити ростовський сценарій. Наступного дня, 16 травня 1942 р., бої продовжилися. Північне ударне угруповання ПЗФ просувалося вперед, одночасно обороняючи свій лівий фланг. Тим часом зібрані для контрудару сили 6-ї ПА Паулюса продовжували атакувати в напрямку Тернової [210, с. 328].

Під час спроб 21-ї А розвинути наступ, німецькі війська чинили запеклий опір, здійснивши кілька контратак, які були відбиті. На лівому фланзі командир 227-ї сд, діючи передовими загонами, встановив, що головні сили Вермахту відійшли на рубіж р. Харків. Скориставшись цим, війська 227-ї сд, разом із військами сусідньою 175-ї сд 28-ї А частково переправилися на західний берег р. Липець і закріпилися в н.п. Устинці, Мороховець, Бідний [205, с. 30]. У бойовому наказі від 16 травня № 00317 командувач ПЗФ поставив завдання 28-й А: зосередженим ударом трьох дивізій лівого флангу (244-ї, 162-ї сд та 13-ї гв. сд) розгромити німецьке угруповання, що вклинилося в оборону, а далі розвинути загальний наступ всією армією. До операції також залучалися 277-ма сд та 58-ма тбр, що прибували з району Куп'янська. Головна роль у

прориві відводилася 162-й сд, якій додавалися 6-та гв. тбр, полк 244-ї сд та полк 38-ї сд. Війська 38-ї А перенесли НГУ на кілька кілометрів лівіше і продовжили наступ у тил чугуївському угрупованню Вермахту [217, с. 52].

Визнаючи малий час реагування Люфтваффе, зібраних у районі Харкова, Гітлер на нараді черговий раз підкреслив стратегічне значення авіації. Також він зауважив, що для досягнення цього необхідно об'єднати всі ці сили під єдиним керівництвом та забезпечити ефективне управління з землі. В бойовому щоденнику ОКВ йдеться, що бої східніше Харкова носять такий самий жорсткий характер, проте глибокі вклинювання радянських військ відсутні. На схід від Харкова війська Червоної армії сильно атакували в районі Великої Бабки, проте вони були відбиті 294-ю пд. Водночас, північно-східніше Мурому на заході від Вовчанська РСЧА вдалося прорватися на північний захід [177, S. 360–361].

Армійська група Бобкіна, фронт наступу якої перевищував 50 км, силами 6-го кк продовжувала бойові дії з оточення Краснограда, а підрозділи 393-ї сд до кінця 16 травня зайняли рубіж Шкаврове – Можарка. На лівому фланзі війська Вермахту здійснили кілька контратак у районі Сахновщини, проте 270-та сд їх відбила та закріпилася в Гаркушиному. Того ж дня у наступ перейшла 150-та сд 57-ї А ПФ, яка діяла ліворуч від 270-ї сд. Проте її просування було незначним і до кінця дня склало 6 км [223, с. 186]. До порушення координації німецьких військ, підриву їх системи управління, знищення резервів, що прямували на підкріплення та інших завдань залучалася і радянська кавалерія [245, с. 264].

На допомогу залишкам німецьких дивізій під Красноградом був надісланий один полк 305-ї пд. На південь від Харкова радянські війська заставили відступити 108 угорську легку піхотну дивізію (лпд) (додаток Е Довідка 6) і для підсилення цієї ділянки фронту були відправлені два піхотні полки 305-ї пд. Східніше Харкова німецькою танковою дивізією вдалося прорватись до Тернової [38, ВІ. 250].

Інформація щодо прориву до оточеного німецького гарнізону в Терновій у різних джерелах різниться, зокрема: в одних, що наступ радянських військ на Тернову був відбитий [210, с. 328; 236, с. 47]; в інших, що 16 травня 1942 р.

гарнізон в Терновій на декілька годин все ж таки був деблокований, що в свою чергу могло надати можливість евакуювати поранених, поповнити особовим складом та ОБТ оточенні війська (додаток В схема 21) [305; 38, ВІ. 250; 285, с. 121].

Однією з дивізій, яка була залучена з резервів для відбиття радянського наступу була 305-та пд. Відповідно до транспортної накладної вона повинна була прибути в район Харкова з 12 до 24 травня, тому прибуваючи вона з ходу скеровувалась на передній край, що не сприяло її високій ефективності. Проте її прибуття дозволило стримати радянські війська в районах Краснограда та Велика Гомільша – Охоче і не допустити прориву у напрямку Мерефи, на шляху до якої оборона 108-ї лпд була прорвана. Це дозволило би радянським військам успішно виконати поставлені перед ними завдання [56, ар. 232]. Відповідно до тієї ж накладної, тільки 10.05 (з 24.04 до 10.05) на позиції зайшла 71-ша пд, яка була сусідом ліворуч у 108-ї лпд [40, арк. 62–63].

16 травня командувач ГА «Південь» записав у своєму щоденнику про те, що вклинювання радянських військ та відступ 108-ї лпд угорців на лівому фланзі 8-го ак Вермахту призвів до відведення на 10 км всього корпусу. Про це писав і перший ад'ютант командувача 6-ї А Вільгельм Адам: «Для нас склалася загрозлива ситуація. Радянським військам, що завдавали удару, вдалося на ряді ділянок прорвати нашу оборону, 454-та охордив не встояла перед натиском. Сталося те, чого Паулюс боявся ще 1 березня. Дивізія відступила. Довелося відвести приблизно на 10 кілометрів назад і 8-й ак, оскільки угорська охоронна бригада під командуванням генерал-майора Отто Абта не змогла протистояти наступаючому противнику» [80, с. 32; 192, S. 99; 273]. У таких умовах німецьке командування змогло усунути загрозу тільки завдавши флангових ударів силами 6-ї ПА та 1-ї ТА [332, с. 178, 183].

У цей день радянські війська були за 40 км на схід від Полтави, де знаходилася штаб-квартира ГА «Південь». Війська 6-ї та 28-ї А, що просувались, не змогли забезпечити свої фланги, що залишалися вразливими для контрударів. Зокрема, глибина прориву 6-ї А суттєво перевищувала ширину її смуги наступу,

створюючи загрозливу конфігурацію фронту. Таке положення дозволяло Вермахту відносно легко відрізати радянські війська, що вклинилися, завдаючи ударів по їхніх флангах. Німецьке командування ухвалило рішення використати цей прорахунок, зміцнюючи фланги та не даючи радянським військам розширити ширину прориву. Водночас Вермахт свідомо не чинив потужного опору фронтальному просуванню, готуючись пізніше відсікти наступальні угруповання [247, с. 582; 248, с. 482].

Однією з ключових проблем Червоної армії залишалася погана організація розвідки, що призводило до відсутності чіткого розуміння складу, чисельності та розташування військ Вермахту. Недоліки також спостерігалися в управлінні військами, особливо на рівні піхотних і танкових підрозділів. Взаємодія як між окремими підрозділами, так і з сусідніми частинами була слабо налагоджена. Штурм населених пунктів часто здійснювався прямою атакою без належної підготовки, що призводило до великих втрат. Крім того, деякі командири та їхні штаби не завжди володіли достовірною інформацією про реальний стан власних військ [91, с. 188].

У зоні відповідальності армійської групи Е. фон Клейста складалася наступна обстановка. Радянські війська щоденно намагались розширити основу Барвінківсько-Лозівського плацдарму. Біля Слов'янська з самого ранку почалися нові атаки радянських військ на схід від дороги Ізюм – Слов'янськ, які підтримувалися п'ятьма танками та вогнем артилерії. Інтенсивний автомобільний рух спостерігався на дорозі від Ізюму до лінії фронту. На дорозі від Лозової на південь було помічено великі колони транспорту, що свідчило про їхню заміну [177, S. 361].

Штаб армійської групи «Клейст» було передислоковано до Сталіно. Початок операції «Фрідерікус-Південь» був запланований на 4:00 за берлінським часом 17 травня 1942 р. Ударні з'єднання 17-ї А були зосереджені: 257-ма пд – біля н.п. Маяки, 101-ша лпд – у Соболівці, 384-та пд та 97-ма лпд – у районі Слов'янськ – Билбасівка, 68-ма пд разом із полком 389-ї пд – поблизу Красноармійська (зараз Покровськ) та Ялинського. 16-та тд розташувалася біля

Краматорська, а основні сили 289-ї пд – у секторі Краматорськ – Костянтинівка. Тривало перегруповання 3-го мак. На північному фланзі частини 11 ак вели запеклі бої. Під атаками опинилися 1-ша та 4-та румунські пд, а залишки 454-ї охордив зайняли оборону на р. Оріль між Багатою та Перещепиним. Штаб 444-ї охордив було переміщено до Новомосковська (зараз Самар). Її головним завданням було не допустити прориву радянських військ до Дніпропетровська. Оборона самого міста доручалася його коменданту. Тим часом 22-га тд почала перегруповання з Криму до району Сталіно для посилення армійської групи (додаток В схема 22) [305]. Фон Бок припускав, що радянські війська можуть дійти до Дніпропетровська [5, арк. 58], у зв'язку з цим, 16 травня 444-та охордив була передана армійській групі «Клейст» [4, арк. 14].

Особовий склад комендатур та батальйонів охорони, батальйонів територіальної охорони, охоронних полків під час наступу радянських військ було відряджено в дивізії, які відбивали наступ радянських військ [8, арк. 134–137; 10, арк. 7–9, 16–18], що ще раз підкреслює складну ситуацію з особовим складом у підрозділах Вермахту в ці дні. Поповнення здійснювалося навіть за рахунок охоронних підрозділів, незважаючи на вкрай низький рівень бойових навичок та забезпечення озброєнням.

У зв'язку з просуванням радянських військ, у деяких частинах союзників Німеччини спостерігалась плутанина з підпорядкованістю цих підрозділів та місцем їх дислокації. Частина військ гітлерівської коаліції покинула позиції. Так, комендантом армійського тилового району 550 у додатку журналу бойових дій від 17.05.1942 р. № 10 занотовано, що у ніч з 16 на 17 травня 1942 р. начальник штабу 11 ак та командування 4-го румунського ак узгодили питання про повернення назад на передову румунських колон, які в результаті панічних слухів про наближення радянських військ рухалися дорогою Голубівка – Новомосковськ. У разі необхідності слід було застосувати стрілецьку зброю. Силами 1-ї роти 693-го батальйону польової жандармерії було зупинено обоз 1-го румунського кулеметного батальйону, що рухався на Дніпропетровськ. Також підрозділи румунського полку полковника Рота, які рухалися на Новомосковськ. За

поясненнями самого Рота, вони діяли за наказом, оскільки вони вийшли зі складу 444-ї охордив та були передані до 4-го румунського ак, від якого отримали наказ маршем вирушити до Павлограда. Комендант армійського тилового району віддав вказівки польовій охороні про запобігання просуванню інших румунських частин [8, арк. 126–129].

Через наступ військ ПЗФ Червоної армії німецьке командування вирішило на першому етапі операції «Фрідерікус-І» діяти виключно силами південної ударної групи. Війська гітлерівської коаліції готувалися завдати два удари: один – із району південніше Барвінково, інший – зі Слов'янська у напрямку Ізюма. Головна мета – розсікти 9-ту А та оточити угруповання на Барвінківсько-Лозівському плацдармі. Ключову роль у цьому наступі відводили армійській групі «Клейст». Командування ПФ не мало достатніх резервів для активних контрдій на Слов'янському напрямку, що дало німцям змогу безперешкодно підготувати потужний удар у напрямку Барвінково та Ізюма. З 13 до 16 травня Вермахт активно перегруповував сили, сформувавши ударні угруповання. Чисельність його військ перед позиціями 57-ї та 9-ї А ПФ значно зросла за рахунок додатково перекинутих у цей район трьох піхотних та однієї танкової дивізії. Це забезпечило німцям загальну трикратну перевагу над військами 9-ї А, а на окремих ділянках кількість танків і артилерії перевищувала радянську у 6–7 разів [152, с. 249].

До цього часу 57-ма і 9-та А були розтягнуті на широкому фронті, що значно зменшувало їхні оперативні та тактичні щільності. 57-ма А утримувала фронт шириною 80 км, маючи в першому ешелоні всього чотири дивізії (ще одна перебувала в резерві). Середня щільність 20 км на дивізію. Вогнева міць була недостатньою: лише 4–6 гармат і мінометів на кожен кілометр фронту. 9-та А на 96-кілометровому фронті мала у першому ешелоні п'ять стрілецьких дивізій. Середня щільність 19 км на дивізію, а щільність гармат та мінометів складала 9 од/км. Загалом оборона обох армій на 176-кілометровому фронті будувалася за принципом опорних пунктів, без суцільної лінії укріплень. Її глибина не перевищувала 3–4 км, а інженерне забезпечення було вкрай слабким.

Командування ПФ не мало достатніх резервів для суттєвого посилення цих армій, що унеможливило створення надійної оборони на загрозливих напрямках [151, с. 469–470].

Головним успіхом розвідки ПФ перед ударом групи Клейста стало виявлення 20-ї румунської пд. Вранці 16 травня штаб фронту отримав інформацію про її присутність. Напередодні, 15 травня, був узятий у полон солдат 2-го батальйону 91-го пп 20-ї румунської пд, який повідомив, що дивізія прибула до Дніпропетровська 2 травня, а до 14 травня зосередилася в районі Осадчого (навпроти 99-ї сд), замінивши там 1-шу німецьку гірську піхотну дивізію (гпд). Також він зазначив, що в цьому районі бачив до 20 танків [283].

Аналізуючи розвиток подій 15–16 травня 1942 р. варто відзначити надзвичайну нерішучість командування ПЗН у проведенні операції. У результаті наступу обох угруповань ПЗН з 12 до 16 травня радянські війська просунулися в середньому на 30 км, а армійська група Бобкіна – до 60 км. Загалом було звільнено близько 300 населених пунктів [327, с. 259].

Отже, окрім певних успіхів армійської групи на другорядному напрямку, наступ військ ПЗФ за п'ять днів не призвів до вирішальних результатів ані на північній, ані на південній ділянках. До кінця 16 травня стрілецькі з'єднання обох ударних угруповань просунулися лише на глибину, яку планували досягти ще на третій день операції. Рухомі групи, замість прориву вглиб оборони Вермахту, ще залишалися в прифронтовій зоні. На півночі вони втягнулися в оборонні бої, а на півдні готувалися до введення в прорив.

Затяжні бої за головну смугу оборони Вермахту та залучення німецьких резервів змінили баланс сил на його користь. На півночі введення двох танкових і трьох піхотних полків забезпечило німцям перевагу на флангах, змусивши радянську ударну групу перейти до оборони. На півдні німецьке командування, залучивши до двох піхотних дивізій, тимчасово вирівняло співвідношення сил із 6-ю А та утримало тилловий оборонний рубіж на р. Берестова.

Залучення німецької авіації забезпечило ефективне прикриття військ Вермахту на обох ділянках та завдання втрат військам Червоної армії.

Наступ ПЗФ проводився без належної координації з ПФ, який не вживав активних заходів для підтримки операції, а наступ 150-ї сд 57-ї А не був розвинений і не вплинув на загальну обстановку.

Несвоєчасне введення радянських танкових корпусів (приблизно 270 танків) дало змогу німцям сформувати ударне угруповання армійської групи «Клейст» та підготувати операцію «Фрідерікус-Південь». Якби ці корпуси були введені 13–14 травня, групу Клейста могли б перекинути для порятунку Харкова або змусити Вермахт розпочати операцію раніше, без завершення оперативного розгортання ударних груп. Важливу роль відігравало панування в повітрі Люфтваффе.

Два радянські танкові з'єднання були введені в бій лише вранці 17 травня, що призвело до втрати темпу наступу й дало командуванню ГА «Південь» змогу підтягнути резерви.

Водночас позитивним прикладом використання рухомих сил було рішення генерала Л.В. Бобкіна про введення в прорив 6-го гв. кк та 7-ї тбр вже 12 травня. Взаємодіючи, кіннота і танки швидко досягли Краснограда.

Сильною стороною дій німецької сторони стало те, що у процес підготовки наступальної операції «Фрідерікус-І» під час радянського наступу були внесені необхідні зміни, через що підготовка, вже контрнаступальної операції «Фрідерікус-Південь», не була зірвана.

3.2. Контрнаступальна операція військ гітлерівської коаліції «Фрідерікус-Південь» та оборонні дії радянських військ (17–28 травня 1942 р.)

Події на Барвінківському виступі у травні 1942 р., розгорталися в умовах невдалої спроби радянського командування провести стратегічну наступальну операцію, яка завершилася масштабним оточенням і розгромом значної частини сил Південно-Західного та Південного фронтів. Вивчення ходу та особливостей німецького наступу, дій радянських військ в обороні та причин оперативного

провалу є необхідним для об'єктивного висвітлення причин і наслідків Харківської катастрофи, а також для аналізу змін у підходах до організації фронтових операцій у подальшому перебігу війни.

Під час наступу військ ПЗФ, частини ПФ на барвінківському виступі активних бойових дій не вели – винятком була лише 150-та сд. Проведена 9-ю А операція в районі Маяків (7–15 травня) провалилася. Після цього командування армії планувало перегрупувати війська й створити резерви в глибині, однак до 17 травня ці заходи завершені не були. У результаті війська ПФ в цьому районі залишались неготовими до стійкої оборони (додаток В схема 22) [210, с. 331].

Війська ПФ в районі Барвінківсько-Лозівського виступу станом на 17 травня були розташовані наступним чином: 57-ма А в першому ешелоні розмістила 150-ту, 317-ту, 99, та 351-шу сд, підсилені артилерією резерву Верховного головнокомандування. У резерві перебувала 14-та гв. сд. Командний пункт армії був розгорнутий в 20 км від лінії фронту у Миролубівці.

9-та А продовжувала перегруповування на лівому фланзі. Оборону утримували частини 341-ї, 106-ї, 349-ї та 335-ї сд. Частини 51-ї сд, 5-го кк, 333-ої сд здійснювали переміщення. Командний пункт армії розташовувався у Кам'янці (30 км від фронту), ДПУ – у Довгенькому (20 км) [205, с. 8].

У складі резерву командувача ПФ перебував 5-й кк, до складу якого входили 60-та, 34-та, 30-та кавалерійські дивізії (кд) та 12-та тбр. На той момент корпус виводив війська з переднього краю: частини 60-ї дивізії зосереджувалися південніше Довгенького, а 30-та дивізія разом із 12-ю тбр готувалась до маршу в район Голої Долини (зараз Долина) та Богородичного. З урахуванням цього резерву щільність радянських військ і артилерії в смузі 9-ї А вздовж фронту зростала [283].

Незважаючи на те, що перелічені вище війська перебували в самій основі Барвінківсько-Лозівського виступу і повинні були забезпечувати стійку оборону, вони здійснювали перегруповування саме в той час, коли радянські війська вели наступ з цього виступу і потребували надійного тилу.

На південний схід від позицій 1120-го сп 333-ї сд оборонялась 78-та сд.

Основні сили бригади утримували позиції на лівому березі Сіверського Дінця, з'єднуючись у районі Брусівки з правим флангом 37-ї А. На стику ПЗФ та ПФ, у районах Надеждівка, Мечебілове, Шатівка було зосереджено 2-й кк (38-ма, 62-га і 70-та кд) – оперативний резерв Головнокомандувача ПЗН (додаток В схема 22) [305].

Станом на 5:00 17 травня частини лівого флангу 9-ї А та фронтового резерву ще не завершили перегруповування, окремі частини перебували в русі до нових районів зосередження та не мали стабільного зв'язку з командними пунктами армії й фронту [226, с. 34].

У донесенні штабу 9-ї А до Генерального штабу РСЧА від 9 травня 1942 р. № 002 вказувалось на основні проблеми в результаті перевірки оборони, інженерного обладнання та готовності військ. Оборона була побудована без урахування умов місцевості, зі слабкою артилерійською розвідкою, відсутністю резервних командних пунктів, браком зброї та особового складу (в 349-й сд – 60%). Система вогню налагоджена, але між підрозділами спостерігалася низька взаємодія, особовий склад своїх бойових задач конкретно не знають, тільки загальні, артилерія не підготовлена для стрільби з глибини. Недостатнє маскування та погане облаштування укриттів для особового складу, щільність мінних полів та загороджень не відповідає вимогам стійкої оборони. Укомплектованість засобами протитанкової оборони й ППО недостатня. 9-та А в період з 10 квітня до 9 травня 1942 р. отримала 11 000 осіб (середній вік 35–40 років), 3000 гвинтівок, деяку автоматичну зброю, але транспорт та коні не надходили. З них 932 людини були тимчасово направлено до сусідньої 56-ї А, проте назад повернуті не були [283].

Отже, оперативна побудова 57-ї та 9-ї А, недостатній рівень інженерного обладнання позицій на танкодоступній місцевості не забезпечували належної стійкості оборони на даній ділянці фронту. Командування обох армій оцінювало дії Вермахту як оборонні та не розглядало ймовірність наступу на Барвінківсько-Лозівський плацдарм найближчим часом.

Але німецькі плани були інші. 17-та ПА виступила 17 травня з 52-м ак та

частинами 44-го ак з району Слов'янська на Ізюм, щоб прикрити східний фланг власних танкових сил. 3-й мак 18 травня мав прорватися з 14-ю тд, 16-ю тд, 60-ю моторизованою дивізією (мд), 1-ю гпд та 100-ю лпд через Барвінкове на Балаклію, щоб з'єднатися з 6-ю ПА і відрізати радянські війська від їх комунікацій через Сіверський Донець. 11-й ак з підпорядкованим румунським 6-м ак мав приєднатися до наступу ліворуч від 3-го мак. 6-та ПА повинна була наступати своїм південним флангом з 51-м ак, як тільки наступ 1-ї ТА вплине на їхній фронт [192, S. 99–100].

Станом на 16 травня 1942 р. 3-й мак завершив підготовку до операції «Фрідерікус-Південь» і утримував позиції на південному березі річки Самара. У центрі оборони перебувала 14-та тд, ліворуч – 1-ша гпд, праворуч – 100-та лпд, підсилена 369-м хорватським полком і полком 60-ї мд. Крім того, у склад корпусу входили два полки 20-ї румунської пд та бойова група Барбо. Загальна протяжність фронту корпусу становила 62 км, але головні сили було зосереджено на 20-кілометровій ділянці Петрівка Перша – Громова Балка – Голубівка.

Східніше займав позиції 44-й ак (16-та тд, 68-ма, 384-ма, 389-та пд та 97-та лпд), основні сили якого (384-та і 97-ма) були готові до наступу на ділянці Билбасівка – Соболівка. Ще далі східніше – 52-го ак (101-ша лпд, 257-та пд та 500-й штрафний батальйон), який розгорнувся для наступу на ділянці Соболівка – Маяки. На крайньому південному сході – підрозділи 295-ї пд [289].

Зазначені корпуси, 3-й мак, 44-й та 52-й ак, утворювали ударну групу «Клейст» з управлінням у м. Сталіно. До її складу входили 11 дивізій із середньою щільністю 1 дивізія на 10 км (додаток Е довідка 6). У резерві – два полки 389-ї пд в районі Костянтинівка – Часів Яр (додаток В схема 22, 23).

На ділянці Петрівка – Голубівка (20 км) проти з'єднання 341-ї та 106-ї сд Вермахт зосередив до п'яти пп і до 170 танків 14-ї тд. На відтинку Красноармійськ (зараз Олександрівка в 5 км східніше Слов'янська) – Маяки (21 км), проти стику 335-ї та 51-ї сд, діяло до дванадцяти пп й понад 170 танків 16-ї тд. Попри відносно низьку загальну щільність сил на південному фасі барвінківського виступу, німецьке командування забезпечило локальну перевагу у

живій силі, бронетехніці та артилерії на ділянках прориву [236, с. 55–56].

17 травня ударне угруповання під командуванням Е. фон Клейста, прикриваючи свій лівий фланг проти 57-ї радянської армії силами п'яти румунських дивізій, розпочало наступ з районів Слов'янська та Олександрівки. Головний удар було спрямовано по слабо укріплених і недостатньо підготовлених до оборони позиціях радянської 9-ї А. У період з 4:00 до 5:30 ранку Вермахт здійснював інтенсивну артилерійську та авіаційну підготовку. Сухопутні війська отримали значну підтримку з повітря з боку авіаційних з'єднань 4-го авіакорпусу, до складу якого входили новітні на той час винищувачі Вф 109G. Ці літаки завоювали панування в повітрі та завдавали удари по відкритих бойових порядках, а також по колонах постачання і резервах радянських військ [130, S. 15; 104, с. 382].

Станом на 8:00 війська гітлерівської коаліції на Барвінківському напрямку просунулись на 6–10 км на північ, а в районі наступу на Довгеньку – на 4–6 км.

14-та тд розпочала наступ зі східного району Олександрівки у напрямку східніше Барвінкового, завдавши раптового удару, який прорвав радянську оборону. Спільно з 100-ю лпд позиції 106-ї сд було прорвано, а дивізію розділено на дві частини. До другої половини дня 14-та тд, у складі якої нараховувалось 132 танки досягла річки Сухий Торопець, через яку швидко спорудили міст і переправилися на північний берег. Одночасно 98-й гірсько-піхотний полк 1-ї гпд захопив Барвінкове. Ввечері частини 14-ї тд продовжили наступ на північ (додаток В схема 24, 25) [289; 182]. До полудня німецькі війська просунулися вглиб оборони радянських військ на барвінківському та ізюмському напрямках на відстань до 20 км [325, с. 74–75].

Дротовий зв'язок від КП 9-ї А, розташованого в н.п. Довгеньке, здійснювався через повітряні лінії зі всіма з'єднаннями і частинами армії, за винятком 30-ї кд та 15-ї тбр. З ними був налагоджений телефонний зв'язок з ДПУ. У Кам'янці функціонував вузол зв'язку ЗКП. Командний пункт 9-ї А також забезпечував зв'язок зі штабом 57-ї А, що водночас слугував каналом зв'язку і для штабу ПФ, який не мав прямого з'єднання з 57-ю А.

До 8:00 авіацією противника було знищено ДПУ поблизу Хрестища, а також основний вузол зв'язку в Довгенькому, що призвело до дезорганізації системи управління. Самовільне переміщення КП 9-ї А без погодження зі штабом ПФ спричинило втрату зв'язку з останнім. Управління військами не було стійким, застосовувався переважно дротовий зв'язок, але його виводили з ладу і доводилося використовувати радіозв'язок, який на той час використовувався не повною мірою [324, с. 124–125; 140, с. 2; 96].

Штаби ПФ та ПЗН дізналися про початок ворожого наступу лише в другій половині дня 17 травня. На той момент оборона 9-ї А вже була повністю прорвана, а група «Клейст» вела бої з оперативними резервами ПФ. Через відсутність інформації про прорив Вермахту 2-й кк (резерв ПЗН) і 14-та гв. сд (резерв 57-ї А), що перебували у безпосередній близькості до району прориву, протягом усього дня залишалися на місці, не маючи жодних наказів щодо його відбиття [210, с. 335].

У відповідь на прорив противника командувач ПФ о 15:20 17 травня наказав передати 9-й А зі складу фронтового резерву 5-й кк, 296-ту сд, 3-тю тбр і два гв. мінометні полки. О 16:00 Головнокомандувач ПЗН передав ПФ 2-й кк та розпорядився організувати контрудар.

Втім, через втрату зв'язку зі штабом 9-го А й кавалерійськими корпусами ці заходи були не реалізовані. У цій ситуації головним завданням командування ПФ стало недопущення форсування Сіверського Дінця і просування ворога на північ. Через розпорошення сил 5-го кк та залучення до безпосередніх бойових дій, його ефективне використання було обмежене. Паралельно з району 38-ї А на загрозливий напрямок перекидалися 343-тя сд, 92-га тбр і протитанковий батальйон з наказом організувати оборону південніше Ізюма [205, с. 76].

О 17:30 Військова рада ПЗН повідомила Ставку, що метою Вермахту є захоплення Барвінкового й Ізюма та зрив наступу ПЗФ. У зв'язку з цим Військова рада просила підсилення двома сд і двома тбр, яке Ставка задовольнила. Проте очікуване прибуття підкріплень планувалося не раніше 20–21 травня [151, с. 470–471; 240, с. 60; 95, с. 65].

В свою чергу керівництво ГА «Південь» очікувало, що після початку операції «Фрідерікус-Південь» чинити спротив армійській групі «Клейст» будуть тільки ті радянські війська, які зараз наступають з Барвінківсько-Лозівського плацдарму [45, ВІ. 118–119].

Поки в основі Барвінківсько-Лозівського виступу ситуація загострювалась, у смузі наступу південної ударної групи ПЗФ до бою було введено 21-й і 23-й тк. 21-й тк розпочав наступ о 5:00, 23-й – після подолання р. Берестова, о 8:00. Через зосередження дій Люфтваффе на ділянці наступу групи «Клейст» її активність у смузі наступу ПЗФ суттєво знизилась, що сприяло швидкому просуванню радянських військ. 21-й і 23-й тк просунулись на 15 км, а з'єднання 6-ї А – на 6–10 км [236, с. 60].

Підрозділи 21-го тк захопили Таранівку і до кінця дня вийшли на рубіж біля н.п. Шурине. Частини 23-го тк, просуваючись у північно-західному напрямку, досягли району Старовірівки та перерізали залізницю Харків – Красноград поблизу залізничної станції Власівка.

У військовому щоденнику військово-історичного відділу ОКВ від 17.05.1942 р. занотовано: «РЧСА атакувала лівий фланг армійської групи «Клейст» за підтримки артилерії та авіації, але всі атаки було відбито. Бойова група фон Конрад зафіксувала відсутність радянських військ на південний схід від Краснограда. Сам Красноград зазнав атаки радянської кінноти з півночі, яка була зупинена. Тривають бої на захід від Краснограда та на залізничній лінії до Харкова, південніше Таранівки. На північний схід від Харкова та північний захід від Муром атаки Червоної армії відбито. Загалом знищено або захоплено 240 радянських танків» [177, S. 363–364; 48, ВІ. 4].

Армійська група генерал-майора Л. В. Бобкіна, діючи на значному віддаленні від баз постачання, вела запеклі бої за Красноград і відчувала гостру нестачу боєприпасів та продовольства. 150-та сд припинила наступ і 17 травня утримувала попередній рубіж. Просування північного угруповання ПЗФ майже зупинилось: командувач 38-ї А, не завершивши перегруповання, звернувся з проханням відкласти наступ на добу. 28-ма А у наступ не перейшла, так як була

випереджена Вермахтом та вела оборонні бої. Удар військ Вермахту за допомогою танків та піхоти призвів до деблокування гарнізону Тернова. Одночасно 168-ма пд розпочала наступ проти 21-ї А, однак була зупинена. 21-ша А до кінця дня перейшла до оборони. Загалом, завдяки перекиданню резервів і силам, підготовленим для операції «Фрідерікус-І», командуванню 6-ї ПА вдалося не допустити успішного наступу 21-ї, 28-ї і 38-ї армій ПЗФ [236, с. 60].

До вечора 17 травня до штабу ПЗФ надійшли дані розвідки 38-ї А про захоплені 13 травня документи, що підтверджували підготовку Вермахтом наступу з району Балаклії з 11 травня (початковий варіант операції «Фрідерікус-І»). Самі документи були доставлені до штабу 38-ї А лише 17 травня і передані до ПЗФ із запізненням, лише пізно ввечері. Після ознайомлення з розвідувальними документами Головнокомандувач ПЗН зіставив їх з наступом на війська ПФ та прийшов до висновку про наміри ГА «Південь» вирівняти лінію фронту шляхом оточення барвінківського угруповання [210, с. 336–337].

Оцінивши оперативну обстановку, Головнокомандувач ПЗН скасував запланований наступ лівого флангу 38-ї А та наказав її командувачу терміново організувати стійку оборону на Савинському напрямку наявними силами. Окрім підсилення 9-ї А найближчими резервами, було прийнято рішення прикрити райони переправ через Сіверський Донець поблизу Ізюма силами, що спочатку призначались для розвитку наступу 38-ї А. У глибину барвінківського виступу планувалося ввести потужне танкове угруповання з метою недопущення прориву німецьких військ у тил ударного угруповання ПЗФ, відновлення становища 9-ї А та знищення сил противника, що прорвалися [236, с. 62].

О 00:35 18 травня Головнокомандувач ПЗН прийняв рішення перекинути 23-й тк зі складу 6-ї А на рубіж р. Берека, фактично відмовившись від подальшого розвитку наступу на Харків з півдня й спрямував частину ударного угруповання ПЗФ на відбиття наступу групи «Клейст». Тимошенко того ж дня звернувся телефоном до Сталіна з пропозицією зупинити наступ на Харків, однак отримав відмову. У зв'язку з ускладненням обстановки в смузі 9-ї і 57-ї А, о 21:50

Головнокомандувач ПЗН віддав наказ вивести з 6-ї А 21-й тк і 248-му сд для посилення оборони на загрозовому напрямку [151, с. 470–471; 117, с. 243; 267].

Але через втрату зв'язку з частинами на барвінківському виступі, перегрупувати сили вчасно не вдалося. Виведення 23-го тк розпочалося лише в другій половині дня 18 травня, 21-го тк – 19 травня, коли Вермахт уже значно розширив прорив і створив безпосередню загрозу оточення радянських військ на виступі [152, с. 249–250; 240, с. 60].

На підставі захоплених документів, маршал Тимошенко усвідомлював, що зупинка наступу північної ударної групи призведе до вивільнення 3-ї та 23-ї тд Вермахту і дозволить противнику перекинути їх у район Балаклії для наступу на південь. Унаслідок цього було віддано наказ 28-й та 38-й А відновити наступ з метою розгрому німецьких угруповань в їх смугах відповідальності.

Водночас, поки ПЗФ перебудовувався фронтом на південь, командування Вермахту прийняло рішення про зміну напрямку наступу групи «Клейст» на захід. Такий маневр мав ослабити тиск на 8-й ак і забезпечити очищення Ізюмського виступу. Наслідком цього стало повна недоцільність оборони 9-ї А та фактична втрата значення оборонного рубежу вздовж р. Берека [210, с. 337].

Інформація про ситуацію на південному фланзі Барвінківсько-Лозівського плацдарму надійшла до Генштабу вже в перший день наступу Вермахту. Увечері генерал-полковник О. Василевський, який тимчасово виконував обов'язки начальника Генштабу, доповів Й. Сталіну про становище в смузі 9-ї і 57-ї А, запропонувавши зупинити наступ ПЗФ і переспрямувати частину ударних сил на усунення загрози. Аналіз обстановки підтверджував доцільність такого рішення, тим більше, що Ставка не мала достатніх резервів у цьому районі. Однак після спілкування з Тимошенком Верховний Головнокомандувач дійшов висновку, що заходи, які вживаються командуванням ПЗН є достатніми і ПЗФ наступ продовжить [235, с. 238; 215, с. 130; 291].

Отже, рішення Головнокомандувача ПЗН загалом відповідали реальній оперативній обстановці та враховували наміри противника. Водночас розпорядження щодо дій північної ударної групи не враховувало фактичну

слабкість чугуївського угруповання Вермахту, яке 17 травня не лише не було здатне завдати допоміжного удару на південь, а й у разі наступу лівого флангу 38-ї А саме ризикувало бути розгромленим.

У своєму щоденнику від 17.05 Ф. Гальдер записав: «...операція «Фрідерікус-Південь» розпочалась успішно. Радянські атаки на південь від Харкова досягли лише незначних успіхів. Гарнізон в Терновій деблоковано. Також під час танкової битви на схід від Харкова РСЧА використала нові танки іноземного виробництва. Все виглядає так, що кризу в цьому районі подолано» [38, ВІ. 250].

Вранці 18 травня 3-й мак розгорнув наступ із району Барвінкового в напрямку Великої Комишувахи, водночас 44-й ак просувався з Голої Долини та Довгенького на Ізюм. До 10:00 частини 14-ї тд опанували Велику Комишуваху, а 16-та тд зайняла Малу Комишуваху, Кам'янку й вийшла до південних околиць Ізюма.

З'єднання 44-го ак не змогли прорвати оборону радянських військ (51-ша сд і 30-та кд) поблизу Студенок, де останні утримували плацдарм на південному березі Сіверського Дінця. Після невдалих спроб форсування річки біля н.п. Ізюм та Студенок, о 15:30 дві бойові групи 16-ї тд змінили напрямок наступу на захід і до кінця дня досягли Великої Комишувахи, після чого опанували плацдарм на західному березі р. Берека.

Цей маневр призвів до відсікання від переправ головних сил 5-го кк і залишків 106-ї, 335-ї та 349-ї сд, які перебували в районі н.п. Нова Комишуваха та Копанки. Проти цієї групи, яка чинила спротив, Вермахт висунув 389-ту пд з другого ешелону [223, с. 218–220].

До вечора 18 травня головні сили 14-ї тд продовжили наступ на північ і вийшли в район Грушувахи, де з'єдналися з бойовою групою 16-ї тд, що просувалась із сходу. Вночі на північно-західному березі р. Берека поблизу Петрівського був захоплений плацдарм, на який переправились підрозділи 14-ї тд та 384-ї пд.

Одночасно 100-та лпд і 60-та мд, що діяли на схід від Барвінкового, вели

бойові дії з метою зачистки тилового району від залишків 349-ї, 335-ї та 106-ї сд, які після прориву залишались в тилу 14-ї тд. У результаті дводенного наступу 14-та тд просунулась на 50 км і досягла рубежу вздовж р. Сіверський Донець у районі Петрівського (додаток В схема 26) [289].

Швидке просування мобільних угруповань противника в глибину оборони 9-ї А створило безпосередню загрозу для її аеродромів, а також для аеродромів 6-ї А в Ізюмі та Петрівському. У зв'язку з цим було проведене термінове перебазування авіаційних частин у глибину, що суттєво обмежило участь авіації ПФ в бойових діях цього дня. Загалом авіацією 9-ї А було здійснено лише 70 вильотів.

Станом на вечір 18 травня війська правого флангу та центру 57-ї А утримували попередні позиції. На лівому фланзі підрозділи 14-ї гв. сд та 2-го кк, які висувались до району прориву, вели стримувальні бої в смузі населених пунктів Новопригоже – Пригоже [236, с. 64].

Унаслідок неефективної роботи штабу 6-ї А розпорядження Тимошенко про виведення 23-го тк з бою було реалізоване із значним запізненням. Тому вранці 18 травня наступ 6-ї А продовжувався з незмінними завданнями та у складі попереднього угруповання. У цей день 23-й тк наступав у взаємодії з підрозділами 266-ї сд [210, с. 338–339].

До опівдня частини корпусу опанували н.п. Караван, після чого наступ було зупинено у зв'язку з надходженням наказу про передислокацію на інший напрям. У другій половині дня командування корпусу розпочало поетапне виведення з бою двох танкових бригад. 21-й тк протягом усього дня 18 травня здійснював прорив оборони Вермахту та до вечора вступив у бої за Борки [87, с. 4; 242, с. 387; 95, с. 67].

Армійська група не досягла вирішальних результатів. Передовий загін 49-ї кд захопив район Кирилівка – Високе і вів там бої протягом усього дня. Основні сили 6-го кк спільно з 7-ю тбр оточили Красноград і вели бої в місті. 270-та сд залишалась на місці.

Згідно з наказом Головнокомандувача, в ніч на 19 травня 343-тя сд мала

вибити противника з південної частини Ізюма та у взаємодії з 5-м кк прикрити переправи через Сіверський Донець і зайняти оборону на південних підступах до міста.

Підрозділи 296-ї сд і 3-ї тбр, зосереджені в Святогірську, мали переправитися через річку в районі н.п. Студенок та завдати фланговий удар по угрупованню противника в напрямку Довгеньке – Новодмитрівка. Командувач 57-ї А отримав завдання підготувати і провести контрудар 14-ю гв. сд і 2-м кк у взаємодії з передовими частинами 23-го тк з району Маргаритівки вздовж Сухого Торця на Барвінкове з метою ліквідації німецьких сил, які просувалися до р. Берека. У подальшому, з підходом головних сил 23-го і 21-го тк, передбачалося завершити розгром ударного німецького угруповання та стабілізувати становище 9-ї А. У такий спосіб Головнокомандувач вирішив ліквідувати прорив на фронті 9-ї й 57-ї А, але не скасував наступ 6-ї А. Командувачу 6-ї А на 19 травня було підтверджено завдання щодо продовження наступу у напрямку н.п. Мерефа та виходу на рубіж р. Мжа. Для цього було дозволено ввести в бій 103-тю сд із другого ешелону [223, с. 225–227].

Неадекватне сприйняття радянським командуванням реалій оперативної обстановки обумовлювалось ще і тою обставиною, що стан зв'язку та управління військами протягом всього 18 травня залишався незадовільним. Це підтверджує Директива Ставки ВГК № 170395 від 18.05.1942 р. та яка вказує на відсутність зв'язку ще о 18.00 18 травня 1942 року [63, л. 54].

До кінця 18 травня війська гітлерівської коаліції, просунувшись на 40–50 км углиб радянської оборони, досягли Сіверського Донця в районі Петрівського (за 30 км на південний захід від Ізюма). Виникла безпосередня загроза виходу супротивника в тил 6-ї А ПЗФ. Спроба Головнокомандувача ПЗН стабілізувати ситуацію контрударом 5-го кк і частинами резерву виявилася безуспішною [213, с. 413–414].

Під тиском противника війська 9-ї А відступали на північ і північний захід за Сіверський Донець. Просування ударного угруповання Е. фон Клейста вздовж правого берега Сіверського Донця створив реальну загрозу оточення радянських

сил, які перебували на Барвінківсько-Лозівському плацдармі.

Німецька розвідка зафіксувала переміщення радянських військ у напрямку Великої Береки та на південний схід, що могло свідчити як про спробу посилити оборону в районі Барвінкового, так і про відступ під тиском наступу. У бік Ізюма з Лисичанська просувалося близько 1000–1200 од. техніки, ймовірно для створення нової оборонної лінії. Очікувався запеклий опір у самому Ізюмі, включно з введенням резервів.

На північному заході від позицій 3-го мак виявлено нове радянське угруповання (ймовірно 2-й кк), а північніше Барвінкового знову з'явилася 60-та кд. Загалом німецьке командування розцінило наступ на Харків як головну фазу радянського наступу з метою перехоплення ініціативи і змушення передчасно розкрити свої ударні угруповання [45, ВІ. 122, 124].

Наступ 28-ї та 38-ї А було заплановано на 7:00 18 травня, однак через незадовільну організацію підготовки до наступу розпочався неодноразово – у визначений час почала наступати лише 38-ма А. Частини 226-ї та 124-ї сд просунулись на 1,5–2 км, після чого командувач армії ввів у бій танкові бригади. 13-та тбр, досягнувши району Непокрита, зазнала нищівних ударів Люфтваффе й, утративши велику кількість техніки, відступила на вихідні позиції. Загалом у смузі 38-ї А німецька авіація здійснила щонайменше 200 вильотів.

До кінця дня прибула 36-та тбр, однак спроби 226-ї й 124-ї сд, за її підтримки, відновити наступ виявилися безрезультатними. Так само не досягли успіху дії 81-ї та 300-ї сд.

Наступ ударного угруповання 28-ї А розпочався об 11:30. 169-та сд, атакована з повітря, залишилася на місці. 162-та сд, діючи разом із танковою групою, просунулась до південного району Веселого, але внаслідок контрудару противника, що сконцентрував там до полку піхоти й 45 танків, була змушена відійти. 277-ма сд і 58-ма тбр, призначені для розвитку успіху, не встигли зосередитись на визначених рубежах й участі в боях не взяли [236, с. 66].

38-ма сд, скориставшись ослабленням німецької оборони в південній частині Тернової, протягом дня повторно оточила ворожий гарнізон і розпочала

його знищення. Тим часом командувач ГА Федір фон Бок у цей день ще висловлював начальнику Генерального штабу сухопутних військ Ф. Гальдеру хвилювання щодо перспектив наступальної операції Вермахту [38, ВІ. 251].

За даними німецької розвідки, проти стику груп армій «Південь» і «Центр» було зосереджено значні радянські сили, які потенційно могли бути використані для відбиття німецького контрнаступу під час операції «Фрідерікус-Південь». Однак керівництво ПЗФ запевняло Сталіна, що ситуація контрольована. Крім того, дезінформаційні заходи, проведені Вермахтом навесні щодо напрямку головного удару, не дозволяли радянському керівництву перекидання військ з московського напрямку [177, S. 365–367].

Коли вранці 18 травня обстановка в районі Барвінківсько-Лозівського плацдарму погіршилась, О. М. Василевський повторно звернувся до Сталіна з пропозицією припинити наступальні дії та зосередитись на відбитті наступу Вермахту, проте схвалення знову не одержав [202, с. 146; 81, с. 196].

Упродовж 18–19 травня становище Червоної армії на Барвінківсько-Лозівському плацдармі різко ускладнилося. Механізовані з'єднання Вермахту, прямуючи до Ізюма просунулися в північному напрямку на 40–50 км. 343-тя сд на визначених їй позиціях закріпитися не встигла. Підрозділи 5-го кк, хоч і були змушені відступити, однак стримали наступ і не допустили його переправи через Сіверський Донець [150, с. 123].

296-та сд та 3-тя тбр, які мали форсувати Сіверський Донець і посилити на правому березі підрозділи 51-ї сд і 30-ї кд в районі н. п. Студенок, 18 травня цього завдання не виконали. Частини, що утримували плацдарм на правому березі, до 9:00 19 травня під тиском частин Вермахту відійшли на лівий берег у район Малої Яремівки (зараз Яремівка).

23-й тк досяг рубежу р. Берека лише у другій половині 19 травня, коли німецькі війська вже підійшли до річки та передовими підрозділами форсували її поблизу Петрівського.

На фронті 57-ї А активних дій Вермахт не проводив, її війська утримували попередні позиції. Водночас 2-й кк вранці 19 травня перейшов у наступ і до

вечора, майже не зустрічаючи опору, вийшов на рубіж Федорівка – Грушуваха, де вступив у бій із 60-ю мд [223, с. 230–231]. Проте на карті Генерального штаба Сухопутних військ Вермахту Lage Ost 19.5.42. Gen St d Н. (додаток В схема 27) видно, що проти 60-ї мд вели бойові дії 60-та кд, яка входила у склад 5-го кк, а 62-га та 70-та кд 2-го кк вели бойові дії південніше.

19–20 травня 14-та тд, рухалась у північному напрямку та прагнула оточити радянські частини, задіяні у наступі на Харків із півдня, з'єднавшись із військами 6-ї ПА. До кінця дня 19 травня німецькі війська вже зайняли Грушуваху, а наступного дня досягли Волвенкового. Лівий фланг дивізії із західного напрямку прикривали частини 3-го мак – 60-та мд, 100-та лпд та 1-ша гпд, які стримували атаки радянського 2-го кк [289; 177, S. 367–369].

Того самого дня, 19 травня, німецьке командування здійснило перегрупування сил: головні сили групи «Клейст» – 16-та і 14-та тд, а також 60-та мд – були зосереджені в районі р. Берека, позаду яких зайняли позиції 389-та і 384-та пд. До кінця дня головні сили німців сконцентрувались північніше Барвінкового – у районах Великої Комишувахи, Петропілья та Дмитрівки (додаток В схема 27) [205, с. 88]. Водночас 11-й ак, втягнутий у важкі оборонні бої, просунувся вперед на незначну відстань [192, S. 100].

Відповідно до запису Е. фон Клейста від 19 травня тиск на 8-й ак Вермахту помітно ослаб, що створило умови для часткового вирівнювання лінії фронту [38, Bl. 251].

Того ж дня Ставка, хоча й схвалила рішення Головнокомандувача ПЗН, однак подальший розвиток подій засвідчив, що це було зроблено із запізненням. Швидке просування танкових і моторизованих частин армійської групи «Клейст» вздовж правого берега Сіверського Донця зірвало планомірну концентрацію сил 6-ї А на напрямку зосередження основних зусиль. Частини змушені були вступати в бій поодинокі, без належної підтримки з повітря й артилерії, що не дозволило зупинити наступ Вермахту [213, с. 413–416; 91, с. 218; 114, с. 67].

О 17:20 19 травня Головнокомандувач ПЗН усно окреслив О. М. Василевському своє бачення подальших дій, а вже о 19:00, після

затвердження бойового наказу № 00320, усі з'єднання і частини 6-ї А та армійської групи отримали розпорядження перейти до оборони на досягнутих рубежах, провести перегрупування та приступити до виконання нових завдань. Із з'єднань і частин армійської групи – 253-ї, 41-ї, 266-ї сд, 5-ї гв. тбр, 48-ї тбр і артилерійських частин і підрозділів 6-ї А формувалася нова армійська група під командуванням генерал-лейтенанта Ф. Я. Костенка. Його завданням було зранку 20 травня зайняти оборону на лінії Зміїв – Караван – Красноград – Сахновщина, вивести 6-й кк у резерв, а також оволодіти районом Змієва і контролювати переправи через Сіверський Донець біля Черемушної.

У складі 6-ї А залишались 337-ма, 47-ма, 103-тя, 248-ма та 411-та сд, 21-й і 23-й тк, 37-та тбр та шість артилерійських полків резерву Ставки. Вони мали обороняти правий берег Сіверського Донця від Балаклії до Змієва, утримувати переправи на річці Берека і, зосередившись на рубежі Велика Андріївка – Петрівське, у взаємодії з 9-ю та 57-ю А розгромити барвінківське угруповання ворога та стабілізувати правий фланг ПФ [236, с. 68; 138, с. 36; 210, с. 338–339; 217, с. 89–90].

Бойовий наказ № 00320 передбачав завдання контрудару силами чотирьох сд і двох тбр лівого флангу 38-ї А в напрямку Волохів Яр – Андріївка – Зміїв для з'єднання з армійською групою, що наступала зі Змієва на Черемушну. Очікувалося, що це дозволить зімкнути фронт, розгромити Чугуївське угруповання Вермахту і вивільнити до п'яти сд для продовження наступу на Харків із півдня. Для розгортання ударного угруповання 23-й тк мав оволодіти Петрівським і Грушувахою, а частини 21-го тк – Протопопівкою і Загороднім.

Бойовими розпорядженнями № 0141, 0142, 0143 від 19 травня 57-й А доручалося утримувати правий фланг фронту і готувати наступ на Вікніне з району Новопригоже – Федорівка в обхід Барвінкового з півдня. 9-та А після закріплення на лівому березі Сіверського Донця мала атакувати Довгеньке, одночасно звільнити Ізюм [236, с. 69; 138, с. 37–38; 151, с. 470–471].

Радянське командування готувалося до відбиття німецького удару на північ, у напрямку Балаклії, назустріч 6-й А. Однак командування Вермахту змінило

напрям руху головного угруповання на захід, залишивши піхотні дивізії для прикриття. Ці піхотні дивізії також зайняли оборону вздовж р. Берека, фронтом на північ, проти радянських резервів, що прибували. Унаслідок цього підготовлені заходи Тимошенка втратили актуальність (додаток В схема 27) [210, с. 338; 117, с. 243].

19 травня війська 28-ї та 38-ї А продовжували наступ відповідно до раніше поставлених завдань. О 9:00 німецька авіація знову скинула десант і вантажі в районі Тернової з метою посилення оточеного гарнізону й дестабілізації тилу 28-ї А. Більшість десантників була знищена підрозділами 38-ї та 175-ї сд. Попри наказ С. Тимошенка 28-й та 38-й А щодо розгрому 3-ї і 23-ї тд Вермахту, які могли бути перекинуті на ізюмський напрям, військам цих армій виконати його не вдалося. Причинами були численні прорахунки командування, масовані удари Люфтваффе та наявність резервів у Вермахту [150, с. 123].

У другій половині дня 19 травня німецьке командування задіяло частини 168-ї пд для наступу на позиції 293-ї сд 21-ї А. Унаслідок цього радянські підрозділи були змушені залишити зайнятий рубіж і відступити до західної околиці Муром. Такий розвиток подій створив загрозу флангу й тилу 28-ї А, що змусило її командування терміново перекинути не введені до того в бій частини рухомої групи. Зокрема, 34-й мсбр та 32-й кд було наказано обороняти рубіж Вергилівка – Муром, у межах смуги 21-ї А [205, с. 64].

У резерві 28-ї А на той момент залишалися лише 277-ма сд та 244-та сд, яка ще проходила відновлення боєздатності [306].

На ранок 20 травня 28-ма А отримала наказ відновити наступ, залишаючи 277-му сд і 58-му тбр у резерві. Основною метою залишався розгром танкових сил противника в районі Веселе – Тернова. Командування 21-ї та 28-ї А перебільшувало ступінь виснаження німецьких військ у смузі своїх армій, вважаючи, що ворог зазнав значних втрат і найближчим часом припинить наступ. Відповідна доповідь була надіслана до штабу фронту. Не отримавши наказу на наступ, командувач 21-ї А вирішив використати цей день для відновлення боєздатності військ та покращення позицій [236, с. 70; 217, с. 91–92].

Однак ці оцінки не відповідали реальному стану справ. До вечора 19 травня німці завершили зосередження бойової групи Гольвіцера (до двох полків 83-ї пд) в районі між Муромом і Вергелівкою, який утворився через відступ частин 21-ї А. Одночасно перед фронтом 28-ї А відбулося перегрупування: до району західніше Мороховця, на стику 21-ї і 28-ї А, були перекинуті 3-тя тд (до 40 танків) і два полки 57-ї пд, а з району західніше Тернової в район Нескучне – частини 23-ї тд (до 100 танків) і два полки 71-ї пд [205, с. 64].

Невиконання завдання щодо знищення танкових сил Вермахту північним ударним угрупованням, дозволила німецькому командуванню вивести ці з'єднання з бою та перекинути їх на Барвінківський виступ. Це значно ускладнило становище радянських військ, що перебували у цьому районі.

Зранку 20 травня з'єднання 28-ї А, за винятком 175-ї сд, перейшли в наступ і почали результативно просуватись. Однак у районі на південь від Нескучного, де були зосереджені головні сили 23-ї тд, наступ радянських військ було зупинено потужним вогнем артилерії та ударами авіації і танків. О 12:00 Вермахт завдав контрудару по 169-й і 175-й сд. Під інтенсивним впливом танкових і повітряних атак війська 28-ї А почали відхід, що призвело до оголення тилів частин 21-ї А [119, с. 83].

У результаті атаки групи Гольвіцера, яка почала наступ о 17:00 оборона 21-ї А була прорвана та було захоплено північно-західну частину Мурому. У відповідь командувач 21-ї А організував виведення 227-ї сд і 34-ї мсбр для запобігання їх оточення. До кінця дня частини суміжних флангів 21-ї та 28-ї А, зазнавши значних втрат, відступили на 10–15 км на схід.

Згодом більшість артилерійських підрозділів посилення та частина резервів 21-ї, 28-ї й 38-ї А були перекинуті на чугуївський напрямок для посилення лівого флангу 38-ї А. Посунувши радянські війська до нових рубежів, командування 6-ї ПА з 21 травня призупинило подальший наступ у цьому секторі та почало виводити 3-тю і 23-тю тд у район н.п. Липці з метою перекидання їх на Барвінківський виступ [285, с. 205–206].

До ранку 20 травня 16-та тд, просуваючись уночі з напрямку сходу,

розгорнулась у бойовий порядок між 60-ю мд та 100-ю лпд. Уранці всі три дивізії розпочали наступ на захід у напрямку Лозової з метою відрізати з'єднання 57-ї А від головних сил радянського угруповання та з'єднатись з 1-ю і 4-ю румунськими пд 6-го ак.

У ході наступу 16-та тд прорвала позиції 5-го кк і близько 12:00 захопила Велику Андріївку. Тим часом 14-та тд, що діяла на правому фланзі корпусу фон Маккензена, вступила у бій з 23-м тк – відбулася танкова битва поблизу Протопопівки. Завдавши відчутних втрат і порушивши бойовий порядок лівого флангу 57-ї А, німецьке командування направило ударні частини знову на північ (додаток В схема 30) [289; 117, с. 243].

Тим часом 343-тя сд вночі захопила переправи через Сіверський Донець у південній частині Ізюма і до 13:00 витіснила частини Вермахту у напрямку Сіверського Донця. Одночасно 296-та сд захопила невеликий плацдарм біля н.п. Студенок та вела бої за його розширення [175, р. 197–198; 56, о. 241].

Перед позиціями 9-ї А РСЧА в районі н.п. Студенок зосередилась 101-ша лпд. Південніше Ізюма була організована оборона 97-ю лпд. Далі на захід 384-та пд просунулася до Заводського (зараз Заводи) і досягла тут Сіверського Донця. 14-та тд досягла Петровського та Протопопівки і створила там плацдарм. 1-ша гпд діючи на флангу з метою забезпечення прикриття, захопила залізничний вокзал Гаврилівка. Авіаційна розвідка з повітря доповідала про незвичайно великі колони автомобілів, що рухалися в напрямку від Береки на південний схід. Підрозділи Вермахту, які обороняли Красноград відбили чергову атаку Червоної армії [177, S. 371].

Румунські частини розпочали наступ 20–21 травня. У цей час з'єднання 57-ї А, діючи відповідно до обстановки, що склалась, організовано відходили на північ, у напрямку Братолюбівки, з метою уникнення оточення, скорочуючи фронт та готуючи контрудар по флангу німецького угруповання, яке прорвалося (додаток В схема 29).

20 травня 1-ша румунська пд розпочала наступ на стику оборони 150-ї та 317-ї сд. Через затримки з перегрупуванням, запізніле розпорядження щодо

наступу, неузгодженість дій, атаки відбувались неодноразово, підрозділи вступали в бій у різний час упродовж кількох годин. 2-га румунська пд взагалі не змогла приєднатися до наступу унаслідок неготовності.

Наступ вівся на трьох напрямках. На кожному з них сили не перевищували одного батальйону. Слабка артилерійсько-мінометна підтримка не забезпечувала необхідної щільності вогню.

З огляду на помилки, 21 травня румунське командування спланувало наступ так, що обидві дивізії діяли спільно, а удар було зосереджено на двох напрямках, що дозволило досягти кращої координації [328, с. 190, 192].

Коли радянські війська опинились у напівоточенні, вони намагались прорватися з оперативного мішка, зазнаючи при цьому тяжких втрат. В умовах гострої нестачі особового складу, командування вдалось до практики мобілізації місцевого населення безпосередньо в населених пунктах. На армійське командування покладалось завдання створення запасних полків для проведення відбору, призову та організації короткострокової (15-денної) підготовки мобілізованого особового складу.

Однак на практиці призваних нерідко одразу направляли до бойових частин без належної підготовки, спорядження чи навіть військової форми. Їх використовували переважно для прориву оборони противника, як «гарматне м'ясо», що призводило до невиправданих масових втрат. Через відсутність уніформи мобілізовані йшли в цивільному одязі, через що дістали назву «чорні свитки». У сучасній історіографії підкреслюється, що із просуванням Червоної армії вглиб України практика залучення слабоозброєних і неготових до бою резервів набула системного характеру. При цьому часто порушувались навіть формальні вимоги щодо віку та придатності призовників [115, с. 164–165].

Мобілізаційні заходи на території України були частиною загальносоюзної мобілізаційної політики, що з початку війни орієнтувалася передусім не на якісну підготовку військ, а на досягнення цілей шляхом забезпечення формальної чисельної переваги в живій силі [143, с. 303–317].

Усвідомлюючи загрозу оточення радянських військ, командування

активізувало використання партизанських формувань. 20 та 22 травня в німецький тил були спрямовані Нововодолазький і Ворошиловградський загони ім. М. Будьонного, а також група краснокутських партизанів. 23 травня до дій у тилу ворога долучився Ізюмський загін № 2 ім. М. Хрущова, приступив до активних дій Барвінківський загін. Попри складні умови, спричинені дезорганізацією, відступом та частковим оточенням радянських військ, партизани прагнули завдати втрат військам гітлерівської коаліції та допомагати підрозділам РСЧА. Зокрема, 20 травня Липецька партизансько-диверсійна група забезпечила вихід з німецького тилу полку одної з радянських дивізій [28, арк. 128; 101, с. 134–135].

У зв'язку з проривом оборони 9-ї А та виходом Вермахту за Береку, Головнокомандувач ПЗН ухвалив рішення скоротити фронт армійської групи та 57-ї А та за їх рахунок сформувати сильні резерви.

До кінця 22 травня війська армійської групи мали відійти на рубіж Таранівка – Єфремівка – Лигівка – Весела, вивівши в резерв 6-й кк, 393-тю сд, 5-ту гв. тбр і 7-ту тбр. Частини 57-ї А (317-та, 99-та, 351-ша сд), утримуючи правий фланг, відходили на рубіж Уплатне – Рудаївка – Смирнівка. Протягом 21 травня ці війська вели оборонні дії, пересуваючись на визначені рубежі.

Паралельно готувався контрудар силами 6-ї А спільно з 9-ю і 57-ю А, спрямований на знищення німецького угруповання, що наступало з району Барвінкове. 23 травня 6-та А повинна була перейти в наступ, оволодіти Петрівським і Завгороднім та вийти на лінію Краснопавлівка – Берека. Для цього в район Олексіївки перекидалися 411-та, 248-ма й 103-тя сд, які до вечора 20 травня виходили на зазначені позиції [236, с.72].

Армійська група Е. фон Клейста розпочала наступ північніше Барвінкового та в районах західніше й південніше Лозової. 14-та і частини 16-ї тд розширили плацдарм на північ, охопивши Протопопівку, 100-та лпд досягла дороги південніше Різдвянки, 1-ша гпд просувалася вздовж залізниці в напрямку Близнюків. Одночасно 1-ша румунська пд наступала на північний схід від Криштопівки, також активізувались частини, що діяли на південний захід, захід і

північний захід від Лозової (додаток В схема 32) [177, S. 374]. Водночас командування ГА «Південь» очікувало у напрямку просування 14-ї тд надходження радянських підкріплень, адже за характером дій радянських військ видно, що вони усвідомили всю важкість та серйозність свого положення [45, ВІ. 134].

Гальдер доповів Гітлеру про зниження інтенсивності радянських атак проти 8-го ак. Щодо доцільності застосування 3-ї та 23-ї тд для створення плацдарму в районі Вовчанська після успішного контрудару східніше Харкова, Гітлер вважав, що наявних сил для реалізації цього задуму недостатньо [177, S. 372].

21 травня, після стабілізації фронту на північний схід від Харкова, німецьке командування перекинуло 3-ю та 23-ю тд на північний фас Барвінківського виступу. Наступного дня, форсувавши Сіверський Донець, вони завдали удару з Чугуївського виступу в південному напрямку. Водночас 16-ту тд знову перекинули на північ, і 22 травня вона розпочала наступ на північ ліворуч від 14-ї тд [289].

21 травня зв'язок з військами Вермахту в Терновій було відновлено та сплановано організоване залишення населеного пункту (додаток В схема 30, 31) [38, ВІ. 252; 177, S. 376; 60].

Вже в ці дні війська гітлерівської коаліції оточували великі групи радянських військ. Так в особистому щоденнику німецького солдата Альфреда Риммера від 21 травня 1942 р. записано, що в полон взято близько 1000 військовослужбовців Червоної армії [19, арк. 13].

Протягом ночі 14-та і 16-та тд, а також основні сили 384-ї і частини 389-ї пд були зосереджені в районах Протопопівки і Завгороднього. Зранку 22 травня ці сили відновили наступ у напрямку Чепіля та Волобуївки. До кінця дня противник прорвав радянську оборону і вийшов на лінію Чепіль – Волобуївка – Гусарівка – Шевелівка – Асіївка.

У другій половині дня частини Чугуївського угруповання Вермахту форсували р. Сіверський Донець на південь від Андріївки та Балаклії, захопили плацдарми й переправили туди передові підрозділи 3-ї та 23-ї тд. Їх просування

було зупинене підрозділами 337-ї, 47-ї сд та резервним полком 47-ї сд лише ввечері на рубежі Глазунівка – Шебелинка (додаток В схема 33). Унаслідок захоплення німцями переправ через Сіверський Донець у районі Червоного Донця (зараз Донець) та Красної Гусарівки (нині – Нова Гусарівка), а також виходу 14-ї тд до району Чепіля й Гусарівки, комунікації радянських військ, що діяли в Барвінківському виступі, фактично було перерізано [236, с.73–74; 177, S. 378].

Ще 20 травня для підтримки військ, що проривались із оточення, у складі 38-ї А ПЗФ було створено ударну групу під командуванням заступника командувача цієї армії генерал-майора Г. Шерстюка. Передбачалося, що ця група розпочне наступ із району Савинців на захід – у напрямку Чепіль, а чотири лівофлангові стрілецькі дивізії 38-ї А мають атакувати з району Волохів Яр на Зміїв [81, с. 120; 85, с. 237–238].

До полудня 22 травня танки 2-го батальйону 14-ї тд захопили Байрак, а ввечері з'єдналися з частинами 6-ї А за 10 км південніше Балаклії, завершивши оточення великого радянського угруповання. Цього ж дня через Сіверський Донець було прокладено підводний телефонний кабель, що з'єднав 14-ту тд і 44-ту пд, яка утримувала північний берег [289].

З огляду на критичну ситуацію, Головнокомандувач ПЗН змінив завдання ударної групи Шерстюка: замість наступу на Андріївку та Зміїв їй було наказано ліквідувати німецьке танкове угруповання, що проривалося до Савинців, і відновити комунікації військ [236, с. 73].

Ударна група, що на той момент включала 242-ту сд, 114-ту тбр, форсувала Сіверський Донець у районі Савинців, з'єдналась із залишками 64-ї тбр 23-го тк та 23 травня вибила німців з Чепіля, однак подальшого успіху розвинути не вдалося. Через це група перейшла до оборони на рубежі Щурівка – Чепіль (додаток В схема 34). Через недостатню підготовку ударних частин 38-ї А, які були призначені для підтримки, а також затримку резервів для неї, ударній групі не вдалося знищити німецьке танкове угруповання, яке прорвалося в район н.п. Чепіль, а комунікації оточених військ залишились перерізаними [217, с.93; 90, с. 210; 286].

100-та лід продовжувала наступ у напрямку Лозової на захід, захопивши 22 травня Старі Близнюки (зараз Садове) та вийшовши до р. Бритаї. Німецькі та румунські війська, наступаючи зі сходу досягли дороги Роздільне – Добровілля та продовжили наступ на північний схід. Північніше, румунські війська пробились до дороги Лозова – Артільне.

Унаслідок ударів румунських частин проти 270-ї сд армійської групи та 150-ї сд 57-ї А було захоплено Артільне, Михайлівку, радгосп Комуніст (зараз Миролубівка) та Уплатне. Тим часом у районі Лозової зосереджувався 2-й кк (додаток В схема 33) [177, S. 378].

До вечора 22 травня підрозділи 1-ї румунської пд зайняли Пролетарське (зараз Кленове Близнюківського району), а наступного дня спільно з частинами 2-ї пд румун – Лозову [75, л. 26].

Франц Гальдер 22 травня зазначив, що радянське угруповання на Барвінківсько-Лозівському плацдармі опинилось в оточенні й «котел» був замкнений, однак через постійні контрудари радянських військ існувала загроза його прориву. Відчуваючи тиск 3-ї та 23-ї тд, командувач 6-ї А РСЧА ухвалив рішення про відведення своїх військ за р. Берека [38, ВІ. 253; 34; 192, S. 101–102].

В оточення на Барвінківсько-Лозівському плацдармі потрапили значні сили Червоної армії: п'ять сд 57-ї А, вісім сд 6-ї А, дві сд армійської групи Бобкіна, шість кд 2-го та 6-го кк, два тк, п'ять тбр, а також численні артилерійські, інженерні, тилові та допоміжні підрозділи. Основні сили угруповання були серйозно виснажені, втратили значну частину боєздатності й перебували під постійними ударами з повітря.

З метою організації прориву та деблокування оточених частин командуванням ПЗН було сформовано зведений тк під керівництвом А. Штевнева зі складу ПФ. До його складу увійшли 3-тя та 15-та тбр. До другої половини 23 травня корпус досяг району зосередження, проте без важких танків КВ, яких не витримували переправи [117, с. 243–244].

103-тя сд, 64-та, 199-та тд, 23-тя мсбр РСЧА атакували німецькі війська, що наступали, з заходу. Також німецьке командування очікувало атаки радянських

військ з напрямку Савинці для прориву до оточених військ. Радянська авіація зосереджена на нанесенні ударів по частинах 3-го мак [45, ВІ. 137–138].

Ще одним моментом який сприяв розвитку успіху Вермахту, було те, що з 22 травня для проїзду знову було відкрито міст Рейхенау через Дніпро в Києві з вантажопідйомністю 24 тони. Для проїзду також відкрито міст Рундштедта в Кременчузі, який до цього був закритий через небезпеку паводку [3, арк. 324].

Командування Вермахту прагнуло розширити коридор, що відрізав радянські війська на Барвінківському виступі від переправ через Сіверський Донець. У відповідь з'єднання ПЗФ та ПФ здійснювали спроби прорвати кільце оточення й організовано відходили на лівий берег річки.

У ніч на 23 травня основні сили 3-ї та 23-ї тд (група Брайта) були зосереджені на плацдармі південніше Андріївки. У другій половині дня ці частини перейшли в наступ на Шебелинку й Киселі. Підрозділи 337-ї та 47-ї сд, які оборонялися в районі Глазунівки й Шебелинки, не витримали тиску та змушені були відступити на південь.

Поновили наступ і частини групи «Клейст», які до кінця дня вийшли в район Асєєвка – Глазунівка – Крутоярівка – Лозовенька. Біля Глазунівки танкова група Брайта з'єдналася з військами Клейста, завершивши оперативне замикання. У боях у долині р. Берека значну роль відіграла авіація 4-го авіакорпусу, зокрема пікіруючі бомбардувальники, літаки-штурмовики Ju 87 та літаки-штурмовики Hs 129B, що діяли з високою ефективністю. Бойові дії на Барвінківсько-Лозівському плацдармі 23 травня 1942 р. (додаток В схема 34) [205, с. 77; 151, с. 470–471; 177, S. 381].

Протягом 23 травня з'єднання армійської групи Бобкіна, з метою скорочення лінії фронту та вивільнення сил для формування резерву, продовжували організований відхід на рубіж р. Оріль. Частини 9-ї А вели локальні бої в районах н.п. Ізюм й Студенок, однак спроби розширити плацдарми в цих районах успіху не мали. Лівofлангові частини 38-ї А під натиском противника залишили Чепіль. Проте частини Вермахту в сам н.п. не зайшли. У результаті дій 23 травня війська Вермахту завершили оточення Барвінківського

угруповання та розпочали розширення коридору [236, с. 74; 45, ВІ. 139; 282; 287].

Оцінивши ситуацію, Головнокомандувач ПЗН ухвалив рішення прорвати кільце оточення та вивести війська на лівий берег р. Сіверський Донець. З цією метою з оточених частин 6-ї, 57-ї А та армійської групи була сформована група «Південь» під командуванням генерал-лейтенанта Ф. Костенка. Відповідно до бойового наказу № 00330 від 24 травня 1942 р., група «Південь» мала завдати удару в напрямку Савинців, прорвати оточення й забезпечити організований вихід на ділянці Савинці – Протопопівка. Назустріч їй повинні були наступати війська лівого флангу 38-ї А, посилені зведеним тк (3-тя, 64-та і 114-та тбр).

Проте німецьке командування знало про підготовку радянського прориву, завчасно відновило наступ на широкому фронті, що унеможливило своєчасне завершення перегруповання та проведення запланованої операції. Уранці 24 травня після нічного перегруповання Вермахт розпочав наступ одночасно на кількох напрямках з метою розчленування оточених радянських сил, які відчували гострий дефіцит боєприпасів, пального та продовольства. Панування у повітрі належало Люфтваффе [289; 81, с. 120; 215, с. 131; 45, ВІ. 139; 160, с. 249].

На окремих ділянках у бойових порядках радянських військ були значні розриви. До кінця 24 травня для прориву в районі н.п. Картамиш й Рокитне були зосереджені лише 150-та та 317-та сд 57-ї А. Група лівого флангу 38-ї А не завершила зосередження в районі Савинців і не змогла своєчасно перейти в наступ. 3-тя та 23-тя тд Вермахту, а також полк 44-ї пд продовжували наступ у напрямку Киселі, захопили його та почали просуватись у напрямку Верхнього Бишкіна – в тил 47-ї й 253-ї сд, та Булацелівки – в тил 6-го кк (додаток В схема 35). У смузі Парасковія – Писарівка – Лигівка наступ вели 113-та, 305-та пд, 454-та охордив, група Георгеску й 1-ша румунська пд [328, с. 193; 48, ВІ. 5; 177, S. 381].

Підрозділи 14-ї тд зайняли оборону на зовнішньому кільці оточення південніше Балаклії, південніше розгорнулась 384-та пд. Частини 16-ї тд, 60-ї мд, 389-ї пд і 100-ї лпд, повернуті фронтом на захід, стримували радянські війська, що намагались прорватись з оточення. У проміжку між внутрішнім і зовнішнім

кільцями оборони була розміщена виведена в резерв 1-а гпд, яку передбачалось використати для посилення оборони в секторах імовірних проривів радянських військ. Для прориву радянським військам треба було пройти 40 км (додаток В схема 35) [171, S. 406–407].

В особистому щоденнику Альфреда Риммера від 23 травня 1942 р. записано, що впродовж ночі його підрозділ тричі здійснював зміну вогневих позицій, так як тими силами, що в них були, вони не могли створити суцільну лінію оборони [19, арк. 13]. У разі успішного закінчення перегруповування радянські війська могли б прорвати німецьку оборону та вийти з оточення.

Унаслідок критичної обстановки та втрати засобів зв'язку централізоване управління радянськими військами, що опинилися в оточенні, було суттєво ускладнене. Командування армій, з'єднань і частин змушене було здійснювати управління силами шляхом особистого виїзду в райони бойових дій [213, с. 413–416].

Частини Вермахту, які атакували з півдня, досягли району на північ від Різдянки, Артільного – північніше ріки Орельки. Також 454-та охордив, розташована на південь від Краснограда, просувається у напрямку річки Орель. Війська, що наступають з півночі, досягли району східніше від Єфремівки та південної частини Безпалівки

За доповідями про можливості Червоної армії, Гітлер припускав, що радянські війська використали майже всі доступні на цей момент резерви і додаткових підкріплень для виводу військ з оточення у радянського командування не буде [177, S. 380, 382–383]. Це підтверджує оцінка противника штабом ОКХ станом на 24.05.1942 р. в районі ведення бойових дій армійською групою «Клейст» та 6-ю ПА: «Спроби Червоної армії прорвати оточення тривають... Основний вектор тиску наразі зафіксовано із західного напрямку, де противник, імовірно, концентрує наявні бронетанкові сили, зберігаючи при цьому стійкий оперативний контроль над своїми з'єднаннями. Прогнозується нарощування зусиль також зі східного напрямку; однак, за винятком зафіксованих маневрів у напрямках північ-південь перед східним фронтом, наразі не виявлено ознак

масового висування нових ворожих підрозділів. У смузі наступу 28-ї А східніше Харкова зміна тактики противника – прориви й локальні атаки за підтримки танків – свідчить про спробу відновити наступ, аби завадити перекиданню німецьких резервів. Треба відзначити відносно невелику активність радянської авіації перед 17-ю ПА та 8-м ак» [45, ВІ. 141].

Німецьке командування було настільки впевнено в успішному завершенні операції з оточення радянських військ, що вже 24 травня 444-та охордив повернулася назад під керівництво начальника оперативного тилу (у складі армійської групи «Клейст» дивізія перебувала з 16.05.) [4, арк. 18]. Фон Бок видав наказ про переміщення Дулагів (додаток Е довідка 12) ближче до Харкова. Вже через декілька днів розпочався розподіл радянських військовополонених для робіт на підприємствах військово-промислового комплексу [3, арк. 327–328, 409–410; 297].

Згідно з наказом Головнокомандувача ПЗН, командувач групи «Південь» прийняв рішення здійснити прорив внутрішнього кільця оточення силами 6-ї А ударом з району Пантелєєва Балка (зараз Червона Балка), Лозовенька та Крутоярка у напрямку Чепіля. Для цього була сформована ударна група оточених військ, до складу якої увійшли 317-та, 393-тя, 150-та сд, 49-та та 26-та кд, 5-та гв. тбр, 7-ма і 37-ма тбр, а також залишки 21-го і 23-го тк. Для забезпечення прориву на західному та південно-західному флангах армійська група у складі 253-ї, 41-ї, 266-ї, 270-ї сд, 28-ї кд, залишків 351-ї, 99-ї, 248-ї, 14-ї сд і 2-го кк мала вести оборону на рубежі Глинище – Верхній Бишкін – Олексіївка – Миронівка – Краснопавлівка – Павлівка – Федорівка [236, с.75].

25 травня зведений танковий корпус під командуванням Штевнєва розпочав атаки на зовнішнє кільце оточення. Водночас усередині «котла» з ударної групи оточених військ були сформовані дві ударні групи. Перша (північна) група мала діяти під командуванням генерал-майора Кузьміна (командира 21-го тк) і прориватися усіма боєздатними танками 6-ї А [210, с. 341; 117, с. 243–244]. У другу (південну) групу оточених військ увійшли бійці 6-ї і 57-ї А на чолі з командиром 23-го тк Пушкіним, які пішли у прорив з району Федорівки. На

напрям головного удару першої ударної групи була висунута 5-та гв. тбр (1 КВ, 7 Т-34, 6 Т-60). Її наступ мав відбуватись із району Лозовеньки у напрямку Чепіля – назустріч атакам зведеного тк ПФ [88, с. 111–112]. Частині оточених радянських військ вдалося прорвати заслони 60-ї мд та 389-ї пд і вийти до Лозовеньки, проте південно-східніше від нього вони були зупинені силами 1-ї гпд (додаток В схема 36).

Наступного вечора радянські частини скоротили відстань до Сіверського Дінця до 8 км, але їх подальше просування було зупинене. 25 травня 14-та тд розгорнула частину своїх сил на захід, щоб перехопити розрізнені групи радянських військ, які прорвались через внутрішнє кільце. Бої в цьому районі тривали до 28 травня, коли залишки першої ударної групи були або знищені, або потрапили в полон [289; 205, с. 77; 171, S. 406–407].

25 травня Ф. Гальдер зазначав, що на відміну від військ, які намагалися прорватися з заходу, атаки проти 14-ї тд зі сторони Савинців (група генерал-майора Шерстюка) зі сходу були слабкі та кволі. На схід від Харкова радянські війська відновили наступ, проте досягли лише незначних локальних успіхів [38, ВІ. 254–255].

Хоча командуванням ПЗН був спланований вихід військ з оточення, його реалізація була вкрай неефективною. Радянські солдати йшли прямо на вогонь німецької артилерії, кулеметів та авіації. Невміння воювати призводило до того, що ворожі траншеї намагалися захопити або пройти ціною власного життя, а не високим рівнем навченості, злагодженості та бойової підготовки [19, арк. 13; 171, S. 407].

26 травня 60-та мд та 1-ша гпд, наступаючи з північного сходу, а також 100-та лпд і 20-та румунська пд – із південного заходу, завдали скоординованого удару назустріч одна одній, внаслідок чого друга радянська ударна група була відрізана від основних сил оточеного угруповання. Незважаючи на це, частині радянських військ вдалося прорвати кільце й вийти з оточення до Сіверського Донця. Оборону противника було тимчасово прорвано, але невдовзі заслін відновлено (додаток В схема 37). У цей час оборона корпусу фон Маккензена,

який діяв фронтом на схід і захід, була посилена частинами 22-ї та 23-ї тд [210, с. 341–342; 117, с. 243–244; 289; 205, с. 77; 177, S. 385; 38, ВІ. 255]. Кільце оточення дедалі стискалося, а запаси у радянських військ швидко вичерпувалися. До кінця дня 26 травня опір радянських механізованих частин було остаточно зламано – через нестачу пального техніка зупинилась [192, S. 101].

У ніч на 27 травня оточені радянські війська здійснили чергову спробу прориву. Ударна група нічною атакою вибила противника з Лозовеньки та просунулась на 5–6 км на схід. Проте з настанням ранку підрозділи Вермахту знову захопили цей населений пункт [81, с. 121; 177, S. 387].

Того ж дня, для виводу оточених частин 6-ї та 57-ї А в районі Новопавлівки (3 км на північ від Лозовеньки) на прорив була спрямована танкова група під командуванням підполковника Постнікова (командир 64-ї тбр). Прохід планувався на рубежі Красна Гусарівка – Гусарівка, однак під час руху радянські танки потрапили під щільний вогонь ПТО, танків і авіації, що змусило групу відступити.

У районі Чепіля 114-та тбр разом із двома сп 242-ї сд атакували для розширення проходу для виходу оточених. Незважаючи на часткове просування, наступ було зупинено інтенсивним вогнем противника [217, с. 98–99]. Але вже 28 травня радянські війська успішно прорвали німецьке зовнішнє кільце оточення на вузькій ділянці фронту шириною близько 1 км [223, с. 249].

У цей же час, уночі з 27 на 28 травня, ударна група залишків першої радянської групи, до складу якої входили боездатні частини 266-ї сд, прорвала внутрішній рубіж оборони Вермахту в смузі 60-ї мд та 16-ї тд і вранці 28 травня вийшла в район Волобуївка – Волвенкове. Для закриття прориву німецьке командування залучило частини 14-ї тд та перекинуло з півдня 389-ту пд [289]. Попри це, в ніч з 27 на 28 травня в районі Чепіль змогли вийти з оточення до 6 тис. осіб 6-ї та 57-ї А, ще до 600 – на ділянці Красна Гусарівка – Гусарівка. За їхніми свідченнями, в районі Лозовеньки ще залишалося велике угруповання радянських військ (додаток В схема 38). Ці дві групи були останніми відносно великими угрупованнями, яким вдалося прорватися з оточення [217, с. 99; 257;

205, с. 68–69; 223, с. 250]. Проте ці цифри не є остаточними. Окремі дослідники вказують на 5 тис. осіб, які вийшли з оточення тієї ночі [210, с. 341; 222, с. 129], деякі наводять цифру у 22 тис. осіб. [90, с. 212; 165, с. 142]. Побоюючись контрудару Вермахту по переправам через Сіверський Донець, 28 травня радянські війська перейшли до оборони [217, с.103].

Всередині «котла», радянські війська розділялись на менші групи, які знищувались або потрапляли у полон [38, ВІ. 255–256]. Протягом 28 травня у «котлі» біля р. Берека тривало знищення радянських військ, які чинили запеклий опір, особливо в районі Лозовеньки, куди підрозділи румунських дивізій наступали на північний схід через річку Берека. Одночасно танкові частини групи Брайта з передовими підрозділами, що діяли з півночі, досягли річки Берека на південний захід від Лозовеньки. Із північного заходу на Лозовеньку через Михайлівку вели наступ з'єднання 113-ї пд. Всюди формувались малі «котли». З району Савинців радянські війська завдали удару значними танковими силами. Атака була відбита за підтримки авіації. Наступи з Ізюма та на захід від нього також були відбиті. Кількість полонених постійно зростала, але остаточний підрахунок ще не було завершено (додаток В схема 39) [177, S. 389]. 28 травня операція під Харковом у взаємодії з армійською групою «Клейст» завершилися із захопленням великої кількості полонених та трофеїв [48, ВІ. 5; 38, ВІ. 256].

У ніч з 28 на 29 травня 1942 р. оточені радянські війська здійснили останню спробу прориву в районі Чепіля. Стрілецькі підрозділи змогли просунутись приблизно на 500 м, однак були зупинені щільним кулеметно-мінометним вогнем противника. Цієї ночі з оточені виходили лише поодинокі та малими групами. Загалом до 30 травня з оточення змогли вийти близько 27 тис. осіб [160, с. 249; 217, с. 101; 205, с. 69; 223, с. 250; 210, с. 342; 222, с. 132]. Деякі дослідники надають цифру 22 000 осіб [114, с. 68] або 21 910 осіб [120, с. 32].

Виходити з оточення радянським воїнам допомагали партизани. Загін партизанів Липецького району сприяв прориву з оточення 177-го полку 176-ї сд, забезпечивши його вихід із котла. До вечора 29 травня активні бойові дії на правобережжі Сіверського Дінця припинилися, залишалися лише поодинокі

осередки спротиву, які незабаром були повністю ліквідовані [165, с. 142].

30 травня загони місцевого партизанського руху під проводом І. Копьонкіна та С. Либи здійснили рейд, у результаті якого вдалося визволити групу радянських військовополонених у селі Литвинівка Валківського району. Різні джерела містять в собі різні цифри. За даними ДАХО, їх кількість становила 200 осіб [28, арк. 97], командир взводу Нововодолазького району Р. Бондаренко доповідає про звільнення 86 військовополонених й 140 цивільних (70 осіб, що брали активну участь у політичному, адміністративному чи громадському житті (так звані «члени радянського активу» та 70 євреїв [30, арк. 24], згідно з інформацією з ЦДАВО України, вказана кількість становить 120 осіб [14, арк. 15].

Таким чином, аналіз результатів воєнних дій на Барвінківському виступі у травні 1942 р. продемонстрували прорахунки радянського командування в оцінці противника, організації наступу та забезпеченні флангового прикриття. Вміло спланована й реалізована контрнаступальна операція військ Вермахту завершилася оперативним оточенням і знищенням значних сил Червоної армії. Поразка істотно ослабила ПЗФ, відкривши німецьким військам шлях на Донбас і Волгу, що стало передумовою літнього стратегічного наступу 1942 р.

Харківська катастрофа висвітлила переваги німецького воєнного мистецтва на цьому етапі війни – зокрема результативне застосування танкових з'єднань, оперативну гнучкість і злагодженість у взаємодії родів військ. Водночас виявилася недостатня підготовка радянських штабів до масштабних операцій, слабкість розвідки, шаблонність у прийнятті рішень і недостатня взаємодія між фронтами. Разом із тим, набутий досвід став підґрунтям для перегляду підходів Червоної армії до дій у подальших кампаніях.

3.3. Результати та наслідки операцій на Харківському напрямку у травні 1942 року. Уроки для сучасності

Воєнні дії, що розгорнулися у травні 1942 року на південному фланзі німецько-радянського фронту, були прикладом боротьби за покращення

оперативного становища військ та за ініціативу у підготовці й розгортанні масштабних наступальних операцій літньої кампанії.

Наступ північного ударного угруповання ПЗФ, що розпочався успішно, вже 20 травня фактично завершився невдачею. Через помилки в організації й управлінні бойовими діями війська не змогли досягти поставленої мети, зазнали великих втрат і змушені були відступити на вихідні позиції. Територія, захоплена за перші три дні наступальної операції, була втрачена.

Завдання щодо знищення німецьких танкових з'єднань виконати не вдалося. У результаті Вермахт зміг вивести з під удару свої танкові дивізії та перекинути їх на Барвінківський напрямок. Це ще більше погіршило становище радянських військ на Барвінківському виступі і стало одним із чинників, які привели до їх оточення [41, ВІ. 170, 176].

Харківська наступальна операція радянських військ у травні 1942 року перебувала на межі успіху, проте внаслідок рішучих і випереджальних дій противника завершилася масштабною поразкою. Ця операція є характерним прикладом змагання за темп і ініціативу, в якому перевагу здобуває сторона, що швидше реагує, краще володіє обстановкою та рішучіше ухвалює рішення.

Своєчасне введення в бій 21-го та 23-го тк могло б суттєво змінити перебіг подій. За наявних обставин це могло змусити б німецьке командування переглянути плани операції «Фрідерікус-Південь» і перекинути сили для відбиття радянського охоплюючого Харків удару. Командувач ГА «Південь» генерал-фельдмаршал фон Бок серйозно розглядав такий варіант, і лише жорстка позиція Гітлера та начальника Генштабу Сухопутних військ Гальдера сприяла реалізації скороченого варіанту «Фрідерікус-І», що завершився на користь Вермахту.

У разі глибокого прориву радянських механізованих з'єднань, не можна виключати, що Гальдер почав вагатися, а фон Бок висмикувати частини з ударного угруповання генерала Клейста.

Однією ж з причин, яка стримувала маршала Тимошенка від введення танкових корпусів у бій, було те, що північному ударному угрупованню не

вдалося досягти вирішального успіху. Водночас, прорив танкових з'єднань в обхід Харкова потенційно міг зумовити прорив німецької оборони на ділянці 28-ї А – щонайменше за рахунок вимушеної передислокації однієї з двох танкових дивізій противника (3-ї або 23-ї) для відбиття нової загрози [210, с. 349–350].

30 травня 1942 року Тимошенко, Хрущов та Баграмян надали Сталіну аналітичну доповідь за підсумками травневої наступальної операції під Харковом, у якій було окреслено ключові чинники, що призвели до її провалу.

У доповіді стверджувалось, що «добре задуманий і організований наступ на Харків виявився недостатньо забезпеченим від ударів противника на Барвінківському напрямі» [117, с. 244]. З військової точки зору, одним із прорахунків командування напрямку стало покладення критично важливого завдання – утримання флангу наступу – на ПФ, який безпосередньо в операції участі не брав. Перепідпорядкування 9-ї та 57-ї А ПФ до складу ПЗФ не спричинило б його надмірного перевантаження, натомість дало б змогу оперативно реагувати на удари противника значними силами, а в разі необхідності – навіть за рахунок маневру ударним угрупованням.

У своїй директиві від 6 квітня 1942 року головнокомандувач ПЗН поклав на ПФ суто оборонне завдання – надійно утримувати займані позиції. Проте наявних сил і засобів 9-ї та 57-ї А було недостатньо навіть для виконання цього завдання. Глибина оборони становила лише 3–4 км, що було у кілька разів менше від того, що вимагала Ставка. До того ж, інженерне облаштування позицій залишалося незадовільним, а з огляду на те, що відступати ніхто не збирався, проміжні оборонні рубежі у глибині та відсічні позиції не обладнувались [151, с. 470].

Рішення командувача ПФ на проведення операції з покращення оперативного становища військ 9-ї А в районі Маяки за п'ять днів до початку наступу ПЗФ було несвоєчасним.

Замість запланованого розширення основи Барвінківсько-Лозівського плацдарму, ця операція, що тривала з 7 до 15 травня, фактично відвернула основні сили 9-ї А від виконання завдань оборони. Це спричинило виснаження наявних армійських і фронтових резервів у цьому районі. Унаслідок цього, на момент

переходу Вермахту до контрнаступу оперативна побудова військ ПФ на Барвінківському виступі не відповідала потребам організованої оборони, а частина військ здійснювала передислокацію [236, с. 81].

Другою причиною поразки було те, що основна маса танкових з'єднань 6-ї А не була залучена для ліквідації прориву німецьких танків. Своєчасно не було вжито заходів для негайного повороту 21-го та 23-го тк на схід назустріч танковим з'єднанням противника. [138, с. 42.]. Однак саме командування ПЗН, з огляду на зміну оперативної обстановки, було зобов'язано вчасно скоригувати дії танкових корпусів, забезпечивши їх дії у необхідному напрямку та організувавши протидію наступу Вермахту. Проте належних заходів у відповідний момент вжито не було.

Третьою причиною вказувалось: «Командування армій та частина командирів корпусів та дивізій зі своїми штабами виявились неспроможними керувати військами у складних умовах бою. Зазвичай, керівний командний склад армій, корпусів та дивізій у відповідальні моменти операцій та бою не керував з'єднаннями військ, а роз'їжджав підрозділами. Так відбувалося у групі генерала Костенка та 6-ї А в період напівоточення та оточення, коли командувач армією їхав в одну дивізію, член військової ради – до іншої, а начальник штабу – до третьої» [138, с. 42]. Це було наслідком того, що зв'язок з підпорядкованими військами був відсутній, а радіозв'язок не був використаний повною мірою, тому управління військами здійснювалося особисто.

У процесі організації управління штаби всіх рівнів покладалися передусім на надійність дротового зв'язку, недооцінюючи радіозв'язок. Унаслідок значного віддалення командних пунктів від переднього краю виникала реальна загроза порушення зв'язку та втрати управління військами вже на початковому етапі наступу.

Організація системи зв'язку, яка застосовувалась у початковий період війни, зокрема у Харківській наступальній операції, була розроблена ще у довоєнний час. Командирами переоцінювалась роль дротового зв'язку, однак його намагалися широко застосовувати як у наступі, так і в обороні й навіть під час

відступу. Попри початкову недооцінку, радіозв'язок набув особливої ваги в динамічних бойових умовах, часто залишаючись єдиним ефективним засобом управління військами в умовах швидких змін обстановки, проте повною мірою у Харківській наступальній операції та під час відбиття наступу Вермахту використаний не був, особливо коли був знищений основний вузол зв'язку та ДПУ 9-ї А і керівництво військами було порушено [324, с. 152–153].

Наступною причиною вказувались успішні дії авіації противника [138, с. 42]. Одним із найсуттєвіших прорахунків планування операції слід вважати недооцінку потенціалу масованого застосування авіації ПЗФ та ПФ для авіаційної підтримки наступу. Взаємодія між авіацією фронтів не була належним чином організована, що істотно знижувало ефективність її оперативного застосування. Спроба залучити авіацію ПФ для підтримки дій південної ударної групи ПЗФ результату не дала. Авіація обох фронтів протягом усього періоду як наступу, так і ведення оборони, діяла винятково в інтересах своїх фронтів. Самі ж авіаційні з'єднання виявилися надмірно розпорошеними між своїми арміями та фронтами [236, с. 81; 152, с. 251; 118, с. 90].

У радянських військових авіаційних училищах тривалість підготовки пілотів, згідно з наказом Народного комісара оборони СРСР № 080 від 3 березня 1940 року – становила три місяці. Передбачалося, що кожен курсант мав налітати на навчально-бойових літаках загалом 30 годин. Водночас німецькі льотчики проходили підготовку протягом 18–24 місяців, мали близько 250 годин нальоту та практичний бойовий досвід. За таких умов говорити про високий рівень підготовки радянських пілотів не доводиться, що, своєю чергою, зумовлювало значні втрати [99, с. 186–187].

Захоплення й утримування панування в повітрі як визначальна передумова ефективних дій на суходолі – умова, що зберігає свою актуальність і в сучасній російсько-українській війні. Досвід травня 1942 року показав, що знищення або суттєве ослаблення авіації РСЧА давало змогу Вермахту забезпечити панування у повітрі, що кардинально вплинуло на хід операції «Фрідерікус-Південь». У цей період Люфтваффе активно застосовувала бомбардувальну авіацію для ударів по

радянських аеродромах, командних пунктах і колонах відступаючих військ, що фактично паралізувало можливість Червоної армії маневрувати або стабілізувати оборону [326, с. 180–181, 183]. У невдачі керівний склад ПЗН звинувачував всіх, окрім себе.

Аналізуючи крах Харківської наступальної операції, можна дійти висновку, що однією з основних причин поразки військ ПЗН була недооцінка серйозної небезпеки, яку містив у собі цей стратегічний вузол, де не були зосереджені необхідні резерви Ставки. Попри затвердження плану наступу ПЗФ на харківському напрямку, Ставка не надала для його реалізації достатніх ресурсів [213, с. 416–417].

Велика частка провини в цьому лягає на Сталіна, який наказав керівникам Генерального штабу не втручатися в дії Тимошенка під час підготовки та ведення наступальної операції, адже вони були «спроможні організувати хоча б відволікаючі удари на суміжних напрямках, своєчасно надати ПЗФ резерви та засоби, що були в розпорядженні радянського командування», – стверджував у своїх мемуарах О. Василевський [82, с. 215]. Це стало наслідком стратегічної помилки СВГК, яка виходила з припущення, що в літній кампанії 1942 року німецька армія основні зусилля зосередить на московському напрямку [165, с. 144].

У Генеральному штабі добре усвідомлювали, що наявні ресурси й загальна ситуація не дозволяли реалізувати складну форму воєнних дій – поєднання стратегічної оборони з масштабним наступом. Проте, якщо рішення про наступ ПЗФ уже було схвалено, залишатися осторонь вже було не можна. Але жоден з радянських фронтів не надав реальної підтримки наступу ПЗФ. ПФ не отримав необхідних сил і засобів для проведення активних дій і не був орієнтований на наступ.

Також Ставка відмовилася від реалізації раніше запланованого наступу Брянського фронту на Орловському напрямку. Усе це зумовило ізоляцію харківського наступу, який залишився без підтримки сусідніх фронтів. Не були вжиті заходи для матеріального забезпечення радянських військ, що потрапили в

оточення, вони залишилися без належного постачання боєприпасів, медикаментів, продуктів харчування та інших критично важливих засобів. Водночас німецьке командування без перешкод перекидало свої війська з орловської, курської та донбаської ділянок фронту на харківський напрямок [160, с. 250; 152, с. 251; 213, с. 416–417].

На хід воєнних дій радянських військ у травні 1942 року істотно вплинув брак підготовлених командирів середньої ланки. Внаслідок репресій попередніх років і катастрофічних втрат 1941 року, кадровий склад армії зазнав значного виснаження, що зумовило нестачу досвідчених офіцерів. У результаті, на початку 1942 року значну частину командних посад у полках, батальйонах і ротах обіймали командири, які мали лише короткострокову підготовку та не володіли належним рівнем військово-професійної підготовки [257]. Окрім того, не вдалося своєчасно викрити оперативні наміри німецького командування, спрямовані на оточення й знищення радянських військ на Барвінківському виступі. Попри те, що 13 травня до рук радянської розвідки потрапили документи, які безпосередньо розкривали замисел майбутньої операції противника, відповідне донесення було передане лише 17 травня, тобто із запізненням, яке позбавило командування можливості оперативно відреагувати [152, с. 251].

Помилки в організації наступу не були вчасно виявлені та виправлені в ході операції. Командування ПЗФ тривалий час мало хибне уявлення про сили противника та реальні успіхи своїх військ, що стримувало введення других ешелонів і рухомих груп у бій. Так, у 28-й А з'єднання другого ешелону протягом першого дня наступу залишалися в районах зосередження: одну дивізію спрямували на ліквідацію гарнізону противника в Терновій, іншу – вивели в резерв, де вона перебувала до завершення операції. У 6-й А другий ешелон (дві сд і одна тбр) весь час знаходився на відстані 10–12 км від переднього краю і в бій фактично не вводився, що унеможливлювало завершення прориву, розвиток наступу й оточення харківського угруповання Вермахту. У складі північного ударного угруповання рухома група у складі 3-го гв. кк використовувалась для локальних завдань: одна кд перейшла до оборони, інша взаємодіяла зі

стрілецькими частинами при знищенні гарнізону в Терновій, третя – прикривала розрив між 28-ю та 38-ю А.

У підсумку на обох напрямках удари військ першого ешелону не були належно підтримані другим ешелonom (за виключенням армійської групи Бобкіна), що призвело до зниження темпів наступу й дало змогу Вермахту перекинути частині сил з інших ділянок фронту, зміцнити оборону в тилу й стабілізувати ситуацію [135, с. 52–53].

Всі ці причини провалу Харківської операції мають всеосяжний характер. Вагомим чинником стала надмірна впевненість командування ПЗН та фронту у власних силах, що набула ознак самовпевненості. Визначальний тон задавав Головнокомандувач С. Тимошенко, для якого гасло «наступати за будь-яких умов» стало основною установкою. Начальник штабу напрямку І. Баграмян аргументував цю установку у своїх доповідях, аналітичних матеріалах і схемах. Особливо активну позицію займав М. Хрущов. Показовим був його виступ на засіданні Військової ради ПЗН в березні 1942 року, коли він різко відреагував на обґрунтовані застереження окремих командирів щодо недостатньої підготовки з'єднань до масштабного наступу. Хрущов заявив, що оскільки завдання поставлене особисто Сталіним, то успіх операції не викликає сумнівів. «Дух оптимізму, що, на жаль, виявився невиправданим, витав на командному пункті фронту, – згадував Маршал Радянського Союзу К. Москаленко. – Як це не дивно, Військова рада фронту вже не вважала противника небезпечним» [90, с. 184].

Сам обрис лінії фронту у південній частині Барвінківського виступу, а також інформація з доповіді Військової ради 9-ї А про зосередження значних сил противника в цьому районі мали б викликати серйозне занепокоєння в командування ПЗН. Втім, ані Головнокомандувач, ані його штаб не звернули належної уваги на можливий контрудар противника. Як наслідок, було прогавлено широкомасштабне перегрупування армійської групи «Клейст» на ділянці фронту завширшки 110 км, де до 17 травня Вермахт розгорнув п'ять додаткових піхотних і одну танкову дивізію [236, с. 82].

Одним з істотних прорахунків командування ПЗФ стала хибна оцінка

швидкості підходу резервів Вермахту. У штабі вважали, що німці зможуть підтягнути до Харкова додаткові 5–6 дивізій не раніше шостого дня з початку радянського наступу. Проте свіжі війська противника з'явилися на передовій вже на другий день. Упродовж усієї операції гітлерівське командування перекинуло в район Харкова з резерву 12 піхотних і одну танкову дивізію, що зробило контрудар 17 травня раптовим і ефективним [165, с. 144].

Через 14 років після цих подій, уже в ролі Першого секретаря ЦК КПРС, М. Хрущов намагався відступитися від відповідальності за провал травневої операції. У своїй доповіді на закритому засіданні XX з'їзду партії 25 лютого 1956 р., присвяченій критиці культу особи Сталіна, Хрущов заявив, нібито саме Сталін, проігнорувавши сигнали з фронту, наказав продовжити наступ, що призвело до тяжких втрат. Водночас керівники, які фактично ініціювали та проводили операцію, уникли відповідальності, переклавши провину на вище керівництво [150, с. 129–132; 191, р. 13, 41, 48].

Під час Другої світової війни радянське командування часто демонструвало відверто знеособлений підхід до використання людських ресурсів. Військовослужбовці розглядалися радше як витратний матеріал для реалізації оперативних чи стратегічних завдань (додаток Е довідка 13), ніж як найцінніший елемент бойової сили. Відсутність належної уваги до збереження життя солдатів, ігнорування співвідношення втрат і результатів, а також нехтування морально-психологічним станом особового складу свідчать про інструментальне, а інколи повністю байдуже відношення до людини [110, с. 30]. Це стало однією з найтрагічніших особливостей радянської воєнної стратегії – досягнення перемоги за будь-яку ціну, навіть за рахунок мільйонів життів. Американський посол у Німеччині у 30-х роках XX століття Вільям Е. Додд відзначав надзвичайну скрупульозність, з якою німці вели поіменний облік загиблих. Ця практика різко контрастувала з радянською, де втрати підраховували приблизно з похибкою у мільйони або навіть десятки мільйонів осіб [99, с. 175–178, 182–183].

У контексті вищенаведеного проведемо певні історичні паралелі з досвідом сучасної російсько-української війни, який засвідчив, що у сучасній Росії, що

успадкувала цю ганебну «традицію», втрати й надалі визначаються так, як зручно керівництву і не переймаються точністю підрахунків своїх полеглих. Так при обмінах полонених та загиблих військовослужбовців між Україною та Російською Федерацією, Україні передавали тіла не тільки українських, а й російських військових, що вказує на те, що країна-агресор приховує справжню кількість своїх загиблих або просто незадовільно веде їх облік [252].

У ході операції «Фрідерікус-Південь» війська Вермахту діяли динамічно й злагоджено, максимально використовуючи свої сильні сторони. Перевага полягала насамперед не у чисельності, а в якості: ефективний радіозв'язок на всіх рівнях, зокрема оснащення танків засобами зв'язку, розвинений автопарк (для порівняння: за штатом радянська стрілецька дивізія станом на березень 1942 р. при штатній чисельності 12 795 осіб мала 154 автомобіля (коефіцієнт становить 12 автомобілів на 1000 осіб), тоді як німецька піхотна дивізія при штатній чисельності 14 500–15 000 осіб – 834 (коефіцієнт становить 57,5–55,6 автомобілів на 1000 осіб)), що забезпечувало ефективне здійснення маневру та логістику [98, с. 36], при тому, що штатна чисельність автомобілів у радянських дивізіях практично ніколи не досягалася), чітко налагоджена взаємодія видів і родів військ, панування в повітрі, наявність досвідчених і добре підготовлених командних кадрів та злагоджених штабів, налагоджена розвідка, зокрема значна кількість літаків-розвідників, а також використання інформації, отриманої від перебіжчиків Червоної армії, які повідомляли відомості про розташування військ і плани ведення наступу, оборони чи прориву [257; 187, S. 9–21] (додаток В схема 4).

Причини провалу Харківської наступальної операції описуються Вермахтом наступним чином:

1. Недооцінка бойового потенціалу військ гітлерівської коаліції, що проявлялось у тому, що радянське командування помилково вважало окремі ділянки фронту ослабленими, що призвело до невиправданих наступальних дій у несприятливих умовах, без належної оцінки сил Вермахту та їхньої здатності до ведення оборони.

2. Помилки стратегічного планування. Одночасне формування великої кількості напрямків головних ударів та рівномірний розподіл резервів зумовили розпорошення зусиль, що унеможливило досягнення вирішального прориву на жодному з них.

3. Низький рівень підготовки особового складу нових формувань. Поповнення військ особовим складом в умовах інтенсивних бойових дій не супроводжувалося їх належною бойовою підготовкою, що негативно впливало на їх стійкість і боєздатність.

4. Погіршення морально-психологічного стану. Високий рівень втрат, фізичне виснаження та нестача ротацій призводили до зниження бойового духу та зростання дезорганізації серед особового складу.

Незважаючи на це, Червона армія досягла того, що через свої надзвичайно вперті атаки, які не оминули жодної ділянки фронту, військовослужбовці Вермахту безперервно перебували у бою й були дуже виснажені, без ротацій і відпусток, командування постійно перебувало в напрузі, у багатьох випадках не могло ефективно керувати через відсутність необхідних резервів [47, ВІ. 7–8].

Розгром радянських військ унаслідок операції «Фрідерікус-Південь» спричинив не лише значні військові втрати, а й мав глибокі політичні наслідки. З одного боку, втрата понад 200 тис. особового складу, значної кількості бронетехніки, артилерійських систем та іншого озброєння завдала відчутного удару по бойовому потенціалу ПЗН. З іншої – поразка на Барвінківському виступі виявила системні вади радянського воєнного управління: надмірну централізацію командування, дефіцит резервів, слабкість розвідки та засобів зв'язку, а також недостатню координацію між фронтами.

Визнання глибини невдачі знайшло відображення у наказі Ставки ВГК № 227 від 28 липня 1942 року («Ні кроку назад»), який, серед всього іншого, відверто визнавав складну ситуації на південному стратегічному напрямку. Документ передбачав упровадження жорстких дисциплінарних заходів, зокрема створення загороджувальних загонів і штрафних військових частин і підрозділів, покликаних стримати відступи та подолати панічні настрої. В радянській

військовій доктрині намітився перехід від масштабних наступальних дій до організованої стратегічної оборони, що зберігався до осені 1942 року [149, с. 68; 79, с. 122–128; 323, с. 12–13].

Зрештою, наслідки операції «Фрідерікус-Південь» вийшли далеко за межі локальної невдачі радянських військ. Ця поразка стала вирішальним чинником формування обережнішої стратегії вищого радянського командування влітку 1942 року, а також відправною точкою для переосмислення концепцій прориву, взаємодії оперативних і стратегічних угруповань військ і застосування резервів. Водночас вона вплинула на плани союзників щодо подальшого надання допомоги, оскільки засвідчила, що Червона армія не має достатніх ресурсів для самостійного стримування Вермахту на всіх напрямках без зовнішньої підтримки.

У довгостроковій перспективі операція «Фрідерікус-Південь» стала одним із ключових етапів еволюції радянського воєнного мислення. Уроки харківської поразки були безпосередньо враховані при плануванні Сталінградської оборонної операції восени 1942 року. Було остаточно зрозуміло, що ізольоване використання танкових корпусів, без належного забезпечення та взаємодії з іншими родами військ, призводить до катастроф. Крім того, поразка під Харковом стала поштовхом до реформи бронетанкових військ. Ставка визнала неефективність існуючих танкових корпусів і 29 травня 1942 року видала директиву № 00106, яка передбачала реорганізацію танкових військ загалом на основі бойового досвіду. Замість корпусів, що не змогли виконати своїх завдань в умовах глибокого оточення, мали бути сформовані повноцінні танкові армії з централізованим управлінням і тісною взаємодією з піхотою та артилерією. У склад танкової армії увійшли два танкових корпуси, у склад кожного з яких, у свою чергу, увійшли три танкові бригади: одна бригада КВ (у складі 32 танків КВ та 21 танка Т-60) і дві бригади Т-34 (у складі 44 танків Т-34 та 21 танка Т-60 у кожній) [310; 292].

Великі людські втрати мали й гуманітарні наслідки, пов'язані з німецьким полоном та, у подальшому, фільтрацією через ГУЛАГ (додаток Е довідка 14). Хоча точні цифри втрат серед полонених після травня 1942 р. залишаються предметом наукових дискусій.

Черговою ознакою гуманітарної катастрофи було й те, що територія на якій проходили бойові дії була щільно замінована. Після їх окупації німецьке командування зіштовхнулося з проблемою її швидкого розмінування для забезпечення просування військ та організації тилового забезпечення. Щоб не відволікати значні сили Вермахту від підготовки до майбутнього літнього наступу, для розмінування цих ділянок у ряді випадків примусово використовували євреїв. Людей змушували власним тілом здійснювати розмінування, часто без будь-яких засобів захисту, у результаті чого вони гинули [17, арк. 214].

Для німецького командування розгром радянських військ став важливим оперативним успіхом, що відкрив можливість переходу до стратегічної фази літньої кампанії 1942 року. Результати операції «Фрідерікус-Південь» надали ГА «Південь» вигідні умови для реалізації плану «Блау». Захоплені трофеї та значна кількість полонених дозволили Вермахту тимчасово компенсувати попередні втрати, відновити ініціативу та вийти на оперативний простір (додаток Е довідка 15) і розвивати наступ у напрямку Дону і Волги з головною метою виходу на Кавказ [117, с. 244; 177, S. 386–389; 135, с. 53].

Проте, стратегічний ефект цього успіху виявився короткочасним. Замість знищення радянського фронту як цілісної системи, операція «Фрідерікус-Південь» лише змістила лінію фронту на схід і призвела до надмірного розтягнення комунікацій. Це виявилось критичним у наступні місяці під час боїв за Сталінград.

Отже, незважаючи на перемогу оперативного масштабу, стратегічні наслідки операції «Фрідерікус-Південь» були неоднозначними. Для СРСР вона стала важким ударом, але водночас поштовхом до глибоких організаційних і військових реформ, які невдовзі забезпечили стратегічний перелом у війні. Водночас, для Німеччини цей успіх став останнім прикладом великої оперативної перемоги, що не мала системного продовження. Тому травнева катастрофа 1942 року виявилася не лише трагедією, а й поворотною точкою для Червоної армії, яка з часом навчилася перетворювати поразки на досвід, і досвід – на

перемоги [289].

У ході травневих подій у районі Харкова 1942 року, суттєвих утрат зазнали також партизанські формування та підпільні організації. Протягом весни та літа 1942 року було ліквідовано більшість партизанських загонів і фактично знищено підпілля в Харкові, що змусило розпочинати їхнє відновлення «з нуля» [102, с. 26].

Унаслідок бойових дій у травні 1942 року Червона армія зазнала катастрофічних втрат. За інформацією, оприлюдненою радянською стороною у ПЗН з 12 до 29 травня 1942 року безповоротні й санітарні втрати за різними даними становили від 266 927 до 280 000 осіб. Найпоширеніша цифра 277 190 військовослужбовців. Безповоротні втрати склали близько 170 000 осіб, а взяті в полон коливаються від 207 047 до 240 000 осіб (краєзнавець А. Парамонов вказав 290 000, радянська офіційна цифра одразу після поразки озвучувалась у 70 000). Вказується кількість безповоротних втрат і у 320 000 осіб (додаток Д таблиця 4) [150, с. 129]. Отже, під час Харківської операції щодня втрачалось до 15 400 осіб, тобто майже дві дивізії неповного складу. Такі щоденні втрати були одними з найвищих за весь період німецько-радянської війни [327, с. 264].

Деякі дослідники вказують санітарні втрати 106 232 осіб (сюди включені хворі, поранені, контужені, відправлені в тил), якщо до них додати безповоротні 170 958, у результаті виходить 277 190 загальних втрат. Багато дослідників посилаються саме на цю цифру. До безповоротних втрат віднесені загиблі в боях, зниклі на фронті безвісти, померли від ран на полі бою і в лікувальних установах, померлі від хвороб, отриманих на фронті, або померлі на фронті від інших причин, а також потрапили в полон. Отже, в цифру 170 958 повинні бути включені всі загиблі, і ті, що потрапили в полон [232, с. 202; 201, с. 393; 142, с. 10; 134, с. 42; 141, с. 72].

Втрати ОВТ за радянськими даними оцінювались наступним чином: гармати та міномети – близько 5 000 одиниць, втрати літаків співпадають з оцінкою Вермахту і становлять 540 одиниць, танків від 652 до 775 одиниць.

Водночас наголошувалося, що через відсутність документальних даних щодо низки з'єднань і частин визначити масштаби втрат у озброєнні та техніці не видається можливим [104, с. 383].

Оперативні зведення німецького командування (зокрема, ОКВ та Федеральний архів Німеччини) фіксують такі трофеї: 213 900–239 306 полонених, понад 2 000 гармат, близько 540 літаків, 1 249 танків, а також великі запаси боєприпасів, автомобілів і матеріальних засобів. У Федеральному архіві Німеччини у Фрайбурзі в огляді бойових дій ГА «Південь» зберігаються матеріали щодо втрат РСЧА у Барвінківсько-Лозівському виступі. Ці втрати станом на 28.05 складали 239 306 полонених, знищено або захоплено 1 249 танків, 2 026 гармат, збито 542 літаки [48, ВІ. 3].

Проте в іншому німецькому документі ОКВ, датованому 29.05, вказані цифри полонених та трофеїв менші ніж станом на 28.05: «Кількість трофеїв, здобутих під час весняної битви під Харковом та на Дінці, наразі складає: 213 900 полонених, 1 237 танків, 1 812 гармат (включно з зенітними та протитанковими), велику кількість мінометів і кулеметів, тисячі гужових транспортних засобів і коней, незліченну кількість боєприпасів і спорядження, збито 542 літаки» [177, S. 391].

Після 31 травня робота щодо збору трофеїв продовжувалась. Так, однією з рот у період з 31 травня до 17 червня 1942 р. було зібрано додаткові матеріально-технічні засоби – більше 500 автомобілів, 2 автоцистерни. Також було виявлено 430 військовослужбовців Червоної армії, які переховувались. Враховуючи, що були і інші такі роти, ймовірно було взято в полон більше військовослужбовців та матеріально-технічних засобів, ніж заявлено дослідниками, які можна додати до втрат РСЧА [7, арк. 20–21].

Втрати ж німецької армії були помірними. За даними, наведеними Т. Інґвігом, Вермахт втратив близько 30 000 осіб, з яких понад 5 800 загиблих, а також 108 танків і 91 літак. Інші джерела оцінюють втрати Вермахту в особовому складі у 20 000 осіб (додаток Д таблиця 4) [221, с. 218]. Також це підтверджують дані щодо невеликої наповненості польових госпіталів та санітарних рот

у травні 1942 р. Гарнізонний госпіталь в Дніпропетровську взагалі був закритий. Вермахт поніс відносно невеликі санітарні втрати [3, арк. 405]. Таким чином, співвідношення безповоротних і загальних втрат між сторонами було вкрай нерівномірним. Радянські війська втратили у десятки разів більше особового складу, ніж Вермахт.

В оточенні значних втрат зазнав і вищий командний склад. Серед них заступник командувача військами ПЗФ генерал-лейтенант Ф. Костенко, командуючий і член Військової ради 6-ї А генерал-лейтенант А. Городнянський і бригадний комісар І. Власов, командувач, член Військової ради, начальник штабу і командувач артилерією 57-ї А генерал-лейтенант К. Подлас, бригадний комісар А. Попенко, генерал-майор А. Анісов, генерал-майор артилерії Ф. Малярів, командувач армійською групою генерал-майор Л. Бобкін; командири 15-ї, 47-ї, 270-ї и 337-ї сд генерал-майори Д. Єгоров, Ф. Матикін, З. Кутлін, І. Васильєв, командир 21-го тк генерал Г. Кузьмін, командири тбр полковники І. Демідов, А. Горшков, П. Дроздов, М. Кагарманов [160, с. 249; 165, с. 144; 217, с. 103].

У щоденнику військового диктора радіомовлення політуправління ПЗФ капітана С. Марченка від 4 червня 1942 р. зроблено запис щодо слів маршала Тимошенка: «Втратили, але виграли. Удар на Ростов-Сталінград – зірваний» [25, арк. 2]. Проте операція «Блау» розпочалась, і розпочалась для Вермахту успішно.

Таким чином, друга битва за Харків завершилася 30 травня 1942 р. Спроба радянських військ оточити німецьке угруповання обернулася тим, що в оточення потрапили самі радянські війська. Вермахт ще не мав подібного досвіду, коли, перебуваючи на межі серйозної поразки, йому вдалося за лічені дні досягти такого успіху. Ця операція стала останнім масштабним оточенням, проведеним німецькими військами (додаток В схема 40).

Аналіз обстановки на південній ділянці фронту навесні 1942 р. дає підстави вважати, що для радянського командування оптимальним кроком був би перехід військ, які входили до складу ПЗН, до тимчасової оборони. Такий підхід забезпечив би необхідний час для нарощування бойових можливостей,

поповнення особового складу й підготовки з'єднань до активних дій. У разі відновлення наступальних дій з боку противника це дозволило б у ході оборонних боїв завдати йому значних втрат, змінити баланс сил на користь Червоної армії та сформувані сприятливі передумови для подальшого наступу або контрнаступу.

Операція «Фрідерікус-Південь» 1942 р., попри часову віддаленість, надає низку актуальних уроків для сучасного воєнного мистецтва, зокрема в контексті російсько-української війни. З оперативної точки зору вона демонструє як ефективні дії Вермахту в наступі, так і помилки радянського командування, які мають безпосередні паралелі з російсько-українською війною.

Насамперед, один з головних уроків – небезпека фронтального наступу без забезпеченого флангового прикриття та оперативної глибини. Саме це стало фатальним для Червоної армії у 1942 році: прорив Вермахту на південній ділянці Барвінківського виступу призвів до стрімкого оточення основних радянських сил. Аналогічну помилку в сучасній війні неодноразово допускала російська армія:

наступ на Київ (лютий – березень 2022 р.) – відсутність флангового прикриття у глибоких рейдових груп дозволило Збройним Силам України завдавати ударів по тилах;

наступ на Вугледар (січень – лютий 2023 р.) – відсутність прикриття флангів, розвідки та координації, ігнорування рельєфу, що в результаті призвело до знищення кількох БТГр;

наступ на Авдіївку (жовтень 2023 – лютий 2024 рр.) – вузькі коридори просування, незахищені фланги, відсутність ударів в оперативній глибині, як результат частковий успіх після багатомісячних боїв та виснаження українських оборонців, але з величезними втратами;

наступальні дії на Куп'янському напрямку (літо 2023–2024 рр.) – вузькі наступальні ділянки, невміння забезпечити оперативний простір, фланги постійно під контрударами Збройних Сил України. Як результат мінімальні тактичні успіхи, нездатність розвинути тактичні успіхи.

Другий урок – недостатня глибина оперативної побудови військ в обороні і намагання втримати надмірно виступаючі позиції без маневреного резерву. У

1942 р. Барвінківський виступ перетворився на пастку саме тому, що командування ПЗФ своєчасно не прийняло рішення щодо скорочення фронту і передислокації резервів, навіть попри очевидну загрозу.

Третій урок – ініціатива на тактичному рівні. У Вермахті командири підрозділів мали значну свободу у прийнятті рішень на місцях, особливо в рамках місії типу *Auftragstaktik* (децентралізація командування) (додаток Е довідка 16).

У Збройних Силах України від 2022 р. значно зросла роль сержантського корпусу, ротних і батальйонних командирів, які часто приймали рішення самостійно в межах загального задуму. Це контрастує з централізованою моделлю радянської армії, яка була успадкована збройними силами Російської Федерації.

Четвертий урок – роль логістики та контролю над лініями постачання. У 1942 р. війська Червоної армії, що потрапили в оточення, швидко втратили боєздатність через нестачу боєприпасів, пального, продуктів і медикаментів. Аналогічна ситуація спостерігалась у російських військах у вересні – жовтні 2022 року при відступі з Харківщини та правобережної Херсонщини. Сучасна війна наочно демонструє, що порушення логістичних маршрутів – ключовий фактор у розвалі будь-якої оборони. Удари Збройних Сил України по мостах, складах, вузлах зв'язку та логістичних хабах (найяскравіший приклад – аеродром Чорнобаївка) є підтвердженням застосування цього уроку на практиці.

П'ятий урок – важливість вчасного та реалістичного оцінювання обстановки. У травні 1942 р. навіть після прориву оборони радянське командування продовжувало наступ на Харків, втрачаючи час для відведення військ. У сучасній війні Росія аналогічно ігнорує сигнали про прориви, вважаючи їх «тимчасовими невдачами», результатом є значні і необґрунтовані втрати.

Шостий урок – важливість взаємодії між видами і родами військ. Вермахт у травні 1942 р. продемонстрував високий рівень синхронізації дій піхоти, танкових військ і авіації – зокрема, ударні групи діяли у взаємозв'язку, а безперервна і своєчасна авіаційна підтримка забезпечувала швидке просування вглиб радянської оборони. Подібно до цього, у Збройних Силах України ефективно

застосовують принцип об'єднаного бою: дії піхоти, дронів-розвідників, артилерії та мобільних бронегруп координуються в режимі реального часу через захищені системи управління. Така інтеграція дозволяє досягати локальної переваги у потрібному місці та у потрібний час навіть за обмежених ресурсів та в умовах загальної переваги противника.

Окремо слід наголосити, що переоцінка сил і недооцінка противника – ключ до катастрофи. У 1942 р. Ставка ВГК була впевнена, що Вермахт не зможе розпочати стратегічну наступальну операцію на півдні. Аналогічно російське командування влітку 2022 р. вважало, що Збройні Сили України не мають необхідних спроможностей для масштабного наступу (контрнаступу), тож продовжували концентрувати війська під Херсоном, нехтуючи безпекою тилів на Харківському напрямку. В обох випадках результатом стала раптова втрата контролю над обстановкою та ганебна поразка.

Сьомий урок – успішне застосування маневру та охоплення. Ключовим елементом операції «Фрідерікус-Південь» був охоплюючий удар танкових з'єднань Клейста з півдня з метою замкнути «котел» довкола радянських військ. Збройні Сили України, особливо в ході Слобожанського наступу восени 2022 р., реалізували схожу ідею: маневрені групи просувалися через вразливі ділянки фронту, обходили позиції противника, не захоплюючись лобовими атаками, і виходили в тил російських сил, порушуючи їхні лінії забезпечення та командування.

Насамкінець, уроки операції «Фрідерікус-Південь» чітко вказують: ініціатива, мобільність, взаємодія видів і родів військ, грамотне планування та логістика – це не просто ознаки успішної армії, а гарантія досягнення успіху і уникнення катастроф. Недотримання цих положень, як у 1942 р., так і у 2022–2026 рр., призвело до повторення одних і тих самих помилок – навіть через 80 років.

3.4. Контрнаступальна операція «Фрідерікус-Південь» (1942) та Слобожанська наступальна операція Сил оборони України (2022): компаративний аналіз досвіду підготовки, ведення та результатів

Упродовж історії воєнне мистецтво неодноразово демонструвало циклічність певних підходів до підготовки та ведення наступальних і контрнаступальних дій. Порівняння воєнних операцій, здійснених у подібних географічних і стратегічних умовах, але в різні історичні періоди, дозволяє простежити еволюцію оперативного мислення, а також зробити важливі висновки для вдосконалення сучасної воєнної теорії та практики.

Особливого значення в цьому контексті набуває аналіз бойових дій у районі Слобожанщини – регіону, який у XX і XXI століттях неодноразово ставав ареною масштабних збройних зіткнень. У травні 1942 р., під час Другої світової війни, на території Харківщини відбулася контрнаступальна операція Вермахту «Фрідерікус-Південь», метою якої було оточення та знищення радянського угруповання, що утримувало Барвінківсько-Лозівський плацдарм. Через 80 років, у вересні 2022 р., під час широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, Сили оборони України провели Слобожанську наступальну операцію, внаслідок якої було звільнено значну частину Харківської області. Обидві операції відбувалися на суміжних територіях, у схожих кліматичних умовах, і мали вирішальний вплив на подальший перебіг воєнних кампаній у відповідні історичні періоди.

Сучасна російсько-українська війна зумовила потребу глибокого аналізу особливостей застосування сил і засобів у вищезазначених операціях, порівняння принципів їх підготовки, оперативного задуму, динаміки розвитку подій, а також результатів і наслідків. Такий комплексний підхід має важливе значення не лише для дослідження історії воєнного мистецтва, а й для формування практичних рекомендацій щодо підготовки та проведення наступальних операцій у сучасних умовах, зокрема в контексті звільнення окупованих територій України.

Воєнні дії, що велися на території Харківщини у травні 1942 р. та

у вересні 2022 р., попри значну віддаленість у часі, мали важливе значення для обох сторін конфлікту. Їх оперативні цілі визначалися як загальнополітичними умовами, так і конкретною обстановкою на стратегічному напрямку.

Операція «Фрідерікус-Південь», проведена Вермахтом у травні 1942 р., мала на меті ліквідацію Барвінківського виступу – вклинення радянських військ у глибину оперативної побудови німецьких військ, що створювало загрозу фланговим німецьким угрупованням перед майбутнім наступом на Кавказ (план «Блау»). Для її реалізації передбачалося оточення та знищення угруповання ПЗФ Червоної армії, із подальшим порушенням оперативної рівноваги радянських військ на всьому південному стратегічному напрямку. Досягнення цієї мети мало забезпечити захоплення й утримання стратегічної ініціативи та створення умов для подальшого наступу на Кавказ та завдання іншого удару у напрямку Сталінграду [175; 194; 117, с. 240–241; 114, с. 65; 153, с. 55–56, 62–63, 64–65; 336, с. 240].

Слобожанська наступальна операція Сил оборони України у вересні 2022 р. мала дещо інші сутність і зміст, адже на відміну від операції німецьких військ у 1942 р. це була наступальна операція. Її метою було відновлення контролю над тимчасово окупованими територіями Харківської області, передусім над містами Ізюм, Балаклея, Куп'янськ і прилеглими населеними пунктами, що являли собою ключові логістичні вузли для російського угруповання на Слобожанському та Донбаському напрямках. Досягнення цієї мети давало змогу зірвати плани Росії щодо утримання стабільного фронту на сході та звільнити ресурси для подальших наступальних дій на інших напрямках (зокрема на Лиманському) [124, с. 8–9; 126, с. 25; 148, с. 62; 97, с. 38].

Отже, в обох випадках результатом операцій мала бути радикальна зміна оперативної обстановки: у 1942 р. – на користь Німеччини, у 2022 р. – на користь України. Такі зміни мали відбутися завдяки завданню противнику вирішальної поразки на одному і тому самому операційному напрямку з розрахунком на подальшу трансформацію всієї конфігурації фронту [342, с. 108].

Досягнення мети будь-якої операції залежить від чіткого визначення та

реалізації її оперативних завдань. Операція «Фрідерікус-Південь» у травні 1942 р. і Слобожанський наступ Сил оборони України у вересні 2022 р., незважаючи на принципові відмінності у воєнно-політичному контексті та рівні розвитку засобів ведення війни, були спрямовані на зміну оперативного балансу в межах конкретного регіону – Слобожанщини. У кожному випадку сторони формулювали низку конкретних завдань, реалізація яких мала забезпечити досягнення загальної мети. Оперативні завдання операції «Фрідерікус-Південь» визначалися в межах ширшої кампанії з підготовки до стратегічної наступальної операції на південному фланзі Східного фронту. Основне завдання для угруповання німецьких військ, зокрема сил армійської групи «Клейст» та 6-ї ПА, полягало у прориві радянської оборони в районах Барвінкове та Слов'янськ, здійснити охоплення Харківського виступу з південного заходу й південного сходу, та оточити основні сили ПЗФ Червоної армії. Планувалося здійснити оточення у формі «котла», з подальшим розгромом радянського угруповання. Також ключовим завданням було забезпечення оперативної безпеки для початку реалізації плану стратегічної наступальної операції «Блау» у напрямку Кавказу [117, с. 242; 114, с. 66; 153, с. 58, 60–61; 336, с. 240–243].

Слобожанська наступальна операція Сил оборони України передбачала виконання низки оперативних завдань в умовах обмежених ресурсів, кількісної переваги противника та високої маневреності бойових дій [109, с. 29]. Основним завданням українських військ було розірвання логістичних і комунікаційних ліній противника, зокрема захоплення Куп'янська як головного залізничного вузла постачання для російських військ на Ізюмському та Луганському напрямках. Водночас ставилося завдання охоплення та деморалізації російських сил у районі Ізюму, що давало змогу змусити противника до безладного відступу без необхідності створення класичного «котла». Значну увагу приділяли досягненню ефекту оперативної раптовості, що й забезпечило успіх наступу за мінімальних втрат [124, с. 9, 11; 147, с. 91].

У порівнянні, операція 1942 р. була більш класичною у форматі глибокого охоплення й оточення, з фокусом на знищення сил противника, тоді як операція

2022 р. тяжіла до маневрової війни новітнього зразка з акцентом на швидкість, дезорганізацію комунікацій противника й ефект морально-психологічного тиску, зокрема за допомогою використання пропаганди [342, с. 109; 107, с. 166, 176].

Просторові та часові показники операцій є ключовими для розуміння їх структури, рівня складності, логістичних викликів і характеру бойових дій. Операція «Фрідерікус-Південь» та Слобожанський наступ Сил оборони України були масштабними, однак суттєво відрізнялися за швидкістю реалізації, темпом просування та концентрацією сил на визначених напрямках [342, с. 109]. Операція «Фрідерікус-Південь» розпочалася 17 травня і тривала до 28 травня 1942 р. Активна фаза боїв тривала два тижні, протягом яких німецькі війська здійснили охоплення радянського Харківського угруповання з півдня та південного сходу. Загальний просторовий розмах операції становив понад 100 км уздовж фронту та до 60 км у глибину наступу. Бойові дії велись на широкому фронті від району Барвінкового до Лозової, з охопленням важливих стратегічних пунктів, зокрема Балаклії та Ізюму. Операція відзначалась високою концентрацією сил і засобів, а також використанням великого бронетанкового компоненту [336, с. 253]. Слобожанський наступ Сил оборони України розпочався 6 вересня 2022 р. і вже протягом перших 5–7 діб призвів до перших оперативних успіхів. Основна фаза наступу тривала до 16 вересня, тобто приблизно 10 діб, хоча окремі елементи операції (зачистка, фільтрація, стабілізація) продовжувалися ще кілька тижнів. Просторовий розмах операції охоплював близько 160 км вздовж фронту і понад 80 км у глибину просування. Українські війська просувалися швидко, інколи долаючи до 20–30 км на добу, звільняючи ключові населені пункти – Балаклію, Куп'янськ, Ізюм та ін. Операція була високоманевровою, з активним застосуванням десантноштурмових військ, механізованих груп і сил спеціальних операцій [124, с. 10–11, 13–14; 148, с. 82–84]. Таким чином, обидві операції були аналогічними за тривалістю – у межах двох тижнів активних бойових дій, але суттєво різнилися в темпі реалізації. У 1942 р. наступ був ретельно підготовлений і методичний, з поступовим охопленням і знищенням угруповання противника. У 2022 р. наступ Сил оборони України спирався на ефект раптовості, швидку зміну

бойової обстановки та колапс логістики противника, що забезпечило динамічне просування у глибину, яка традиційно вимірюється тижнями боїв [342, с. 110].

Одним із ключових чинників, що визначають успіх чи невдачу військової операції, є співвідношення сил і засобів сторін. Йдеться не лише про кількісну перевагу, а й про ефективність застосування військ, рівень бойової підготовки, здатність до маневру та якість командування. В обох розглянутих операціях спостерігається інверсія традиційної формули «наступ – оборона», коли сторона, яка формально поступається кількісно, завдяки захопленню оперативної ініціативи та кращому плануванню, досягає оперативного успіху. Під час операції «Фрідрікус-Південь» сили Вермахту не мали кількісної переваги над РСЧА. Проте Вермахт мав значну перевагу у рівні оперативної злагодженості, якості управління та організації взаємодії. Висока концентрація танкових формувань (зокрема 3-ї, 23-ї та 14-ї тд), а також ефективне застосування Люфтваффе забезпечили прорив і оточення радянських сил, попри чисельну перевагу останніх [131, pp. 19–28; 114, с. 66; 153, с. 57–58, 64; 340, с. 34; 336, с. 250–251; 335, с. 126].

У Слобожанському наступі ситуація була іншою. Російське угруповання на Ізюмському напрямку нараховувало, за оцінками Генерального штабу ЗС України та розвідок західних країн, близько 20–25 тис. військовослужбовців, значну кількість бронетехніки та артилерії, при цьому перебувало на підготовлених позиціях, забезпечених тилом і лініями постачання. Українські війська, за різними джерелами, зосередили для операції близько 9–10 тис. особового складу, включно з елементами Сил спеціальних операцій, механізованих і десантно-штурмових бригад, артилерійських підрозділів і безпілотних систем. Удару завдано вузько концентрованими силами на оперативно слабкі ділянки, з ефективним використанням мобільних штурмових груп, радіоелектронної боротьби та високоточної артилерії (зокрема РСЗВ М-142 HIMARS) [124, с. 8–11; 147, с. 91–92; 148, с. 77, 82; 154, с. 198–199, 201, 205–206].

Отже, в обох випадках сторони, які наступали, зуміли реалізувати перевагу в якості та концентрації зусиль попри відсутність чисельної переваги. Це свідчить про домінуючу роль підготовки, рівня оперативного планування, логістики,

здатності якісно забезпечити комплекс заходів безпеки військ й ініціативності командного складу.

Місцевість є одним із базових чинників, що безпосередньо впливає на характер воєнних дій, можливості маневру, ефективність застосування техніки, а також логістику. Аналізуючи операцію «Фрідерікус-Південь» 1942 р. і Слобожанський наступ 2022 р., слід відзначити як спільні, так і відмінні географічні та природно-кліматичні умови, які зумовлювали хід і результати обох операцій. Операційна зона в обох випадках охоплювала південно-східну частину Харківської області – зокрема райони Ізюму, Балаклії, Барвінкового, Куп'янська та прилеглих територій. Цей регіон має сільськогосподарський характер, з чергуванням відкритих степових просторів, річкових долин (Сіверський Донець, Оскіл, Берека) та невеликих лісистих масивів, які створюють умови як для маневрених дій, так і для організації оборони. Наявність густої сітки доріг місцевого значення та залізничних вузлів (особливо Куп'янськ) перетворює цей район на важливу логістичну артерію, що істотно впливає на оперативну обстановку. У травні 1942 р., коли проводилась операція «Фрідерікус-Південь», погодні умови були сприятливими для масштабного застосування бронетехніки. Весняна повінь вже відступила, ґрунти були твердими, що давало змогу німецьким танковим угрупованням здійснювати глибокі флангові маневри. Рельєф місцевості – переважно рівнинний, з помірними висотами – забезпечував добру видимість для артилерії та авіації, що активно використовував Вермахт у ході наступу. У вересні 2022 р. під час Слобожанської наступальної операції ситуація була подібною за погодними умовами: кінець літа – початок осені характеризується стабільною сухою погодою, що сприяло швидкому пересуванню механізованих частин і підрозділів. Важливу роль у плануванні операції відіграв аналіз інфраструктурної доступності: дороги, залізничні гілки, водні перепони (зокрема р. Оскіл) і потенційні напрямки відступу противника. Українські війська зуміли використати як слабо захищені лісосмуги для прихованого просування, так і дороги для стрімкого прориву на оперативну глибину. Особливу роль відіграв і рельєф: володіння панівними висотами давало змогу контролювати

логістичні маршрути противника, наприклад, у районах східніше Балаклії та південніше Куп'янська [342, с. 110–111].

Отже, обидві операції проведені в умовах, сприятливих для маневру механізованих з'єднань і частин. Проте у 2022 р. особливу роль відіграли сучасні технології – супутникова розвідка, безпілотні системи спостереження, цифрові карти місцевості, які давали змогу українському командуванню точніше врахувати рельєф, маршрути руху і слабкі місця оборони противника.

Підготовка наступальної (контрнаступальної) операції потребує комплексного підходу, що охоплює не лише формування оперативної побудови, а й створення умов для досягнення оперативної раптовості, логістичного забезпечення, приховування справжніх намірів і деморалізації противника. Успішність операції «Фрідерікус-Південь» та Слобожанського наступу значною мірою була зумовлена якістю попереднього планування, однак характер і методи підготовки мали принципові відмінності. Так, операція «Фрідерікус-Південь» була частиною масштабного стратегічного задуму німецького командування на Східному фронті в 1942 р. Її підготовка включала ретельну оцінку радянських оборонних рубежів, нарощування ударного угруповання з боку армійської групи «Клейст» та 6-ї ПА, а також проведення розвідувальних заходів, у тому числі аерофотозйомки. Проте, у результаті стрімкого наступу РСЧА, керівництво ГА «Південь» було змушене використати сили і засоби призначених для операції «Блау». Значну роль відіграв обман – радянське командування було введено в оману про ймовірний НГУ. Підготовка включала перегруповання сил, створення прихованих районів зосередження, забезпечення паливом, боєприпасами та інженерне обладнання плацдармів. Традиційною для німецької школи воєнного мистецтва була чітка координація дій видів і родів військ, що забезпечило ефективний прорив [153, с. 55–56, 63–65; 341, с. 57; 336, с. 240–253].

Слобожанська наступальна операція Сил оборони України вирізнялась іншим підходом до підготовки, адаптованим до сучасного характеру війни. Українське командування забезпечило високий рівень операційної раптовості: активне медійне висвітлення підготовки до наступу на півдні України

(Херсонський напрямок) дезорієнтувало противника та змусило його перекинути частину резервів на інший напрямок. Підготовка включала глибоку розвідку, зокрема й за допомогою БпЛА, супутникових даних та інформації від партнерських розвідок. Українські війська проводили навчання у закритих районах, відпрацьовували способи прориву, штурмових дій і зачистки. Логістику, включаючи підвезення боєприпасів і ремонт техніки, забезпечували як військові, так і волонтерські структури. Особливе місце у підготовці українських частин і підрозділів займала інтеграція західної зброї та тактики, зокрема високоточних РСЗВ – M-142 HIMARS і M270 MLRS, що дало змогу уразити ключові логістичні вузли противника ще до початку наступу. Також активно використали інформаційно-психологічні методи: ворожі підрозділи в деяких секторах були дезорганізовані ще до прямого зіткнення, внаслідок чого чимало з них залишили позиції, озброєння і військову техніку без бою [124, с. 8–10; 342, с. 111–112; 270; 275; 154, с. 208].

Отже, якщо в 1942 р. ключовим у підготовці була фізична концентрація сил і чітке оперативне планування, то у 2022 р. – гнучкість, багаторівнева дезінформація противника, цифрова розвідка і висока здатність до адаптивного маневру. Обидві операції засвідчують, що якісна підготовка – передумова успіху, незалежно від епохи чи технологічного рівня армії.

Тактичні прийоми, застосовані у ході операції «Фрідерікус-Південь» та Слобожанського наступу, відображають розвиток воєнної думки та технічного прогресу у військовій справі, проте залишаються об'єднаними загальними принципами органічного поєднання маневру, раптовості та концентрації вогню. Наприклад, у ході операції «Фрідерікус-Південь» німецькі війська застосували класичну тактику блискавичного наступу (Blitzkrieg), що базувалася на поєднанні танкових проривів з авіаційною підтримкою та швидким розвитком успіху у глибину та Auftragstaktik. Керівництво на місцях передавалося від старших ланок управління до молодших, які діяли відносно ситуації, яка складалася на місцях.

Головним прийомом була концентрація танкових і моторизованих з'єднань на вузьких ділянках для прориву оборони противника, після чого піхота

послідовно оволодівала зайнятими територіями. Інтенсивне застосування артилерії й авіації створювало вогневий супровід і послаблювало оборону. Особливої уваги заслуговує застосування так званих «панцерфауст» (танкових кулаків) і динамічних груп швидкого реагування, що давало змогу швидко локалізувати контратаки ворога й утримувати захоплені позиції. Ключовим у цій операції було ефективне поєднання потужного танкового удару і стрімкого наступу за підтримки авіації, що забезпечувало панування у повітрі дезорганізовувало управління військами противника, порушувало взаємодію а отже забезпечувало високі темпи розвитку успіху в глибину. Мобільність і швидкість були вирішальними чинниками, оскільки дали змогу «розрізати» радянські сили та оточувати їх [117, с. 243–244].

Під час Слобожанського наступу ЗС України втілили концепції сучасної мобільної війни, орієнтовані на застосування точкових ударів високоточними вогневими засобами, інтеграцію БПЛА, засобів управління та вогневого ураження у розвідувально-вогневі комплекси й ефективну взаємодію видів і родів військ. Прорив оборони противника здійснювався завдяки масуванню ударних угруповань на вузьких ділянках прориву з подальшим швидким просуванням механізованих і штурмових підрозділів. Особливістю стало активне ведення інформаційно-психологічних операцій (ІПсО) та окремих дій і масоване застосування радіоелектронної боротьби, що послаблювали комунікацію та координацію ворожих сил. Високоточні РСЗВ М-142 HIMARS та інші артилерійські системи давали змогу знищувати командні пункти, вузли зв'язку та склади боєприпасів у глибині оборони противника, порушуючи його управління, логістику і погіршуючи морально-психологічний стан. Українське командування приділяло значну увагу забезпеченню маневру на тактичному рівні – використанню природних перешкод, влаштуванню засідок і швидкому блокуванню шляхів відступу ворога. Тактична мобільність поєднувалась з умінням швидко перегруповувати сили, що було можливо завдяки сучасним системам зв'язку та координації [147, с. 93–96; 148, с. 85–86; 342, с. 112–113; 270; 275; 154, с. 208].

Отже, обидві операції продемонстрували прагнення командування максимально ефективно використати технологічні новації і тактичні прийоми для досягнення переваги на полі бою. Проте у «Фрідерікус-Південь» акцент зробили на масований танковий прорив та авіаційну підтримку, а в Слобожанському наступі – на високоточних ударах, ефективній розвідці та комплексній взаємодії різних сил.

Оцінка результатів операцій «Фрідерікус-Південь» та Слобожанського наступу є ключовою для розуміння їх впливу на подальший перебіг воєнних дій та стратегічні наслідки у відповідних історичних контекстах. Операція «Фрідерікус-Південь» у травні 1942 р. завершилася досягненням значного оперативного успіху Вермахту, який забезпечив подальше оточення Червоної армії в районі Харкова. Німецькі війська захопили низку ключових населених пунктів, створили передумови для подальшого наступу на схід і значно послабили сили Червоної армії на південному відтинку німецько-радянського фронту. Цей успіх дав Вермахту змогу створити сприятливі умови для подальших наступальних операцій у напрямку Кавказу та Сталінграда. Операція проводилась під час відбиття наступу військ ПЗФ в умовах певної кількісної переваги противника і загалом може вважатися успішною [117, с. 244; 114, с. 68–69; 119, с. 83; 153, с. 68–69; 337, с. 158–159; 336, с. 253].

Слобожанська наступальна операція у вересні 2022 р. стала однією із ключових моментів у відновленні територіальної цілісності України в ході російсько-української війни. Українські війська звільнили значну частину Харківської області – понад 3000 кв. км, у тому числі важливі стратегічні центри: Ізюм, Куп'янськ і Балаклія. Це суттєво порушило логістичні ланцюги та плани російських окупантів, призвело до значних втрат особового складу та техніки противника. Підготовка операції відбувалася в умовах відносно стабільного фронту на цьому операційному напрямку, характеризувалася досягненням раптовості, що істотно сприяло успіху під час ведення наступу проти переважаючих сил противника. Успіх операції став потужним моральним імпульсом для українських військ і суспільства, продемонстрував здатність

ЗС України ефективно організовували масштабні наступальні операції у складних умовах сучасної війни. Крім того, операція показала важливість координації з міжнародними партнерами, застосування новітніх технологій та інтеграції засобів та заходів інформаційної боротьби. Відзначається, що наступ створив передумови для подальшого звільнення південних регіонів України та послаблення позицій противника на інших напрямках. Це суттєво вплинуло на воєнно-стратегічну обстановку у регіоні та здійснило значний внесок у загальну оборону країни [148, с. 86–87; 342, с. 113].

Таким чином, контрнаступальна операція «Фрідерікус-Південь» (1942) та Слобожанська наступальна операція Сил оборони України (2022), які хоч і відрізняються масштабами та технологічним рівнем, але підтверджують важливість ретельної підготовки, насамперед якісного оперативного планування, швидкості дій та взаємодії. Вони є не лише цінними історичними кейсами, а й джерелом важливих знань для підготовки майбутніх поколінь військових фахівців і формування стратегії оборони в умовах змін сучасного воєнного середовища.

Висновки до 3-го розділу

Проведений аналіз перебігу бойових дій на Харківському напрямку у травні 1942 р. дає змогу зробити наступні висновки. Замисел наступальної операції військ Південно-Західного фронту був складовою стратегічного замислу ВГК на весняно-літню кампанію 1942 р. і передбачав оволодіння районами Харкова і Краснограда на лівому фланзі, а також Курська і Белгорода на правому фланзі та в центрі з подальшим виходом на лінію Чорнобиль – Київ – Черкаси. Мета операції досягнута не була. Причинами провалу наступальної операції були:

неправильна оцінка співвідношення сил, що проявилось у недооцінці противника та переоцінці своїх сил;

відсутність вірогідної інформації про майбутній характер дій противника, а саме брак інформації щодо його військ, їх стану, положення та ймовірного характеру дій;

погана організація управління, взаємодії та всебічного забезпечення.

Це призвело до несвоєчасного виконання оперативних завдань, низьким темпам ведення наступу, що дало противнику змогу організувати оборону, завдати радянським військам втрат, порушити взаємодію та забезпечення, несвоєчасного введення в операцію рухомих груп та оперативних резервів, які також зазнали втрат. Таким чином, завдати противнику вирішальної поразки радянські війська не змогли, витративши свій наступальний потенціал вони не зайняли оборону, при тому, що конфігурація фронту виявилася для них несприятливою.

Водночас німецьке командування проявило високу гнучкість в оперативному плануванні, своєчасно підготувало контрнаступальну операцію «Фрідерікус-Південь», створило контрнаступальне угруповання, успішними діями якого призвели до оперативного оточення і знищення значних сил Червоної армії. Поразка істотно послабила Південно-Західний фронт, відкривши німецьким військам шлях на Донбас і Волгу, що стало передумовою літнього наступу 1942 р. на південному фланзі німецько-радянського фронту.

Контрнаступальна операція «Фрідерікус-Південь» висвітлила переваги німецького воєнного мистецтва на цьому етапі війни, зокрема результативне застосування танкових з'єднань, оперативну гнучкість і злагодженість у взаємодії видів і родів військ. Водночас виявилася недостатня підготовка радянських штабів до масштабних операцій, слабкість розвідки, шаблонність у прийнятті рішень і недостатня взаємодія між фронтами. Разом із тим, набутий досвід став підґрунтям для перегляду підходів Червоної армії до дій у подальших кампаніях.

Можна погодитись з німецькою оцінкою причин провалу радянської наступальної операції, основними з яких були:

недооцінка бойового потенціалу військ гітлерівської коаліції, що проявлялось у тому, що радянське командування помилково вважало окремі ділянки фронту ослабленими, що призвело до невиправданих наступальних дій у несприятливих умовах, без належної оцінки сил Вермахту та їхньої здатності до ведення оборони;

одночасне формування великої кількості напрямків головних ударів та рівномірний розподіл резервів зумовили розпорошення зусиль, що унеможливило досягнення вирішального прориву на жодному з них;

низький рівень підготовки особового складу військ, що прибували на фронт після формування у тилу, адже поповнення військ особовим складом в умовах інтенсивних бойових дій не супроводжувалося їх належною бойовою підготовкою, що негативно впливало на їх стійкість і боєздатність;

погіршення морально-психологічного стану особового складу радянських військ під час операції, адже високий рівень втрат, фізичне виснаження та нестача ротаций призводили до зниження бойового духу та зростання дезорганізації серед особового складу.

Водночас, зі стратегічної точки зору німецьке командування не змогло використати досягнуті оперативні успіхи. Незважаючи на глибоке просування німецьких військ під час наступальних операцій літа – осені 1942 р. в напрямках Кавказу, Воронежу та Сталінграду, їх наступальний потенціал до листопада був суттєво послаблений. Натомість радянське командування зробило загалом адекватні висновки із результатів Харківської катастрофи, провело заходи реорганізації Червоної армії, системи управління, підготовки резервів, що сприяло завданню противнику великих втрат, його зупинці на досягнутих рубежах з подальший послідовним успішним переходом у наступ (контрнаступ) на кількох напрямках, розгрому німецьких військ у районі Сталінграду та подальшим перехопленням стратегічної ініціативи.

Результати проведеного дослідження дають змогу порівняти контрнаступальну операцію Вермахту «Фрідерікус-Південь» 1942 р. і Слобожанську наступальну операцію Сил оборони України 2022 р. Операції можна порівнювати, адже спільними їх рисами є операційна зона, у якій вони проводились, загальний напрямок завдання ударів та противником – угруповання військ Червоної армії СРСР та збройних сил Російської Федерації, яка проголосила себе спадкоємцем СРСР та успадкувала загалом і радянську військову традицію, зокрема й з огляду на загальні підходи до ведення війни.

Аналіз операцій «Фрідерікус-Південь» і Слобожанської наступальної операції засвідчує циклічність розвитку воєнного мистецтва: попри різницю в епохах, у підходах до планування, організації та ведення бойових дій зберігаються спільні принципи – концентрація зусиль, маневр, раптовість і дезорганізація противника.

З огляду на оперативні цілі та стратегічний контекст у 1942 р. німецьке командування прагнуло ліквідувати Барвінківський виступ і створити умови для наступу на Кавказ і Сталінград. У 2022 р. Сили оборони України мали на меті звільнення окупованих територій Харківщини, розрив логістики противника й відновлення стратегічної ініціативи. В обох випадках результат операцій визначав подальший перебіг війни на відповідному напрямку.

Підготовка операції «Фрідерікус-Південь» ґрунтувалася на класичному підході: висока концентрація сил ударних угруповань, всебічна підготовка, розвідка та дезінформація противника. Підготовка Слобожанського наступу базувалася на сучасних методах: ретельна і детальна розвідка, цифрові технології, ІІсО та стратегічна дезінформація (зокрема через відволікання уваги противника на Херсонський напрямок). Це свідчить про реалізацію українським командуванням притаманного німцям підходу до оперативного планування – гнучкої, багаторівневої моделі замість статичної.

В обох операціях сторони, які наступали, досягли успіху без чисельної переваги, компенсуючи її якістю управління, високим рівнем взаємодії родів військ, ефективною розвідкою та логістикою. Це підтверджує, що якість управління й планування (організаційний фактор) має більшу вагу, ніж кількість сил.

Особливостями воєнного мистецтва обох сторін була реалізація прогресивних підходів до ведення операцій. «Фрідерікус-Південь» – приклад нового для свого часу блискавичного наступу (Blitzkrieg) з масованим застосуванням бронетехніки та авіації. Слобожанський наступ – прояв сучасної маневрової війни: точкові удари високоточною зброєю, використання безпілотних авіаційних систем, РЕБ, гнучких мобільних груп і швидкого розвитку успіху в

глибину. Відмінність полягає в переході від масованої вогневої переваги до інтелектуально-технологічної.

Обидві операції відбувалися в схожих географічних умовах Слобожанщини, що сприяли маневровим діям. Проте у 2022 р. технологічна підтримка (супутникова розвідка, цифрові карти, безпілотні авіаційні системи) істотно розширила можливості використання рельєфу та інфраструктури.

Операції можна порівняти і за наслідками. Так, операція «Фрідерікус-Південь» завершилась оперативним успіхом Вермахту, що створив умови для подальшого наступу на південному напрямку. У свою чергу Слобожанська операція стала визначальною перемогою Сил оборони України: звільнено понад 3000 кв. км, зірвано плани Російської Федерації на сході, відновлено стратегічну ініціативу та посилено моральний дух армії й суспільства.

Таким чином, можна стверджувати, що успіх наступальних (контрнаступальних) операцій визначається не стільки чисельністю, скільки якістю управління, швидкістю ухвалення рішень і здатністю адаптуватися до змін обстановки. Успішність сучасних операцій базується на інтеграції розвідки, повним використанням можливостей озброєння і військової техніки, інформаційної та психологічної складових.

Досвід розглянутих операцій 1942 р. і 2022 р. підтверджує, що оперативна ініціатива, гнучкість і технологічна перевага є ключовими чинниками перемоги. Порівняльний аналіз операцій «Фрідерікус-Південь» і Слобожанської наступальної операції демонструє еволюцію воєнного мистецтва – від класичних форм маневрової війни до високотехнологічних дій ХХІ століття. Водночас незмінними залишаються фундаментальні принципи успіху: чітке планування, концентрація сил у вирішальному місці, раптовість, ефективна взаємодія та моральна перевага над противником.

ВИСНОВКИ

Під час розв'язання актуального наукового завдання, яке полягало в реконструкції підготовки та ведення наступальних операцій радянських і німецьких військ на Харківському напрямку у травні 1942 р., проведенні ґрунтового воєнно-історичного аналізу набутого досвіду та виявленні його актуальних уроків для потреб сучасних Збройних Сил України, автор отримав такі наукові результати.

1. Аналіз стану наукової розробки проблеми дисертації засвідчив, що всебічне дослідження теми воєнних операцій на Харківському напрямку у травні 1942 року незважаючи на її актуальність і науковий інтерес, ще не отримало повного розкриття у вітчизняній та зарубіжній воєнно-історичній науці. Наявна джерельна база є достатньо повною для об'єктивного аналізу обраної проблематики; водночас низка джерел була введена до наукового обігу вперше. Поєднання матеріалів наукової літератури та архівних джерел, а також застосування загальновизнаних принципів і методів історичного дослідження (логічних та спеціальних) дозволило повноцінно розкрити тему, реалізувати дослідницькі завдання, досягти мети та виконати поставлене наукове завдання.

Особливу увагу в роботі приділено компаративному аналізу документів радянського походження та трофейних матеріалів Вермахту, що зберігаються у фондах Федерального архіву Німеччини. Залучення німецьких документів дало змогу реконструювати динаміку подій травневої битви з погляду обох протиборчих сторін, уникаючи однобічних трактувань, притаманних історіографії минулих десятиліть.

Застосування порівняльно-історичного методу дозволило зіставити оперативні плани сторін із їх реальною реалізацією в умовах швидкозмінної обстановки на Барвінківсько-Лозівському плацдармі. Водночас системний підхід сприяв виявленню взаємозв'язків між стратегічними прорахунками вищого командування та їхніми наслідками на тактичному рівні, що призвели до оточення радянських військ. Такий комплексний підхід забезпечив високий ступінь

достовірності отриманих результатів та дозволив висвітлити маловідомі аспекти логістичного та оперативного забезпечення військ під час проведення операцій РСЧА та Вермахту.

2. Проаналізовано та висвітлено воєнно-політичну, оперативно-стратегічну, суспільно-політичну обстановку на Харківському напрямку навесні 1942 р., а також визначено основні чинники, що впливали на підготовку та проведення наступальних операцій у цьому регіоні.

Встановлено, що воєнно-політична обстановка навесні 1942 р. формувалася під впливом наслідків поразки Вермахту під Москвою, водночас зберігаючи високий потенціал для наступальних дій Німеччини. Попри втрату репутації «непереможної армії», німецьке керівництво швидко адаптувалося до нових умов: здійснено реорганізацію системи управління, перегляд структури танкових і моторизованих військ, відновлення боєздатності з'єднань, що зазнали втрат, а також мобілізацію промислового потенціалу для підготовки до літньої кампанії 1942 р. Радянське керівництво, водночас, переоцінило ступінь ослаблення противника, що зумовило ухвалення політичного рішення про стратегічний наступ на всіх основних напрямках. Це рішення, що частково базувалося на політичних, а не воєнно-стратегічних міркуваннях, стало причиною постановки завдань, реалізація яких за наявних ресурсів виявилася надто амбітною.

З'ясовано, що оперативно-стратегічна обстановка навесні 1942 р. характеризувалася значними недоліками в організації, підготовці та управлінні Червоної армії. Проведення наступальних операцій у Ржевсько-Вяземському, Волховському та Барвінківському операційних районах продемонструвало неготовність радянських військ до ефективного маневрування та утримання темпу наступу. Відсутність належних рухомих угруповань, недостатня взаємодія між родами військ, слабкість управління артилерією й авіацією, а також несвоєчасне введення резервів значно обмежували оперативну гнучкість.

Водночас німецькі війська показали здатність швидко стабілізувати оборону, маневрувати силами та зосереджувати ударні угруповання на загрозливих напрямках. Так, під час операції «Фрідерікус-Південь» Вермахт

продемонстрував перевагу в оперативному плануванні та управлінні військами, що створило умови для оточення значного угруповання радянських військ під Харковом.

Суспільно-політичні чинники також мали значний вплив на боєздатність і бойову стійкість Червоної армії. Кризовий стан мобілізаційної системи призвів до поповнення армії значною кількістю малопідготовленого особового складу, зокрема представників звільнених територій, осіб з обмеженою фізичною придатністю, а також осіб, які раніше не призивалися. Показовим індикатором цього був масовий набір до авіаційних частин жінок і формування маршових поповнень з терміном підготовки лише 2–3 тижні. Це вплинуло на зниження бойових якостей військ, збільшення втрат і ускладнення управління ними, особливо в умовах маневреної війни. Однак загальний морально-психологічний стан радянських військ залишався високим, хоча він не міг компенсувати недоліки в підготовці, матеріальному забезпеченні та організаційних питаннях.

Результати дослідження доводять, що взаємодія політичних рішень, оперативно-стратегічних прорахунків і мобілізаційної кризи призвела до ситуації, в якій тактичні та локальні успіхи Червоної армії не мали стратегічних наслідків. Розпорошення зусиль радянських військ на численні напрямки унеможливило створення необхідних оперативно-стратегічних угруповань для розгрому противника в ключових районах. Натомість німецьке командування забезпечило чітку послідовність дій, що дозволило йому провести вигідну трансформацію фронту і підготувати умови для подальшого стратегічного наступу на півдні.

Результати дослідження показали, що напередодні наступальної операції радянських військ на Харківському напрямку у травні 1942 р. склалася обстановка, що характеризувалася структурними проблемами Червоної армії, невідповідністю між воєнно-політичними завданнями та реальними можливостями радянських військ, а також реорганізаційною адаптивністю Вермахту. Це поєднання факторів визначило подальший хід воєнних дій, який призвів до значних поразок радянських військ під Харковом, на Волзі та на Дону влітку–восени 1942 р.

Встановлено, що на початок травня 1942 р. оперативна обстановка на Південно-Західному напрямку визначалася наявністю глибокого Барвінківського виступу, який формував сприятливий вихідний район для радянського наступу з метою охоплення та відкидання німецького угруповання від Харкова. Однак цей виступ мав суттєві оперативні вразливості, зокрема звужені фланги та надмірно витягнутий фронт забезпечення.

З радянської точки зору оперативна обстановка виглядала сприятливою для наступу: німецькі війська вважалися виснаженими після зимових бойових дій, а на оперативному рівні існувало припущення про недостатність резервів у ГА «Південь» для організації активних дій. Радянське командування розраховувало на ініціативу Південно-Західного та Південного фронтів і планувало одночасний удар з Барвінківського виступу та Вовчанського напрямку для охоплення німецького угруповання під Харковом.

Натомість німецька оперативна розвідка ГА «Південь» оцінювала радянське Барвінківське угруповання як вразливе. Німецьке командування, готуючись до стратегічного наступу на південь, прагнуло ліквідувати радянський виступ як оперативну загрозу флангу. Тому ще до початку радянського наступу німецькі війська підготували контрудари на обох флангах виступу, що створювало передумови для оточення радянського угруповання у разі його активізації.

Таким чином, напередодні операцій РСЧА та Вермахту на Харківському напрямку у травні 1942 року оперативна обстановка характеризувалася асиметричним сприйняттям ситуації обома сторонами: радянські війська оцінювали Барвінківський виступ як сприятливий вихідний район для наступу; німецькі війська, натомість, вважали його оперативно вразливим сектором, який слід ліквідувати маневром з флангів. Ця невідповідність у баченні обстановки стала визначальним чинником розвитку подій у травні 1942 р.

3. У дисертації проаналізовано особливості підготовки наступальних операцій Вермахту та Червоної армії на Харківському напрямку у 1942 р.

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що підготовка німецької операції «Фрідерікус-І» здійснювалася в умовах складної оперативно-стратегічної

обстановки, що склалася після значних зимових втрат Вермахту. Попри це, завдяки ефективній організації тилового забезпечення, відновленню логістичної інфраструктури та використанню ресурсів окупованих територій німецькі війська змогли своєчасно відновити боєздатність і забезпечити високий рівень готовності до проведення наступальних дій.

Встановлено, що контрнаступ Вермахту характеризувався високою оперативною гнучкістю, якісним використанням розвідувальних даних, скоординованими діями танкових та піхотних з'єднань, а також ефективною взаємодією між різними видами військ. Сукупність цих чинників дала німецькому командуванню змогу оточити значні сили Червоної армії, що спричинило стратегічний перелом на південному фланзі німецько-радянського фронту та створило сприятливі передумови для розгортання масштабного літнього наступу 1942 р.

Водночас радянська сторона припустилася низки системних прорахунків у плануванні, підготовці та управлінні військами, що суттєво вплинуло на результати Харківської наступальної операції. До ключових недоліків належали:

- недооцінка сил і можливостей противника та переоцінка власних ресурсів, що створювало хибні передумови для прийняття оперативних рішень;

- неефективна структура управління, зокрема відсутність корпусної ланки, що ускладнювало реалізацію маневру великими з'єднаннями та обмежувало оперативну гнучкість;

- поєднання в одному органі управління функцій командування військ на стратегічному напрямку та фронту, що призводило до перевантаження командування та зниження якості управлінських рішень;

- низький рівень підготовки особового складу, значна частина якого не мала ні бойового досвіду, ні достатньої фахової підготовки;

- нераціональне планування використання рухомих груп, зокрема їх введення у прорив лише на п'ятий день операції, що було пов'язано з надто низькими запланованими темпами подолання тактичної зони оборони противника;

слабкість розвідки та недостатнє інформаційне забезпечення, що не дозволило своєчасно виявити підготовку Вермахту до контрнаступу;

прорахунки в оперативному плануванні, які проявилися у низьких темпах перегрупування військ, недостатній взаємодії між родами військ та нерациональному введенні рухомих угруповань у бій.

У сукупності ці чинники призвели до втрати оперативної ініціативи, дезорганізації системи управління та значних людських і матеріальних втрат.

Встановлено, що поразка Червоної армії під Харковом істотно послабила Південно-Західний фронт і сприяла погіршенню оперативно-стратегічного становища СРСР на південному напрямку. Разом із тим радянське командування здійснило комплекс заходів, спрямованих на усунення причин поразки: була проведена реорганізація структури управління військами, удосконалено систему підготовки резервів, покращено роботу оперативних штабів та відновлено боєздатність з'єднань та об'єднань. Сукупність цих заходів створила передумови для підготовки і проведення успішного контрнаступу під Сталінградом, що дозволило Червоній армії повернути стратегічну ініціативу наприкінці 1942 – на початку 1943 р.

4. Розкрито хід та особливості ведення наступальної операції радянськими військами Південно-Західного фронту та Вермахтом на Харківському напрямку.

З огляду на умови підготовки та оперативної обстановки, що склалася напередодні початку німецької операції «Фрідерікус-Південь», її доцільно визначити як контрнаступальну. Операція готувалася в умовах відбиття наступу військ радянських фронтів, які були виснажені, втратили свій наступальний потенціал, а їх управління, системи вогню, розвідки та всебічного забезпечення були дезорганізовані. Взаємодія військ була порушена, а на фронті, що зупинявся на невідгідних для оборони рубежах, стало складно організувати ефективну відсіч.

Водночас німецьке командування на основі заздалегідь розроблених планів операції «Фрідерікус-І» здійснило детальне оперативне планування, підготувало контрударні угруповання, створивши умови для захоплення ініціативи, перехоплення вогневої переваги та здобуття панування в повітрі. Таким чином,

були здійснені всі необхідні заходи та створено умови для успішного проведення саме контрнаступальної операції.

Проведений аналіз воєнних дій у районі Харкова у травні 1942 р. виявив кілька специфічних рис оперативного мистецтва й тактики радянських і німецьких військ, що визначили хід воєнних дій у цей період. Загалом операція характеризувалася високим темпом наступальних дій, масованим використанням танкових і механізованих з'єднань, активним застосуванням авіації для підтримки наземних військ та маневрових дій, а також складною координацією різних видів і родів військ у обмежених за площею районах бойових дій.

Встановлено, що особливістю німецького оперативного мистецтва стало комплексне використання танкових корпусів і мотопіхотних з'єднань для прориву в глибину і створення оточення. Під Харковом у травні 1942 р. відзначалася ефективна комбінація удару танкових корпусів із масованою авіаційною підтримкою, що дозволило швидко прорвати радянську оборону та локально оточити великі підрозділи противника. Німецькі війська активно використовували взаємодію артилерії та піхоти для підтримки наступальних танкових дій, а авіація виконувала завдання не лише безпосередньої підтримки, а й оперативної розвідки та блокування підходів резервів.

Радянські війська, у свою чергу, прагнули до оборонного маневру, утримуючи важливі оперативні напрямки, застосовуючи масовано артилерію для підтримки військ, що оборонялися, і контрударів. Танкові та механізовані частини радянських військ діяли в складі з'єднань і об'єднань для прориву лінії фронту противника, але через недостатню координацію з піхотою та авіацією не змогли реалізувати свою чисельну перевагу. Вперше в операціях під Харковом спостерігалася спроба масованого використання оперативних резервів для локальних контратак із метою оточення атакуючих німецьких з'єднань, що, однак, через слабку взаємодію видів і родів військ не принесло очікуваного ефекту.

З огляду на особливості застосування видів і родів військ, німецькі сили відзначалися високим рівнем інтеграції піхоти, танків і артилерії на рівні з'єднань

і об'єднань, що забезпечувало оперативну мобільність та глибокий прорив оборони. Радянські війська проявляли значну стійкість в обороні, ефективно застосовували артилерію, але мали обмежені можливості щодо координації швидко маневруючих танкових частин із піхотою та авіацією, що знижувало їх оперативну ефективність.

Доведено, що воєнні дії під Харковом у травні 1942 р. демонструють, що ключовими чинниками успіху стали не лише чисельність і оснащення військ, а й здатність до ефективної взаємодії при застосуванні різних видів і родів військ, швидкість прийняття рішень і ефективне управління резервами на рівні з'єднань і об'єднань.

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що досвід операцій під Харковом у 1942 р. став важливим етапом розвитку радянського та німецького оперативного мистецтва і визначив подальші підходи до застосування мобільних сил і резервів у наступальних операціях.

5. Встановлено, що вплив операцій радянських військ Південно-Західного фронту та німецьких військ на Харківському напрямку на подальший розвиток воєнного мистецтва та організаційних структур військ.

Воєнні дії під Харковом у травні 1942 р. відзначалися зіткненням двох різних підходів до оперативного планування та бойового застосування видів і родів військ, що спричинило появу низки нових або значно вдосконалених рішень у тактиці та оперативному мистецтві обох сторін. Радянська наступальна операція Південно-Західного фронту здійснювалася за принципами глибокої операції, однак мала суттєву особливість. Вперше у міжсезонний період 1942 р. радянські війська застосували настільки масштабне угруповання танкових бригад та корпусів у ролі рухомої групи, однак їх ізольоване застосування, за відсутності належного загальновійськового забезпечення та міжвидової взаємодії не дало очікуваного результату.

Система управління рухомими угрупованнями була розгалуженою та повільною, що знижувало оперативну ефективність. Артилерія фронту застосовувалася масовано, але без належної централізації управління вогнем між

рівнем армії та фронту, що призводило до зниження ефективності підтримки танкових та піхотних частин. Авіація, представлена переважно штурмовими й винищувальними частинами, діяла активніше, ніж під час зимових операцій, проте її застосування залишалося недостатньо узгодженим із діями рухомих угруповань. Це зумовлювало фрагментарність у взаємодії видів і родів військ, де кожен елемент діяв одночасно, але без належної інтеграції.

Німецька операція «Фрідерікус-Південь» продемонструвала новий етап у застосуванні рухомих з'єднань, зокрема танкових і мотопіхотних, які діяли як єдиний «оперативний інструмент», тісно взаємодіючи з авіацією. Однією з важливих новацій стала взаємодія між рухомими з'єднаннями та авіацією в режимі прямої підтримки, що дозволяло швидко реагувати на зміни в обстановці та знищувати радянські вузли спротиву. Другою новацією був метод глибокого флангового маневру під прикриттям еластичної оборони, який сприяв оточенню радянських військ у Барвінківському виступі.

Характерною рисою дій німецьких військ стало чітке функціональне розмежування завдань між військами першого ешелону, рухомими з'єднаннями та оперативними резервами, що відображало високий рівень зрілості системи побудови ударних угруповань. Таким чином, у травні 1942 р. під Харковом обидві сторони фактично відпрацювали нові підходи до використання видів і родів військ, хоч і з різним ступенем успішності.

Встановлено, що підсумки травневих операцій 1942 р. суттєво вплинули на подальший розвиток як радянського, так і німецького воєнного мистецтва. Поразка Південно-Західного фронту стала каталізатором перегляду радянської доктрини застосування танкових військ. Вже до літа-осені 1942 р. було завершено формування танкових корпусів та армій нового типу як повноцінних вищих з'єднань та об'єднань, здатних діяти автономно й мати власні артилерійські, розвідувальні та інженерні підрозділи. Таким чином, поразка під Харковом прискорила перехід від танкових бригад та корпусів, що були тимчасовою організаційною формою, до сталих танкових корпусів та армій за новим штатом.

Доведено, що радянське командування також зробило висновки щодо необхідності централізації артилерійського управління. Це призвело до створення потужних артилерійських угруповань на рівнях фронту та армії, здатних не лише підтримувати прорив оборони, а й супроводжувати наступ рухомих з'єднань. Після подій під Харковом також посилилася увага до інтеграції авіації у загальний план операцій, що згодом призвело до формування повітряних армій та ударних авіаційних корпусів і встановлення практики масованих авіаційних ударів у вирішальних операціях 1943–1945 рр.

Для німецьких військ перемога у «Фрідерікус-Південь» підтвердила ефективність ударного маневрового угруповання як основного інструменту оперативного мистецтва. Харківські події сприяли розвитку концепції флангових атак та маневрової оборони, які активно застосовувались при плануванні літньої кампанії 1942 р. та наступу на Кавказ. Однак операція також продемонструвала обмеження німецької доктрини, зокрема залежність від концентрованої авіаційної підтримки та вразливість тривалих комунікацій під час глибоких маневрів.

У ширшому контексті травневі події під Харковом стали важливим етапом у розвитку воєнного мистецтва як системи. Вони прискорили становлення інтегрованої моделі застосування видів і родів військ, де успіх операції визначався не лише кількістю сил, а й якістю їх взаємодії. Радянська сторона відреагувала структурною модернізацією й переглядом доктрини наступальних дій, у той час як німецька сторона зміцнила та ускладнила маневрові прийоми. Обидва процеси визначили еволюцію збройної боротьби на німецько-радянському фронті у 1942–1943 рр., що робить харківські операції важливою віхою не лише в історії війн, а й у розвитку оперативного мистецтва та організаційних структур збройних сил.

6. На основі здійсненого порівняльного аналізу контрнаступальної операції Вермахту «Фрідерікус-Південь» (1942 р.) та Слобожанської наступальної операції Сил оборони України (2022 р.) встановлено як спільні риси у застосуванні принципів воєнного мистецтва, так і якісні відмінності, зумовлені розвитком технологій та трансформацією підходів до планування й ведення бойових дій.

З'ясовано, що в обох випадках визначальне значення мали концентрація сил на головному напрямку, маневр, раптовість, дезорганізація системи управління противника та ефективна взаємодія різнорідних сил. Німецькі війська в 1942 р. забезпечили успіх завдяки високій оперативній гнучкості, масованому застосуванню бронетехніки, якісній розвідці та потужній авіаційній підтримці, що дозволило реалізувати принципи блискавичного наступу.

Встановлено, що у 2022 р. Сили оборони України продемонстрували якісно новий рівень ведення наступальних дій, спираючись на високу точність сучасних засобів ураження, цифрові інформаційні технології, інтегровану розвідку (зокрема із широким застосуванням безпілотних систем), інформаційно-психологічний вплив та маневр мобільних штурмових груп. Це підтвердило перехід від класичної масованої маневрової війни до інтелектуально-технологічної моделі збройної боротьби.

Проведений порівняльний аналіз операцій засвідчує, що вирішальним чинником успіху є не кількісна перевага, а якість управління, швидкість ухвалення рішень, рівень взаємодії між видами військ, оперативна гнучкість та морально-психологічна стійкість особового складу.

Трансформація воєнного мистецтва від 1942 до 2022 рр. демонструє поступову еволюцію від домінування великих мас військ до використання високотехнологічних, мережево-центричних рішень, проте незмінними залишаються базові принципи війни – концентрація зусиль, ініціатива, координація, маневр і логістична стійкість.

Водночас операція «Фрідрікус-Південь» містить низку універсальних уроків, релевантних і для сучасних воєнних дій. Серед них:

- небезпека фронтальних наступів без флангового прикриття та оперативної глибини;

- негативні наслідки утримання виступаючих позицій за відсутності резервів;
- критична роль тактичної ініціативи та децентралізованого управління;
- значення логістики, контролю комунікацій і забезпечення темпу наступу;
- необхідність своєчасної оцінки обстановки та ухвалення рішень;

важливість синхронізації дій між видами і родами військ;
загроза недооцінки противника та переоцінки власних можливостей.

Узагальнення досвіду 1942 та 2022 рр. підтверджує, що успішне ведення наступальних операцій ґрунтується на поєднанні оперативної гнучкості, технічної спроможності, інформаційної переваги, логістичної безперервності та високої мотивації військ. Нехтування цими чинниками зумовлює повторення прорахунків, незалежно від історичного періоду чи рівня технологічного розвитку.

Перспективними напрямками подальших досліджень можуть стати порівняльний аналіз рівня воєнного мистецтва, системи управління військами, організації взаємодії, логістичного забезпечення та командно-штабних рішень Червоної армії й Вермахту у кампанії 1942 р., а також Збройних Сил України та збройних сил Російської Федерації у 2022 р. Доцільним є також дослідження впливу зовнішньополітичного чинника на оперативне планування, зокрема ролі союзників Вермахту під час операції «Фрідрікус-І» та партнерської підтримки Збройних Сил України з боку держав НАТО в ході Слобожанської наступальної операції. Окремим перспективним напрямом може виступати вивчення впливу чинника місцевості та інженерного обладнання території на організацію оборони на Харківському напрямку у 1942 та 2022 роках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Фонд КМФ-8. Коллекция микрофото документов немецко-фашистских административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях.

Опис 2

1. справа 157 том 5. Донесения групп ГФП о боевых действиях на территории Украины. 1941–1944 гг. 183 арк.
2. справа 163. Месячные оперативные сводки. 343 арк.
3. справа 164. Отчёт о работе за период с 1 по 15 мая 1942 года. 418 арк.
4. справа 175. Распоряжение главного штаба сухопутных войск / отдела тыла, отдела военной администрации. 159 арк.
5. справа 177. Распоряжения начальника оперативного тыла «Юг». 68 арк.
6. справа 259. T-311 72127_11 ролик 166. Records of German field commands Army groups. 962 кадри.
7. справа 337. Документация коменданта 531-го армейского тылового района. 200 арк.
8. справа 370. Документация коменданта 550-го тылового армейского района 1942–1943 гг. 209 арк.
9. справа 456. Сборник распоряжений и приказов общего значения, изданных с 10.07.1941 г. по 30.09.1942 г. Отделом военной администрации штаба командующего войсками оперативного тылового района группы армий «Б». 153 арк.
10. справа 463. Приложение к журналу боевых действий: отчет оперативного отдела командующего армейской группы Юга о боевых действиях

против партизан, проводившимися находящимися в его ведении охранными частями, в том числе из казаков, туркменов и др. Май 1942 г., 27 арк.

11. справа 510. Приложения к журналу боевых действий №4: отчёты полевой почты № 13451 за период с 25 мая по 18 октября 1942 года. 67 арк.

Фонд 3676. Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей мм. Берлін, Київ.

Опис 4

12. справа 105. Материалы немецко-фашистской полиции безопасности и СД за 1942 год. 145 арк.

Фонд 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Опис 3

13. справа 21. «Винищувальні батальйони України в період оборонних боїв Радянської Армії». Дисертація Балкового П. 201 арк.

14. справа 64. Нарис члена Комісії Клокова В.І. про Героя Радянського Союзу Копенкіна І.Й. 18 арк.

Опис 5

15. справа 9. Виписки з наказів німецького командування про організацію боротьби з партизанами. 199 арк.

16. справа 10. Виписки з німецьких документів про боротьбу з партизанами. 35 арк.

Фонд 5270. Хорошунова Ірина Олександрівна (12.06.1913 – 19.09.1993 рр.) – художник-оформлювач музеїв, автор щоденників періоду нацистської окупації Києва (1941–1943 рр.).

Опис 1

17. справа 7. «Киевские записки» - щоденник І. О. Хорошунової, написаний в окупації у м. Києві. Автограф. Рос. мовою, 25.07.1941 – 25.06.1942 рр. 220 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО)**

**Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ),
м. Київ (1918–1991 рр.).**

Опис 23

18. справа 61. Справка о работе парторганизаций Харьковской области. 32 арк.

19. справа 119. Копии дневников убитых немецких солдат. 29 арк.

20. справа 144. Справки и переписка по вопросам состояния и подготовки аэродромов ВВС Южного и Юго-Западного фронтов, состояние и работы агропромышленности. 47 арк.

21. справа 177. Докладная записка о состоянии нефтяной промышленности в Харьковской и Сталинской областях. 52 арк.

Фонд 62. Украинский штаб партизанского движения (1942–1944 рр.).

Опис 1

22. справа 14. Материалы о передаче 4 Управлением НКВД УССР партизанских отрядов Украины УШПД. Акт приема-передачи, списки отрядов в разрезе областей, сведения и ведомости о количестве отрядов и групп, направленных в тыл противника с 1 августа 1941 по 26 июня 1942 г., итогах их боевой деятельности, количестве переданного УШПД вооружения, боеприпасов, продовольствия, другого имущества; списки партизан, награжденных орденами и медалями СССР, описи личных дел отрядов и групп. 94 арк.

23. справа 91. Боевые расписания, справки, списки партизанских отрядов и групп, сформированных и оставленных партийными органами, областными управлениями НКВД, политотделами Юго-Западного, Южного и Сталинградского фронтов на временно оккупированной территории Украины, Воронежской и Сталинградской областей РСФСР с октября 1941 по август 1942 года. 212 арк.

Галузевий державний архів Міністерства оборони України (ГДА МОУ)
Фонд 3601. 23-й танковий корпус.

Опис 17858с

24. справа 1. Исторический формуляр (раздел I, II). 154 арк.

Архів Національного музею історії України у Другій світовій війні (НМІУДСВ)

25. КН-223777, Д-38616, щоденник Марченка Семена Івановича 08.10.1941 – 15.05.1942 рр. 14,1х9,5

Державний архів Львівської області (ДАЛО)

Фонд Р-35. Губернаторство дистрикту «Галичина» у Львові.

Опис 1

26. справа 16. Служебные приказы губернатора. 10 арк.

Опис 9

27. справа 64. Циркуляры и наряды на поставку лошадей для армии. 62 арк.

Державний архів Харківської області (ДАХО)

Фонд П-2. Областной комитет Компартии Украины. 1932–1991 гг.

Опис 31. Документы подполья, партизанского движения и антифашистской борьбы на Харьковщине в годы Великой Отечественной войны 1941–1943 гг.

28. справа 2. Отчет о деятельности подпольных партийных организаций КП(б)У и о партизанском движении в Харьковской области в период Великой Отечественной войны (октябрь 1941–1943 гг.). 11.04.1945 р. 279 арк.

29. справа 4. Справки о партизанском движении Харьковской области и об эвакуации в тыл страны, отчет обкома КП(б)У с июня 1941 г. по сентябрь 1942 г. отчет о работе подпольных парторганизаций и др. докладные записки. 239 арк.

30. справа 39. Отчет о деятельности партизанского отряда Нововодолажского района с сентября 1941 г. по февраль 1943 г. 116 арк.

Опис 122

31. справа 114. Сведения по Нововодолажскому району об участниках партизанского движения, подполья и других форм антифашистской борьбы в период Великой Отечественной войны. 99 арк.

Bundesarchiv Freiburg im Breisgau (Abteilung Militärarchiv)

32. Nr. 614/1942, Filmwerk ID: 6158, Signatur: 11930, Produktionsjahr: 1942, Land: Deutsches Reich (bis 1945). Die Deutsche Wochenschau (Originaltitel). Minuten 08.28–09.15.

33. Nr. 614/1942, Filmwerk ID: 6158, Signatur: 11930, Produktionsjahr: 1942, Land: Deutsches Reich (bis 1945). Die Deutsche Wochenschau (Originaltitel). Minuten 11.55–12.03.

34. Nr. 614/1942, Filmwerk ID: 6158, Signatur: 11930, Produktionsjahr: 1942, Land: Deutsches Reich (bis 1945). Die Deutsche Wochenschau (Originaltitel). Minuten 13.15–13.22.

35. Nr. 614/1942, Filmwerk ID: 6158, Signatur: 11930, Produktionsjahr: 1942, Land: Deutsches Reich (bis 1945). Die Deutsche Wochenschau (Originaltitel). Minuten 15.35–15.40.

36. Nr. 614/1942, Filmwerk ID: 6158, Signatur: 11930, Produktionsjahr: 1942, Land: Deutsches Reich (bis 1945). Die Deutsche Wochenschau (Originaltitel). Minuten 16.15–16.23.

37. Nr. 671/9, Bd. 9: 01.01–31.12.1942, 12 May 1942, Von Richthofen, Persönliches Kriegstagebuch.

38. RH 2/125 Bd. 18, Feldzug in Russland, 315 Bl.

39. RH 2/129 Bd. 1, Notes of German General Staff Conferences 27.09.39–16.10.42, 176 Bl.

40. RH 2/727 Operationsabsichten im Osten, Weisung für den Ostfeldzug 1942, 74 Bl.

41. RH 2/767 Bd. 2, Notizen von Generalstabsbesprechungen und dgl., zum Teil unter Teilnahme Hitlers, 27. Sept. 1939–16. Okt. 1942 Chronologische Übersicht der Ereignisse an der Ostfront, 19. Aug. 1941–6. Sept. 1942, 182 Bl.

42. RH 2/768 Bd. 1, Fotokopie mit maschinenschriftlicher Übertragung sowie Bemerkungen des Generaloberst a.D. Franz Halder, 338 Bl.

43. RH 2/821, Bd. 1, Sachakte, 266 Bl.

44. RH 2/1924, Bd. 4, Vermutliche Krieasoliedepuno einer Rz. Brigade nach Gefangenen-Aussagen, 196 Bl.

45. RH 2/1955, Bd. 1, Kurze Beurteilung der Feindlage (14.04.1942), 251 Bl.

46. RH 2/2047, Bd. 2, Beurteilung der Gesamtfeindlage und ihrer Entwicklungsmöglichkeiten, Stand: 1. Mai 1942, 179 Bl.

47. RH 2/2551, Entwicklung der Lage vom Jan. 1942 - Anfang Juni 1942, 9 Bl.

48. RH 2/2552, Zusammenstellung der Kamp Handlungen der H.Gr. Süd (31.01–31.05.1942), 9 Bl.

49. RL 10/473a Generalkommando des IV. Fliegerkorps. Abt. Ic.: Übersicht über Einsätze, Erfolge und Verluste der Verbände des IV. Fliegerkorps v. 1–31.5.42.

50. RL 10/473a Generalkommando des IV. Fliegerkorps. Siehe Fernschreiben des Dankes von Paulus an das IV. Fliegerkorps im Schreiben des Kommandierenden Generals des IV. Fliegerkorps vom 3. Juni 1942, gez. Pflugbeil.

Arhivele Militare Naționale Române (AMNR)

51. nr. Fond 341, nr. unități arhivistice 190/137, Corpul 6 armata in 1942.

52. nr. Fond 506, nr. unități arhivistice 62/42, Divizia 1 Infanterie.

53. nr. Fond 507, nr. unități arhivistice 180, Divizia 2 Infanterie.

54. nr. Fond 509, nr. unități arhivistice 29, Divizia 4 Infanterie.

55. nr. Fond 525, nr. unități arhivistice 87, Divizia 20 Infanterie.

Hadtörténeti Levéltár A Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum

56. A 108. könnyű hadosztály harcai (1942.03.11.-1942.05.31), A 2. magyar

hadsereg dokumentumai: 7. doboz. 3. rész. Magyar dokumentumok és fényképanyagok. 1942–1943. № 70.

National Archives and Records Administration (NARA)

57. T-311, Roll 297, Russian Forces in the Battle by Kharkov (national Archives Microcopy).

58. T-313, Roll 45, F-7278647–7278655, Records of German Field Commands: Panzer Armies. Microfilm Publication. Pz.A.O.K.1.

59. T-315 R-1290 Combat Log of the 113th Infantry Division. May 11–16, 1942.

60. T-315 R-791 Combat Log of the 23rd Tank Division for May 12–21, 1942.

Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ)

Фонд 15. Управление по изучению опыта войны ГШ.

Опись 11600

61. дело 1105. Сведения о численном составе и потерях личного состава Красной Армии за период с 22.06.1941 г. по 01.11.1942 г. 134 стр.

Фонд 38. Главное автобронетанковое управление Красной Армии.

Опись 11373

62. дело 150. Переписка с заводами и Наркоматом танковой промышленности по вопросам производства, качества и модернизации танков Т-34 и КВ в 1941–1942 гг. 242 стр.

Фонд 96А. Документы Главного оперативного управления Генерального штаба.

Опись 1711

63. дело 7а. Директивы Ставки Верховного Главнокомандования и Генерального штаба Красной Армии 1942–1943 гг. 246 стр.

Фонд 148А. Главное оперативное управление Генштаба Красной Армии.

Опись 3763

64. дело 103. Директивное письмо Ставки ВГК № 03 военным советам фронтов и армий о действиях ударными группами и организации артиллерийского наступления. 10 января 1942 г. 468 стр.

Фонд 220. Полевое управление Сталинградского фронта.

Опись 220

65. дело 1. Журнал боевых действий войск Юго-Западного направления за период с 1 января по 30 июня 1942 г. 546 стр.

Фонд 228. Полевое управление Южного фронта (I формирования).

Опись 701

66. дело 1013. Доклады, политдонесения и сведения о состоянии политико-морального состояния войск фронта, о чрезвычайных происшествиях и дисциплинарных проступках (1 января 1942 г. – 20 мая 1942 г.). 307 стр.

67. дело 1014. Доклады, политдонесения и сводки Политуправления фронта и политотделов армий о морально-политическом состоянии войск (21 мая 1942 г. – 12 июля 1942 г.). 264 стр.

Опись 754

68. дело 83. Разведывательные сводки штаба Южного фронта, штабов армий и оперативных групп; данные радиоразведки о перегруппировке войск противника (1 января 1942 г. – 30 июня 1942 г.). 412 стр.

69. дело 129. Разведывательные сводки штаба Южного фронта, данные авиаразведки и сведения о группировке противника за май – июль 1942 г. 368 стр.

Фонд 229. Полевое управление Юго-Западного фронта (I формирования).

Опись 161

70. дело 779. Боевые донесения и оперативные сводки штабов армий и соединений 12 мая 1942 г. – 21 мая 1942 г. 298 стр.

71. дело 794. Журнал боевых действий войск Юго-Западного фронта за июнь 1942 г. 67 стр.

Фонд 251. Управление 21-й армии.

Опись 646

72. дело 145. Боевые приказы, распоряжения штаба 21 армии и оперативные сводки штабов соединений 01 января 1942 г. – 30 июня 1942 г. 414 стр.

Фонд 382. Управление 28-й армии, 2-го формирования.

Опись 8452

73. дело 17. Журнал боевых действий войск 28 армии за апрель-май 1942 г. 52 стр.

74. дело 23. Боевые донесения и оперативные сводки штаба 28 армии и подчиненных частей. 348 стр.

Фонд 500. Коллекция документов трофейного фонда.

Опись 12462

75. дело 475. Документы военно-исторического управления ГШ ВС СССР: сборник – а) доклад начальника Генштаба Румынской армии маршала Антонеску от 18.01.1942 г. по вопросу реорганизации и участия румынской армии в весеннем наступлении в 1942 г. и др. 128 стр.

Фонд 1151. Управление 5-го кавалерийского корпуса.

Опись 1

76. дело 10. Оперативные сводки штаба корпуса и подчиненных частей в период с 01 января 1942 г. по 25 июля 1942 г. 317 стр.

Центральный архив ФСБ России

77. дело Н-21135 Т. 1. «Собственноручные показания генерал-фельдмаршала Э. фон Клейста «Операции на южном фронте (1941–1944 гг.)». 23 февраля 1951 г. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/167003-sobstvennoruchnye-pokazaniya-general-feldmarshala-e-fon-kleysta-locale-nil-operatsii-na-yuzhnom-fronte-1941-1944-gg-locale-nil-23-fevralya-1951-g-moskva#mode/inspect/page/8/zoom/4> (дата звернения: 28.06.2024).

Российский государственный военный архив (РГВА)

Фонд 4. Управление делами Народного комиссариата обороны СССР.

Опись 11

78. дело 70. Приказы Народного комиссара обороны СССР за 1942 год (№ 01–0450). 611 стр.

Опись 12

79. дело 105. Приказы Народного комиссара обороны СССР за 1942 год (подлинники). 700 стр.

Мемуари

80. Адам В. Катастрофа на Волге. Мемуары адъютанта Ф. Паулюса. Смоленск : Русич, 2001. 480 с.

81. Баграмян И. Так шли мы к победе. Москва : Воениздат, 1977. 608 с.

82. Василевский А. Дело всей жизни. Москва : Политиздат, 1978. 552 с.

83. Горбатов А. Годы и войны. Москва : Воениздат, 1965. 382 с.

84. Жуков Г. Воспоминания и размышления : в 2 т. Т. 1. Москва : Олма-Пресс, 2002. 415 с.

85. Иванов С. Штаб армейский, штаб фронтовой. Москва : Воениздат, 1990. 480 с.

86. Кейтель В. Мемуары фельдмаршала. Победы и поражения Вермахта. 1938–1945 / пер. П. Никишова. Москва : Центрполиграф, 2004. 352 с.

87. Кондратенко Г. Нас водила молодость. Москва : Воениздат, 1982. 158 с.

88. Кондратенко Г. Это было под Харьковом. Москва : Воениздат, 1986. 192 с.

89. Лященко Н. Годы в шинели. Т. 2 : Гроза над Родиной. Фрунзе : Кыргызстан, 1976. 285 с.

90. Москаленко К. На Юго-Западном направлении. Воспоминания командарма. Т. 1. Москва : Наука, 1969. 462 с.

91. Рябышев Д. Первый год войны. Москва : Воениздат, 1990. 255 с.

92. Фалалеев Ф. В строю крылатых : из воспоминаний. Ижевск : Удмуртия, 1978. 140 с. + ил.
93. Хрущёв Н. Время. Люди. Власть : воспоминания. Т. 1. Москва : ИИК «Московские Новости», 1999. 656 с.
94. Шпеер А. Воспоминания. Смоленск : Русич, 1997. 696 с.
95. Штеменко С. Генеральный штаб в годы войны. Т. 1. Москва : Воениздат, 1975. 486 с.

Періодичні видання, збірники наукових праць та матеріали конференцій

96. Автушенко І. Червона армія на харківському напрямку навесні 1942 року: від наступальної ініціативи до стратегічної поразки. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. Вип. 12.
97. Автушенко І. Харківські наступальні операції 1942 і 2022 років: стратегічні паралелі крізь призму воєнної історії. *Європейські історичні студії : науковий журнал*. Київ, 2025. № 32. С. 36–44.
98. Автушенко І., Автушенко О. Новий погляд на перебіг Харківської операції навесні 1942 року. *Воєнно-історичний вісник : зб. наук. праць Національного університету оборони України*. Київ : НУОУ, 2025. Вип. 2 (56). С. 33–40.
99. Варакута В. Статистика, обставини та причини невинуватених втрат у Червоній Армії під час Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*. Львів : НАСВ, 2022. Вип. 37. С. 174–192.
100. Горелов В. Трагедія як злочин : *Народна армія*. Київ. 2002. 23 травня.
101. Дьякова О. Боротьба харківських партизанів у 1942 році. *Матеріали всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна: події, факти, версії»*, 24 квітня 2015 р., м. Переяслав-Хмельницький. С. 130–139.
102. Дьякова О. Боротьба харківців проти гітлерівців. *Національно-визвольна боротьба та становлення і збереження державності України : зб. наук. праць*. Харків : Харківський національний університет

радіоелектроніки, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2020. С. 24–27.

103. Кривизюк Л., Бабірад І. Створення та розвиток танкових військ між світовими війнами і під час Великої Вітчизняної війни. *Військово-науковий вісник*. Вип. 16. Львів : АСВ, 2011. С. 33–46.

104. Кривизюк Л., Грицюк В. Харківська катастрофа 1942 року. *Труди університету: збірник наукових праць Національного університету оборони України імені Івана Черняховського*. № 1 (100). Київ : НУОУ, 2011. С. 379–385.

105. Куцька О. Лінія Арпада – оборонна споруда у східних Карпатах часів Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*. Вип. 42. Львів : НАСВ, 2024. С. 154–185.

106. Куцька О., Кмін А., Щеглов А. Радянська спецпропаганда в роки Другої світової війни. *Воєнно-історичний вісник*. Т. 56, № 2. Київ : НУОУ, 2025. С. 64–75.

107. Куцька О., Кмін А. Контент-аналіз українських пропагандистських листівок, призначених для противника на тимчасово окупованих Російською Федерацією територіях України періоду російсько-української війни. *Військово-науковий вісник*. Вип. 43. 2025. С. 162–183.

108. Лисенко О., Грицюк В. До і після 22 червня 1941-го.... *Журнал «Віче»: громадсько-політичний і теоретичний журнал*. № 11. 2016. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/5243/> (дата звернення: 19.03.2023).

109. Марцінко Н. Харківська операція 1942 року: історичний аналіз у контексті сучасної російсько-української війни. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2025. Вип. 86, Т. 2. С. 25–30.

110. Марцінко Н. Ціна помилок: Харківська наступальна операція 1942 року та наступ на Харків 2022 року. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2025. Вип. 88, Т. 2. С. 27–33.

111. Марцінко Н. Харківська наступальна операція 1942 року: стратегічні помилки, наслідки наступу та економічний контекст гібридної війни Росії проти України. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2025. Вип. 89, Т. 1. С. 64–69.

112. Новосьолов О. Участь румунських військ у бойових операціях на території України (1941–1944 рр.). *Історична панорама : збірник наукових статей ЧНУ*. Чернівці : Рута, 2007. Вип. 4. С. 64–73.

113. Патриляк І., Пагіря О. Військова конференція ОУН(Б) 1942 р. і розробка планів зі створення українських збройних сил. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. № 1/2 (30/31). 2008. С. 484–510.

114. Пилявець Р. Трагедія під Харковом: травень 1942 року. *Воєнно-історичний вісник*. 2012. № 2(4). С. 63–71.

115. Пилявець Р. «Чорна піхота» як історичне явище в роки німецько-радянської війни (1941–1945 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 31(1). С. 156–174.

116. Полях Є. Партизанський рух 1941–1943 років на території Зміївського району Харківської області Української РСР. *Змиевское краеведение*. 2015. № 4. С. 3–21.

117. Рафальський Є., Беляєв С. Харківська трагедія 1942 р.. *Збірник наукових праць ХНУПС*. 2013. № 2(35). С. 240–245.

118. Резнік В. Теоретичні погляди на застосування авіації та їх реалізація під час Другої світової війни. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2019. Вип. 4 (26). Київ : Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інститут історії України НАН України. С. 86–95.

119. Репін І., Польцев І. Наступ військ Південно-Західного фронту Червоної армії в травні 1942 р. на Харківському напрямі. *Молодий вчений*. 2019. № 11(75). С. 80–84.

120. Репін І., Польцев І. Оточення військ Південно-Західного фронту Червоної армії в травні 1942 р. під Харковом: причини та наслідки. *Молодий вчений*. 2020. № 12(1). С. 30–34.

121. Сімперович В. Наступальні операції Червоної армії на теренах України в експозитарному вимірі Меморіального комплексу «Національний музей

історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2014. № 3(5). С. 19–50.

122. Філатова Н., Ругаль В. До історії «жіночого питання» в Червоній армії (1939–1945 рр.): за матеріалами документального фонду людських втрат Івано-Франківської області. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал*. 2021. № 1 (31). С. 5–16.

123. Харук А. Піхотна артилерія Другої світової війни: німецький підхід. *Воєнно-історичний вісник*. 2022. № 46(4). С. 65–77.

124. Харук А. Слобожанська наступальна операція: передумови і перший етап (6–12 вересня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 1(568). С. 5–19.

125. Харук А. «Пожежна команда» Люфтваффе у боях над Україною: бойові дії штурмовиків Hs 129. *Воєнна історія*. 2003. № 1–3. С. 56–63.

126. Харук А. Харківська оборонна операція (24 лютого – 14 травня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 23–34.

127. Чорний О. Битва за Дніпро на сторінках закритих радянських видань з історії німецько-радянської війни. *Літопис Волині*. Червень 2023. Вип. 28. С. 179–189.

128. Чорний О. Битва за Дніпро: політико-ідеологічна складова в історіографії проблеми. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. т. 34(73), № 1. С. 271–280.

129. Frunzeti D., Frunzeti P. Armata a 4-a Română în al Doilea Război Mondial. *Campaniile din Est și Vest. Gândirea Militară Românească*. 2016. № 3. P. 112–122.

130. Doerr H. Der Ausgang der Schlacht um Charkow im Frühjahr 1942. *Wehr-Wissenschaftliche Rundschau*. 1954. Bd. 4. Nr. 1. S. 9–18.

131. Hayward J. S. A. German Use of Air Power at Kharkov, May 1942. *Air Power History*. 1997. Vol. 44. No. 2. P. 18–29.

132. Engvig T. B. Prelude to Fall Blau: The Second Battle of Kharkov. *The Saber and Scroll Journal*. 2014. Vol. 3. No. 4. P. 125–134.

133. Kharkov. Signal. 1942. № 15 (1-er numero de aout). P. 4–7.

134. Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. Людские потери СССР во Второй мировой войне: методика оценки и результаты. *Людские потери СССР в Великой Отечественной войне : сб. ст.* Санкт-Петербург : Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 1995. С. 36–42.

135. Бегунов С. Что произошло под Харьковом в мае 1942 года. *Военно-исторический журнал*. 1987. № 10. С. 45–53.

136. Бегунов С., Литвинчук А., Сутулов В. Вот где правда, Никита Сергеевич!. *Военно-исторический журнал*. 1989. № 12. С. 12–21.

137. Бегунов С., Литвинчук А., Сутулов В. Вот где правда, Никита Сергеевич!. *Военно-исторический журнал*. 1990. № 1. С. 9–18.

138. Бегунов С., Литвинчук А., Сутулов В. Вот где правда, Никита Сергеевич!. *Военно-исторический журнал*. 1990. № 2. С. 35–47.

139. Головченко Н., Маличевский Е. Развитие тактики применения советских танковых армий в наступательных операциях Великой Отечественной войны. *Вестник Сибирского государственного университета путей сообщения: Гуманитарные исследования*. 2023. № 1 (16). С. 5–15.

140. Коломейцев П. Как ликвидировать танковый прорыв. *Красная звезда*. 1941. № 245 (17 окт.). С. 2.

141. Кривошеев Г. Об итогах статистических исследований потерь Вооруженных Сил СССР в Великой Отечественной войне. *Людские потери СССР в Великой Отечественной войне : сб. ст.* Санкт-Петербург : Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 1995. С. 71–81.

142. Поляков Ю. Основные проблемы изучения людских потерь СССР в Отечественной войне. *Людские потери СССР в Великой Отечественной войне : сб. ст.* Санкт-Петербург : Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 1995. С. 7–12.

143. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр.. *Друга світова війна : погляд з XXI століття. Історичні нариси* : у 2-х кн. / НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2010. Кн. 1. С. 303–318.

144. Хохлов Д. Армия так и не дождалась своего командующего. *Военно-исторический журнал*. 2012. № 2. С. 62–66.

145. Чалая Т. Румыны глазами немцев (Участие румынских войск в боях на советско-германском фронте в оценке немецких генералов). *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. ст. 2009. № 12. С. 125–134.

Монографії, довідники, словники, енциклопедії, збірники, художня література

146. Битва за Москву. Харківська та Кримська операції 1942 р. Друга світова війна в історичній пам'яті України. Київ ; Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2010. 247 с. + 22 с. іл.

147. Воєнно-історичний опис російсько-української війни (серпень 2022 року). Вип. 6. Київ : Мін-во оборони України, ГШ ЗС України, 2022. 180 с.

148. Воєнно-історичний опис російсько-української війни (вересень 2022 року). Вип. 7. Київ : Мін-во оборони України, ГШ ЗС України, 2022. 168 с.

149. В'ятрович В. та ін. Від Рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та Українці у Другій світовій війні. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 451 с.

150. Герасимов І., Муковський І., Панченко П. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. Київ : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. 944 с.

151. Голубко В., Грицюк В., Кривизюк Л., Лисенко О. Історія війн і військового мистецтва: у 3-х т. – Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок XXI ст.). Харків : Фоліо, 2019. 783 с.

152. Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. : іст. нариси : у 2 кн.* Київ : Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 208–303.

153. Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 2010. 150 с.

154. Грицюк В., Веденєєв Д., Євсєєв І., Журавльов М., Іваненко С. Рік незламності: крах операції «Z»: колективна монографія. Київ : НУОУ, 2023. 320 с.

155. Заболотна Т. *Малиновський Родіон Якович. Енциклопедія історії України : Т. 6 : Ла–Ми* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Malinovsky_R_Ya (дата звернення: 02.12.2024).

156. Кентій А., Лозицький В., Слободянюк М. *Радянський рух Опору на окупованій території України.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 98 с.

157. Коваленко О. Москаленко Кирило Семенович. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. URL: <https://esu.com.ua/article-68628> (дата звернення: 12.09.2025).

158. Козак В. *Харківська трагедія. Книга Пам'яті України. 1941–1945.* Київ, 2005. 560 с.

159. Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні.* Париж – Нью-Йорк – Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993. 659 с.

160. Кривизюк Л., Юрчук О. *Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра : Монографія.* Львів : Ліга Нова, 2014. 362 с.

161. Лисенко О., Пилявець Р. Харківська битва 1942. Енциклопедія історії України : Т. 10 : Т–Я / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2013. 688 с.

URL: http://www.history.org.ua/?termin=kharkivska_bytva_1942 (дата звернення: 19.03.2025).

162. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). Київ : Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. 464 с.

163. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертовність: українці на фронтах Другої світової війни / за ред. В. Конашевича. Київ, 1997. 567 с.

164. Наumenко К. Партизани Барвінківщини: монографія. Харків : Сага, 2017. 186 с.

165. Панченко П., Уткін О., Горєлов В. [та ін.]. Україна в полум'ї війни 1941–1945. Київ : Україна, 2005. 560 с.

166. Слободянюк М. Військова символіка України. Відродження з попелу. Київ : Накладом автора, 2005. 144 с.

167. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. Т. 1. Київ : Політвидав України, 1967. 553 с.

168. Харук А. Російсько-українська війна: бої за Харків і Харківщину (2022): монографія. Київ ; Львів : Видавництво РАЦІО, 2025. 144 с.

169. Bergström C., Mikhaïlov A. Black cross / Red star: the air war over the Eastern Front. Vol. 2: Resurgence. January-June 1942. Pacifica, CA: Pacifica Military History ; London : Classic Publications, 2001. 233 p.

170. Boog H., Rahn W., Stumpf R., Wegner B. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 6: Der globale Krieg – Die Ausweitung zum Weltkrieg und der Wechsel der Initiative 1941 bis 1943. Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1990. 1104 S.

171. Carell P. Unternehmen Barbarossa: Der Marsch nach Russland. Frankfurt am Main ; Berlin ; Wien : Ullstein, 1975. 589 S.

172. deZeng H. L. IV. Luftwaffe airfields 1935–45, Russia (incl. Ukraine, Belarus & Bessarabia). [sine loco : sine nomine], 2014. 814 p.

173. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht. Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945. Frankfurt am Main : Bernard & Graefe Verlag, 1962. 351 S.

174. Fedor von Bock. Zwischen Pflicht und Verweigerung: das Kriegstagebuch. München ; Berlin : Herbig, 1995. 543 S.

175. Glantz D. Kharkov 1942: Anatomy of a military disaster through Soviet eyes. Ian Allan, 1998. 288 p.

176. Goerlitz W. Paulus and Stalingrad: A life of Field-Marshal Friedrich Paulus with notes, correspondence and documents from his papers. London : Methuen, 1963. 784 p.

177. Greinert H., Schramm P. E. Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940–1945. Bd. 2: 1. Januar 1942–31. Dezember 1942. Frankfurt am Main : Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1963. 780 S.

178. Halder F. Kriegstagebuch: Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939–1942. Hrsg. von H.-A. Jacobsen. Bd. 3. Stuttgart : W. Kohlhammer, 1965. 776 S.

179. Harrisville D. The virtuous Wehrmacht: Crafting the myth of the German soldier on the Eastern Front, 1941–1944. Ithaca, NY ; London : Cornell University Press, 2021. 323 p.

180. Jentz T. L. Panzertruppen: The complete guide to the creation and combat employment of Germany's tank force (1933–1942). Atglen, PA : Schiffer Military History, 1997. 288 p.

181. Kilmarx R. A history of Soviet air power. New York : Praeger, 1962. 359 p.

182. Lanz H. Die 1. Gebirgs-Division 1935–1945 (So kämpfte die 1. Gebirgs-Division der Wehrmacht). Bad Nauheim : H.H. Podzun, 1954. 343 S.

183. Pospelov P. History of the Great Patriotic War of the Soviet Union, 1941–1945. Vol. II. Moscow : Institute of Marxism-Leninism of the Central Committee of the KPSS, Dept. of the History of the Great Patriotic War, 1960. 682 p.

184. Ruffner K. C. Luftwaffe field divisions 1941–45. Oxford : Osprey Publishing, 1990. 48 p.

185. Scherzer V. Die Geschichte der 113. Infanterie-Division 1940–1943. Bayreuth : Scherzers Militär-Verlag, 1990. 227 S.

186. Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Bd. 1: Die Waffengattungen – Gesamtübersicht. Osnabrück : Biblio Verlag, 1977. 469 S.

187. Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Bd. 2: Die Landstreitkräfte 1–5. Osnabrück : Biblio Verlag, 1973. 342 S.

188. Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Bd. 3: Die Landstreitkräfte 6–14. Osnabrück : Biblio Verlag, 1974. 330 S.

189. Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Bd. 4: Die Landstreitkräfte 15–30. Osnabrück : Biblio Verlag, 1976. 300 S.

190. Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Bd. 14: Die Landstreitkräfte: Namensverbände / Die Luftstreitkräfte (Fliegende Verbände) / Flak-Einsatz im Reich 1943–1945. Osnabrück : Biblio Verlag, 1980. 496 S.

191. The crimes of Khrushchev. Part 2: consultations with Dr. Lev E. Dobriansky, Mr. Petro Pavlovych, Prof. Dr. Ivan M. Malinin, Mr. Nicholas Prychodko, Mr. Constantin Kononenko, Mr. Mykola Lebed, Dr. Gregory Kostiuk, Prof. Ivan Wowchuk, Mr. Jurij Lawrynenko / Committee on Un-American Activities, House of Representatives. Washington : United States Government Printing Office, 1959. 187 p.

192. Wagener C. Die Heeresgruppe Sud: Der Kampf im Sudan der Ostfront 1941–1942. Podzun-Pallas, 1981. 160 S.

193. Ziemke E. F., Bauer M. E. Moscow to Stalingrad: Decision in the East. Washington, D.C. : U.S. Army Center of Military History, 1987. 573 p.

194. Абатуров В., Португальский Р. Харьков проклятое место Красной Армии. Москва : Яуза, Эксмо, 2008. 544 с.

195. Адам В. Трудное решение. Москва : Прогресс, 1972. 496 с.

196. Антипов В., Карленко Д. Небо над Харьковом. Май 1942. Харків : 2006. 68 с.
197. Армстронг Д. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944. Москва : Центрполиграф, 2007. 496 с.
198. Барятинский М. Трудный 1942 год. Т-34 в бою. Москва : Эксмо, Яуза, 2008. 352 с.
199. Бланк А., Хавкин Б. Вторая жизнь фельдмаршала Паулюса. Москва : Патриот, 1990. 208 с.
200. Бок Ф. фон. Я стоял у ворот Москвы. Военный дневник командующего группой армий «Центр». Москва : Эксмо, Яуза, 2006. 512 с.
201. Быков К. Последний триумф Вермахта. Харьковский «котел». Москва : Яуза-Пресс, 2009. 480 с.
202. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: краткая история. Москва : Воениздат, 1984. 560 с.
203. Вельц Г. Солдаты, которых предали: записки бывшего офицера Вермахта. Смоленск, 1999. 416 с.
204. Вестфаль З., Крейпе В., Блюментрит Г., Байерлейн Ф., Цейтцлер К., Циммерман Б., Мантейфель Х. Роковые решения Вермахта. Феникс, 1999. 340 с.
205. Галушко А., Коломиец М. Бои за Харьков в мае 1942 года. Москва : Стратегия КМ, 2000. 80 с.
206. Дайнес В. Бронетанковые войска Красной Армии. Москва : Эксмо, 2009. 640 с.
207. Дашичев В. Банкротство стратегии германского фашизма. Т. 2 : Агрессия против СССР. Падение «Третьей Империи». Москва, 1973. 664 с.
208. Дашичев В. Совершенно секретно! Только для командования. Москва : Наука, 1967. 752 с.
209. Залесский К. Люфтваффе. Военно-воздушные силы Третьего рейха. Москва : Эксмо, 2005. 736 с.

210. Исаев А. Краткий курс истории ВОВ. Наступление маршала Шапошникова. Москва : Яуза, Эксмо, 2005. 384 с.

211. Исаев С., Левченко В. Герои – освободители Харьковщины. Харьков : Прапор, 1988. 316 с.

212. История военного искусства : в 2 т. Т. 2 / под общ. ред. П. А. Ротмистрова. Москва : Воениздат, 1963. 720 с.

213. История второй мировой войны 1939–1945 гг. : в 12 т. / председ. гл. ред. комиссии П. Н. Поспелов. Москва : Воениздат, 1961. Т. 2: Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). 682 с.

214. История второй мировой войны 1939–1945 гг. : в 12 т. / председ. гл. ред. комиссии А. А. Гречко. Москва : Воениздат, 1973–1982. Т. 4: Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». 1975. 536 с.

215. История второй мировой войны 1939–1945 гг. : в 12 т. / председ. гл. ред. комиссии А. А. Гречко. Москва : Воениздат, 1973–1982. Т. 5: Провал агрессивных планов фашистского блока. 1975. 512 с.

216. Итоги второй мировой войны : сб. ст. / пер. с нем. Л. К. Комоловой ; под ред. генерал-майора Н. Соболева. Москва : Воениздат, 1957. 641 с.

217. Коломиец М. Танки в Харьковской катастрофе 1942 года. Москва : Эксмо, 2009. 112 с.

218. Краткий словарь оперативно-тактических и общевоеенных слов (терминов). Москва : Воениздат, 1958. 416 с.

219. Кривошеев Г. Россия и СССР в войнах XX века. Статистическое исследование / под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. Москва : Олма-Пресс, 2001. 608 с.

220. Крупченко И., Сергеев Л., Киреев Н. Строительство и боевое применение советских танковых войск в годы Великой Отечественной войны. Москва : Воениздат, 1979. 414 с.

221. Митчем С. Фельдмаршалы Гитлера и их битвы. Смоленск : Русич, 1998. 576 с.
222. Мощанский И. Сражение под Харьковом. Кровавая катастрофа. 12–28 мая 1942 года. Москва : Вече, 2009. 144 с.
223. Мощанский И. Хроника окружения: Демянск и Харьков. Москва : Вече, 2011. 288 с.
224. Мюллер-Гилебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг. Т. 3: Война на два фронта. Москва : Воениздат, 1976. 416 с.
225. Мюллер-Гилебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг. Москва : Изографус, 2002. 800 с.
226. Наблюдение и связь (из боевого опыта). Москва : Военмориздат НКВМФ СССР, 1943. 55 с.
227. Операции Советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне : в 4 т. / отв. ред. С. П. Платонов. Т. 1. Москва : Воениздат, 1958. 735 с.
228. Перечень сведений, запрещённых к опубликованию в открытой печати и по радио. Москва : Главлит, 1949. 120 с.
229. Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению. Москва : Главлит, 1976. 176 с.
230. Португальский Р., Доманк А., Коваленко А. Маршал С. К. Тимошенко. Москва : МОФ Победа – 1945 год, 1994. 418 с.
231. Португальский Р. Маршал Тимошенко. «Поставьте меня на опасный участок...». Москва : Яуза, Эксмо, 2007. 544 с.
232. Приказ заместителя народного комиссара обороны армейского комиссара 1 ранга Е. Щаденко № 0270 от 12 апреля 1942 года «О персональном учете безвозвратных потерь на фронтах». Русский архив: Великая Отечественная. Приказы народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. Т. 13. Ч. 2, кн. 2. Москва : Терра, 1997. 448 с.
233. Радзиевский А. Танковый удар: танковая армия в наступательной операции фронта по опыту Великой Отечественной войны. Москва : Воениздат, 1977. 290 с.

234. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК, 1942 г. Т. 16 (5–2). Москва : Терра, 1996. 624 с.
235. Самсонов А. Вторая мировая война. 1939–1945: очерк важнейших событий. Москва : Наука, 1990. 638 с.
236. Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Вып. 5: описание операций войск Юго-Западного фронта на Харьковском направлении в мае 1942 года. Москва : Воениздат, 1951. 164 с.
237. Советская военная энциклопедия. Т. 5: Линия адаптивной радиосвязи – Объектовая ПВО. Москва : Воениздат, 1978. 688 с.
238. Советская военная энциклопедия. Т. 6: Объекты военные – Радиокompас. Москва : Воениздат, 1978. 672 с.
239. Советская военная энциклопедия. Т. 7: Радиоконтроль – Тачанка. Москва : Воениздат, 1979. 688 с.
240. Советские танковые войска 1941–1945. Военно-исторический очерк. Москва : Воениздат, 1973. 334 с.
241. Соколов Б. Маршал Малиновский. Москва : Новый хронограф, 2016. 812 с.
242. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Москва : Воениздат, 1961. 984 с.
243. Тактика в боевых примерах (дивизия) / под общ. ред. профессора генерала армии А. И. Радзиевского. Москва : Воениздат, 1976. 180 с.
244. Типпельскирх К. История Второй мировой войны 1939–1945. Москва : ООО «Издательство АСТ» ; Санкт-Петербург : Полигон, 1998. 796 с.
245. Тюленев И. Советская кавалерия в боях за Родину. Москва : Воениздат, 1957. 304 с.
246. Феськов В., Калашников К., Голиков В. Красная армия в победах и поражениях 1941–1945 гг. Томск : Издательство Томского университета, 2003. 620 с.
247. Шефов Н. Битвы России. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2002. 704 с.

248. Шефов Н. Самые знаменитые битвы России. Москва : Вече, 2000. 527 с.

249. Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / пер. с нем. И. Дьяконова ; предисловие и ред. И. Настенко. Москва : АНО «Русское историческое общество» ; НП ИД «Русская панорама», 2009. 480 с.

250. Эббот П., Томас С., Чаппел М. Союзники Германии на восточном фронте. Москва : АСТ, 2001. 62 с.

Електронні ресурси

251. 100 ключових подій української історії. Битва за Харків 1942 року (Харківсько-Барвінківська операція) 1942 року. URL: <https://uahistory.co/book/100-key-events-of-ukrainian-history/88.php> (дата звернення: 07.11.2024).

252. Бурич М. Україна віддала перші тіла росіян, які підкинула РФ під час обміну. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/ukrajina-viddala-pershi-tila-rosijan-jaki-pidkinula-rf-pid-chas-obminu-1066123.html> (дата звернення: 10.07.2025).

253. Відкриття другого фронту і дії союзних військ. URL: http://ni.biz.ua/15/15_2/15_23703_otkritie-vtorogo-fronta-i-deystviya-soyuznih-voysk.html (дата звернення: 03.05.2023).

254. Вольфрам фон Ріхтгофен. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вольфрам_фон_Ріхтгофен#cite_ref-25 (дата звернення: 21.02.2025).

255. Історична правда. Чорна Піхота. Скільки «чорносвитників» знищив Сталін? URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/2015/02/16/147351/> (дата звернення: 03.06.2024).

256. Канал «Історія без міфів». Харківський розгром: ціна самовпевненості Кремля. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=W2vRSNZJnzo>, хвилини 11.42–11.59, 17.33–17.56 (дата звернення: 12.02.2025).

257. Масалов І. Бій під Харковом в травні 1942-го: Ніхто не забутий, ніщо не забуте. URL: <https://fotocvetov.com/allinnews/muzruk&if&uu/info/bij/uk/boevoj->

bij-pid-harkovom-v-travni-1942-go-nihto-ne-zabutij-niso-ne-zabute/ (дата звернення: 14.12.2024).

258. Пивоваров С., Гусєв Г. 79 років тому СРСР прийняли до програми ленд-лізу. США постачали йому все – від танків і літаків до тушонки і валянків, а Радянський Союз тягнув з оплатою аж до розвалу. URL: <https://babel.ua/texts/65179-79-rokiv-tomu-srsr-priynyali-do-programi-lend-lizu-ssha-postachali-yomu-vse-vid-tankiv-i-litakiv-do-tushonki-i-valyankiv-a-radyanskiy-soyuz-tyagnuv-z-oplatoyu-azh-do-rozvalu-bagato-arhivnih-foto> (дата звернення: 19.01.2026).

259. Пилявець Р. Барвінково-Лозовська операція 1942. URL: https://vue.gov.ua/%D0%91%D0%B0%D1%80%D0%B2%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%9B%D0%BE%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_1942 (дата звернення: 08.05.2024).

260. Склад сил 11 армійського корпусу. URL: <https://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Korps/Karte/XI0542.jpg> (дата звернення: 08.05.2024).

261. Тварини на фронті Другої світової війни. Запорізька обласна бібліотека для юнацтва. URL: <https://younglibzp.com.ua/tvarini-na-fronti-drugoi-svitovoi-vijni-cikavo/> (дата звернення: 15.05.2023).

262. Щур Д. Смертельне очікування. Чому західні союзники довго не відкривали другий фронт у Європі. URL: <https://focus.ua/uk/archivist/485873-vojna-nasmert-pochemu-zapadnye-soyuzniki-dolgo-ne-otkryvali-vtoroj-front-v-evrope> (дата звернення: 03.05.2023).

263. 23 Panzer-Division. URL: https://www.mihistory.kiev.ua/reich/tank_vo/pd/23.htm (дата звернення: 01.11.2024).

264. XI. Armeekorps. URL: https://www.maparchive.ru/nara-doc/korps/XI_Armeekorps.pdf (дата звернення: 04.11.2024).

265. XI. Armeekorps, Gruppe Kortzfleisch. URL: <https://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Korps/XIKorps-R.htm> (дата звернення: 01.12.2024).

266. Biography Pflugbeil K. L. URL: <https://www.tracesofwar.com/persons/48516/Pflugbeil-Kurt-Leopold.htm> (дата звернення: 02.11.2024).
267. Chen C. Peter Second Battle of Kharkov 12 May 1942–28 May 1942. URL: https://ww2db.com/battle_spec.php?battle_id=50 (дата звернення: 23.05.2025).
268. Holm M. Generalkommando I. Flakkorps. URL: <https://www.ww2.dk/ground/hq/iflak.htm> (дата звернення: 08.11.2014).
269. Jander T. Der Partisanenkrieg in der Sowjetunion. URL: <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/der-zweite-weltkrieg/kriegsverlauf/partisanenkrieg-im-osten.html> (дата звернення: 28.07.2023).
270. Khurshudyan I., Sonne P. Inside the Ukrainian counteroffensive that shocked Putin and reshaped the war. Washington Post. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2022/12/29/ukraine-offensive-kharkiv-kherson-donetsk/> (дата звернення: 24.06.2025).
271. McTaggart P. The Red Army's bloody clash at Izyum. URL: <https://warfarehistorynetwork.com/article/the-red-armys-bloody-clash-at-izyum/> (дата звернення: 15.10.2024).
272. Nitu V. The 6th Corps in 1942. URL: <http://www.worldwar2.ro/operatii/?article=9> (дата звернення: 08.11.2024).
273. Sándor Szakály. Abt Ottó. URL: <https://generals.dk/general/Abt/Ott%C3%B3/Hungary.html> (дата звернення: 30.01.2025).
274. Thomas V. World war. URL: <https://www.bpb.de/themen/nationalsozialismus-zweiter-weltkrieg/der-zwei-weltkrieg/199399/weltkrieg/> (дата звернення: 15.05.2023).
275. Ukraine's lightning advance near Kharkiv leaves Russian forces in disarray. Financial Times. URL: <https://www.ft.com/content/2a26a9d9-9866-4479-b2c5-aeee791e6e0e> (дата звернення: 02.03.2025).

276. Wolf G. SS-Angehörige bei der Reichsbahn. URL: <https://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/41324-ss-angenh%C3%B6rige-bei-der-reichsbahn/> (дата звернення: 08.05.2024).

277. 3-я директива армейской группы фон Клейста по операции «Фридрикус». URL: <https://fridericus42.livejournal.com/2261.html> (дата звернення: 04.11.2024).

278. 12 мая 1942 года (вторник). Объединяя поколения. URL: <https://otkudarodom.ua/ru/12-maya-1942-goda-vtornik> (дата звернення: 13.02.2025).

279. 14-я танковая дивизия Вермахта. URL: https://www.mihistory.kiev.ua/reich/tank_vo/pd/14.htm (дата звернення: 31.01.2024).

280. 21-я армия. URL: https://web.archive.org/web/20101120120242/http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=2796&Itemid=28 (дата звернення: 21.11.2024).

281. 23-я танковая дивизия вермахта. URL: <https://www.mihistory.net/pzw/pd/23.htm> (дата звернення: 28.07.2024).

282. 296-я стрелковая дивизия. URL: <https://rkkawwii.ru/division/296sdf1> (дата звернення: 30.04.2025).

283. Альтернативный Харьков-1942. Часть 8. Контрудар группы Клейста. URL: <https://alternathistory.ru/alternativnyj-harkov-1942-chast-8-kontrudar-gruppy-klejsta/> (дата звернення: 03.01.2025).

284. Архив погоды по городам СНГ (Винница, Киев) (19 и 20 века). URL: http://thermo.karelia.ru/weather/w_history.php?town=vin&month=4&year=1942 (дата звернення: 19.07.2023).

285. Бакунин М. Танковые бои к востоку от Харькова. Май 1942 г. Самиздат. 24.07.2022. 247 с. URL: https://samlib.ru/b/bakunin_m_s/tankowyeboikwostokuotharxkowamaj1942g.shtml (дата звернення: 19.11.2024).

286. Бакунин М. Бои у села Чепель в мае 1942 г. ч.1. Начало. URL: <https://tankoved34.livejournal.com/133041.html> (дата звернення: 13.02.2025).

287. Бакунин М. Бои у села Чепель в мае 1942 г. URL: <https://proza.ru/2022/09/08/906> (дата звернения: 08.05.2025).

288. Биография Самохина А. Г. URL: <https://pamyat-naroda.ru/heroes/person-hero123782760/> (дата звернения: 01.10.2024).

289. Боевые действия 14-й танковой дивизии в первой половине 1942 г. URL: https://www.mihistory.kiev.ua/reich/tank_vo/pd/14_1-6.42.htm (дата звернения: 25.02.2025).

290. Волощук Д. Фалалеев Федор Яковлевич, Маршал авиации. Белорусский государственный музей истории Великой Отечественной войны. URL: https://www.warmuseum.by/news/lyudi_i_sudby/120-let-so-dnya-rozhdeniya-sovetskogo-voenachalnika-falaleeva-fedora-yakovlevicha-1899-1950-marshala-aviatsii-uchastnika-operatsii-bagratiyona/ (дата звернения: 17.11.2024).

291. Джувага В. Сегодня – 69-я годовщина начала Харьковской катастрофы советских войск. URL: <https://www.057.ua/news/53735/segodna-69-a-godovsina-nacala-harkovskoj-katastrofy-sovetskih-vojsk> (дата звернения: 23.05.2024).

292. Директива Ставки ВГК № 994023 от 25 мая 1942 г. «О формировании управлений 3-й и 5-й танковых армий». URL: <http://www.tankfront.ru/ussr/doc/vgk/dir/994023.html> (дата звернения: 21.07.2025).

293. Итальянский ЛОЗ. URL: <https://reibert.info/threads/italjanskij-loz-pomogite-prochest.178536> (дата звернения: 08.11.2024).

294. Итальянцы в России. URL: <https://reibert.info/threads/italjancy-v-rossii.12526/page-77> (дата звернения: 08.11.2024).

295. Клейст Эвальд Пауль Людвиг фон. Биографический указатель. Хронос. URL: https://web.archive.org/web/20091201114538/http://www.hrono.info/biograf/bio_k/kleist.html (дата звернения: 04.11.2024).

296. Колея железных дорог. URL: <https://parovoz.com/spravka/gauges-ru.php> (дата звернения: 19.07.2023).

297. Корреспондент: Адский котел. Кто виноват в провале Харьковской операции. URL: <https://news.bigmir.net/ukraine/4627759-korrespondent-adskii-kotel-kto-vinovat-v-provale-harkovskoi-operacii> (дата звернения: 29.08.2024).

298. Мельников А. Василевский Александр Михайлович. URL: https://warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=569 (дата звернения: 21.10.2024).

299. Операции РККА 1941–1945 гг. URL: <https://www.soldat.ru/force/sssr/rkka.html> (дата звернения: 12.12.2024).

300. Парамонов А. Май. URL: <https://otkudarodom.ua/ru/may-3,хвилини07.00-08.00> (дата звернения: 30.10.2024).

301. Парамонов А. Май. URL: <https://otkudarodom.ua/ru/may-3,хвилини07.45-07.57> (дата звернения: 30.10.2024).

302. Парамонов А. Май. URL: <https://otkudarodom.ua/ru/may-3,хвилини18.17-18.37> (дата звернения: 30.10.2024).

303. Парамонов А. 11 мая 1942 года (понедельник). URL: <https://otkudarodom.ua/ru/11-maya-1942-goda-ponedelnik> (дата звернения: 03.12.2024).

304. Парамонов А. 14 мая 1942 года (четверг). URL: <https://otkudarodom.ua/ru/14-maya-1942-goda-chetverg> (дата звернения: 14.01.2025).

305. Парамонов А. 16 мая 1942 года (суббота). URL: <https://otkudarodom.ua/ru/16-maya-1942-goda-subbota> (дата звернения: 19.01.2025).

306. Парамонов А. 19 мая 1942 года (вторник). URL: <https://otkudarodom.ua/ru/19-maya-1942-goda-vtornik> (дата звернения: 04.02.2025).

307. Парамонов А. Катастрофа у Харькова, 1942 год. URL: https://www.otkudarodom.ua/ru/katastrofa-u-harkova-1942-god-andrey-paramonov#_ftn15 (дата звернения: 04.11.2024).

308. Партизаны Харьковщины. URL: http://dalizovut.narod.ru/okkup/partizan/partiz_kh.htm (дата звернения: 27.07.2023).

309. Подлас Кузьма. URL: <https://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/heroes/USSR/more.htm?id=11800629@morfHeroes> (дата звернения: 25.11.2024).

310. Приказ НКО СССР от 29 мая 1942 года № 00106 «О составе и организации танковых частей в танковых корпусах и танковых армиях». URL: <http://tankfront.ru/ussr/doc/nko/pr42/00/00106.html> (дата звернения: 21.07.2025).

311. Приказ НКО СССР от 26 апреля 1942 года № 0328 «О привлечении к ответственности начальников отделов снабжения политуправлений Южного и Юго-Западного фронтов и инструкторов отделов снабжения за разбазаривание посылок, предназначенных для бойцов Красной Армии». URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/187357> (дата звернения: 02.04.2024).

312. Приказ НКО СССР от 1 мая 1942 года № 130. URL: <https://zenodo.org/records/15289374> (дата звернения: 12.09.2025).

313. Приказ НКО СССР от 28 июля 1942 года № 227 «О мерах по укреплению дисциплины и порядка в Красной Армии и запрещении самовольного отхода с боевых позиций». URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/187408> (дата звернения: 02.04.2024).

314. Приключения итальянцев в России в ходе Второй мировой войны 1941–1943 гг. URL: <https://hofkriegsrat.blogspot.com/2017/04/1941-1943.html> (дата звернения: 08.11.2024).

315. Рябышев Дмитрий Иванович. URL: <https://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/heroes/USSR/more.htm?id=11892045%40morphHeroes> (дата звернения: 25.11.2024).

316. Семидетко В. Катастрофа под Харьковом в мае 1942 года. URL: https://dsvf.ru/docs/Kharkov_1942.pdf (дата звернения: 04.11.2024).

317. Собственноручные показания генерал-фельдмаршала Э. фон Клейста «Операции на южном фронте (1941–1944 гг.)». 23 февраля 1951 г., Москва. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/167003-sobstvennoruchnye-pokazaniya-general-feldmarshala-e-fon-kleysta-locale-nil-operatsii-na-yuzhnom-fronte-1941-1944-gg-locale-nil-23-fevralya-1951-g-moskva#mode/inspect/page/8/zoom/4> (дата звернения: 28.06.2024).

318. Средние месячные и годовые температуры воздуха в Харькове, Лубнах, Изюме. URL: www.pogodaiklimat.ru/history/34300.htm (дата звернення: 19.07.2023).

319. Харин В. BBC Юго-Западного фронта, URL: <http://allaces.ru/sss/struct/h/fjusap.php> (дата звернення: 17.11.2024).

320. Что произошло в 1942 году? Великая Отечественная война: 1942-й год. Наука. Общество. Оборона. URL: <https://www.noo-journal.ru/kakiye-sobytiya-proiskhodili-v-1942-godu-na-frontakh-velikoy-otechestvennoy-voyny-voyennyye-deystviya-diplomatiya-ekonomika-okkupatsiya-genotsid-sovetskogo-naroda/> (дата звернення: 02.08.2024).

321. Юго-Западное направление. URL: <https://pamyat-naroda.ru/warunit/id4352/> (дата звернення: 16.09.2025).

322. Юго-Западный фронт. URL: <https://pamyat-naroda.ru/warunit/id4383/> (дата звернення: 16.09.2025).

Дисертаційні, магістерські, бакалаврські роботи, звіти про науково-дослідні роботи, автореферати дисертацій

323. Верховцев В. Київська стратегічна наступальна операція восени 1943 року : кваліфікац. робота бакалавра. Острог : Національний університет «Острозька академія», 2022. 84 с.

324. Вишневський В. Бойове застосування засобів зв'язку в оборонних і наступальних операціях першого періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Черкаси, 2007. 168 с.

325. Дьякова О. Рух опору на Харківщині у період нацистської окупації : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2012. 313 с.

326. Заборовский В. Организация и боевое применение истребительной авиации военно-воздушных сил Советского Союза и Германии (1940–1945 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 20.02.22. Харків, 2005. 283 с.

327. Звіт про науково-дослідну роботу (шифр «60-років») : заключний звіт. Т. 1. Київ : Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних сил України, 2003. № держреєстрації 0102U005800. 280 с.

328. Малютина Т. История боевых действий советских войск против вооруженных сил королевской Румынии на советско-германском фронте (1941–1944 гг.) : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Воронеж, 2019. 523 с.

329. Русак А. Участие союзников гитлеровской Германии в войне против СССР, 1941–1945 гг. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02. Київ, 2003. 435 с.

330. Салата О. Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2010. 438 с.

331. Скоробогатов А. Харків у роки німецької окупації (1941–1943) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Харків, 2006. 412 с.

332. Филоненко Н. История боевых действий советских войск против вооруженных сил хортистской Венгрии на территории СССР (1941–1944 гг.) : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Воронеж, 2017. 488 с.

333. Хатанзейский А. Бронетанковый ленд-лиз для СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 5.6.1. Архангельск, 2024. 264 с.

334. Zeko E. Put 369. pukovnije : završni rad. Zagreb : Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, 23 p.

Наукові праці здобувача

335. Кузнєцов М. Передумови проведення та підготовка радянських військ до Харківської наступальної операції 1942 року. *Літопис Волині : всеукраїнський науковий часопис*. 2023. Чис. 28. С. 122–128.

336. Кузнєцов М. Операція «Фрідерікус-1» як передумова проведення наступальної операції «Блау». Підготовка до ліквідації барвінківського плацдарму. *Військово-науковий вісник*. 2023. Вип. 40. Львів : НАСВ. С. 238–257.

337. Кривизюк Л., Кузнецов М. Харківська наступальна операція (12–17 травня 1942 року): прорахунки в оперативному командуванні. *Східноєвропейський історичний вісник* / голов. ред. В. Ільницький. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 30. С. 146–161.

338. Кузнецов М. Контрнаступальна операція Вермахту «Фрідерікус-Південь» (1942) та Слобожанська наступальна операція Сил оборони України (2022): порівняльний аналіз. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. Вип. 13.

339. Кузнецов М. Невдалий план Й. Сталіна зі звільнення Харкова: травень 1942 року. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 23 листоп. 2022 р. Київ : НУОУ, 2023. С. 247–248.

340. Кузнецов М. Мобільність механізованих та танкових підрозділів як елемент успіху військової операції. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ* : зб. тез доп. IV Міжнар. наук.-техн. конф., м. Львів, 17–18 трав. 2023 р. Львів : НАСВ, 2023. С. 34.

341. Кузнецов М. Плани радянського та німецького командування на літню кампанію 1942 року. *Актуальні проблеми науки, освіти та суспільства в XXI столітті* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кременчук, 22 черв. 2023 р. Кременчук : ЦФЕНД, 2023. С. 56–58.

342. Кузнецов М. Контрнаступальна операція вермахту «Fridericus-I» 1942 року та Слобожанська наступальна операція Збройних сил України 2022 року з точки зору воєнно-історичної компаративістики. *Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності* : матеріали міжвуз. наук.-практ. семінару, м. Київ, 22 трав. 2025 р. Київ : НУОУ, 2025. Вип. 14. С. 107–115.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кузнецов М. Передумови проведення та підготовка радянських військ до Харківської наступальної операції 1942 року. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 28. 2023. С. 122–128.

2. Кузнецов М. Операція «Фрідерікус-1» як передумова проведення наступальної операції «Блау». Підготовка до ліквідації барвінківського плацдарму. Військово-науковий вісник. Випуск 40. Львів: НАСВ, 2023. С. 238–257.

3. Кривизюк Л., Кузнецов М. Харківська наступальна операція (12–17 травня 1942 року): прорахунки в оперативному командуванні. Східноєвропейський історичний вісник / [Головний редактор В. Ільницький]. – Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Випуск 30. С.146–161.

4. Кузнецов, М. О. Контрнаступальна операція Вермахту «Фрідерікус-Південь» (1942) та Слобожанська наступальна операція сил оборони України (2022): порівняльний аналіз. Вісник гуманітарних наук. 2025. Вип. 13.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Кузнецов М. Невдалий план Й. Сталіна зі звільнення Харкова: травень 1942 року. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 23 листоп. 2022 р. Київ : НУОУ, 2023. С. 247–248.

2. Кузнецов М. Мобільність механізованих та танкових підрозділів як елемент успіху військової операції. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ* : зб. тез доп. IV Міжнар. наук.-техн. конф., м. Львів, 17–18 трав. 2023 р. Львів : НАСВ, 2023. С. 34.

3. Кузнєцов М. Плани радянського та німецького командування на літню кампанію 1942 року. *Актуальні проблеми науки, освіти та суспільства в ХХІ столітті* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кременчук, 22 черв. 2023 р. Кременчук : ЦФЕНД, 2023. С. 56–58.

4. Кузнєцов М. Опір німецькій окупаційній владі на території України в першій половині 1942 року. *Сучасний стан та пріоритети модернізації науки, освіти та технологій* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Біла Церква, 10 січ. 2024 р. Біла Церква : Центр фінансово-економічних наукових досліджень, 2024. С. 44–46.

5. Кузнєцов М. Добровольчий рух в українському суспільстві. Участь добровольців у російсько-українській війні у 2014–2024 роках на Харківщині. *Добровольці на захисті Української держави: історія та сучасність* : зб. тез доп. ІІІ Всеукр. наук. конф., м. Львів, 30 квіт. 2024 р. Львів : НАСВ, 2024. С. 40–42.

6. Кузнєцов М. Проблеми з особовим складом – одна з причин непорозумінь військово-політичного керівництва Німеччини в першій половині 1942 року. *Розвиток наук в умовах нової реальності: проблеми та перспективи* : зб. наук. пр. з матеріалами ІІІ Міжнар. наук. конф., м. Ужгород, 4 жовт. 2024 р. Ужгород : Міжнародний центр наукових досліджень, 2024. С. 256–258.

7. Резнік В., Кузнєцов М. Оперативний зміст та особливості наступальних (контрнаступальних) операцій угруповань військ Збройних сил України під час відсічі повномасштабної російської агресії (2022–2024). *Воєнна історія України: історична ретроспектива* : матеріали міжвуз. наук.-практ. семінару, м. Київ, 31 жовт. 2024 р. Київ : НУОУ, 2024. С. 139–142.

8. Кузнєцов М. Особливості підготовки наступальної операції угруповання військ Збройних сил України у Харківській області (06.09–02.10.2022 р.). *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 28 листоп. 2024 р. Київ : НУОУ, 2024. С. 76–77.

9. Кузнєцов М., Юркевич Р. Українські добровольці у російсько-українській війні 2014–2024 рр.: роль, внесок та виклики. *Добровольці*

на захисті Української державності: історія та сучасність : матеріали IV Всеукр. наук. конф., м. Львів, 14 берез. 2025 р. Львів : НАСВ, 2025. С. 56–58.

10. Кузнецов М. Контрнаступальна операція вермахту «Fridericus-I» 1942 року та Слобожанська наступальна операція Збройних сил України 2022 року з точки зору воєнно-історичної компаративістики. *Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності* : матеріали міжвуз. наук.-практ. семінару, м. Київ, 22 трав. 2025 р. Київ : НУОУ, 2025. Вип. 14. С. 107–115.

11. Кузнецов М. Зброя і військова техніка німецько-радянського фронту Другої світової війни: вплив на перебіг бойових дій 1942 року. *Зброярня: історія розвитку озброєння та військової техніки* : зб. тез доп. V Міжнар. наук. конф., м. Львів, 15 жовт. 2025 р. Львів : НАСВ, 2025. С. 48–50.

12. Кузнецов М., Кривизюк Л. Партизанський рух у Харківській області у травні 1942 року. *Друга світова війна в історії країн та народів Східної Європи* : зб. тез доп. Всеукр. наук. конф., м. Кропивницький, 27 листоп. 2025 р. Кропивницький : РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка, 2025. С. 25–27.

13. Кузнецов М. Уроки з досвіду проведення контрнаступальної операції «Fridericus-Süd» (1942) у контексті сучасної російсько-української війни. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 листоп. 2025 р. Київ : НУОУ, 2025. С. 328–329.

Акти впровадження результатів дисертаційної роботи

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника Національної академії з
навчальної роботи

полковник

Олексій КРАСЮК

2025

про впровадження матеріалів дисертаційного дослідження
підполковника Кузнецова М.О. за темою
“Воєнні операції на Харківському напрямку у травні 1942 року”

Комісія у складі:

голови: начальника кафедри воєнної історії факультету бойового
застосування військ полковника КУЦЬКОЇ О.М.

членів: старшого викладача кафедри воєнної історії факультету
бойового застосування військ підполковника
СОРОКІВСЬКОЇ-ОБІХОД А.І.

викладача кафедри воєнної історії факультету бойового
застосування військ майора КМІН А.О.

доцента кафедри воєнної історії факультету бойового
застосування військ працівника Збройних Сил України
КАЗАН Е. М.

у період з 03 по 26 вересня 2025 року розглянула матеріали дисертаційного дослідження підполковника Кузнецова М.О. за темою “Воєнні операції на Харківському напрямку у травні 1942 року”, робочу програму навчальної дисципліни “Історія війн та воєнного мистецтва” яка викладається для усіх здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, які проходять підготовку у Національній академії сухопутних військ, та встановила:

1. В занятті № 6. “Друга світова війна (1939–1945 рр.). Кампанії до корінного перелому в ході бойових дій та початку відступу німецьких військ (Європейський ТВД)” теми № 1. “Введення у військову думку і військову історію. Розвиток воєнного мистецтва у війнах від Античності до Другої світової війни включно”, навчальної дисципліни “Історія війн та воєнного мистецтва” не повною мірою висвітлено питання Харківської наступальної операції Червоної армії та контрнаступальної операції “Фрідрікус-Південь” військ гітлерівської коаліції, вивчення яких розкриває причини та наслідки

Продовження додатку Б

однієї з найбільших поразок Червоної армії перших років німецько-радянської війни.

На підставі протоколу засідання кафедри воєнної історії факультету бойового застосування військ від 30.09.2025 №3

Рекомендовано:

використати матеріали дисертаційного дослідження підполковника Кузнєцова М.О. за темою “Воєнні операції на Харківському напрямку у травні 1942 року” (розділ 2. “Передумови проведення наступальної операції військ Південно-Західного напрямку та групи армій “Південь” та розділ 3. “Перебіг бойових дій на Харківському напрямку в травні 1942 року”) для самостійної підготовки курсантів за зазначеною темою;

Встановлено:

матеріали підрозділу 3.4. “Порівняння операцій, які проходили на Харківському напрямку у травні 1942 року і вересні 2022 року” дисертаційного дослідження підполковника Кузнєцова М.О. використано для відпрацювання методичних розробок для теми № 4. “Становлення і розвиток Збройних Сил України”, заняття № 3. “Причини, хід та воєнне мистецтво російсько-української війни (2014р. – по т.ч.)” навчальної дисципліни “Історія війн та воєнного мистецтва”.

2. Дисертаційне дослідження підполковника Кузнєцова М.О. за темою “Воєнні операції на Харківському напрямку у травні 1942 року” вважати реалізованим в освітньому процесі Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Голова комісії: полковник

Олеся КУЦЬКА

Члени комісії: підполковник

Аріадна СОРОКІВСЬКА-ОБІХОД

майор

Анастасія КМІН

працівник ЗСУ

Емілія КАЗАН

06.10.2025

Продовження додатку Б

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА**

вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79026 тел. (032) 270-70-22,
www.inst-ukr.lviv.ua, email: inukr@inst-ukr.lviv.ua, p/p UA097820172034318000200000720,
p/p UA1682017203431002200000720 у ДКСУ м. Київ МФО 820172 код ЄДРПОУ 03534498

10.09.2025 № 141/237 На № _____ Від _____

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Інституту українознавства
ім. І Крип'якевича НАН України

член-кореспондент НАН України, д.і.н.,
професор Ігор СОЛЯР

10 вересня 2025 р.

АКТ

про впровадження матеріалів дисертаційного дослідження підполковника
Кузнєцова М.О. за темою “Воєнні операції на Харківському напрямку у травні
1942 року”

Комісія у складі:

голови: завідувача відділу новітньої історії, к.і.н., старшого
дослідника РОМАНЮКА М.В.

членів:

головного наукового співробітника відділу новітньої
історії, д.і.н., професора ПАТЕРА І.Г.

старшого наукового співробітника відділу новітньої історії,
д.і.н., СТАСЮК О.Й.

старшого наукового співробітника відділу новітньої
історії, к.і.н ПОСІВНИЧА М.Р.

у період з 02 по 09 вересня 2025 року розглянула матеріали дисертаційного
дослідження підполковника Кузнєцова М.О. за темою “Воєнні операції на
Харківському напрямку у травні 1942 року”.

Встановила:

1. Матеріали дисертаційного дослідження підполковника Кузнєцова М.О.
за темою “Воєнні операції на Харківському напрямку у травні 1942 року” на

Продовження додатку Б

підставі протоколу засідання відділу новітньої історії від 09 вересня 2025 року використані при виконанні НДР відділу новітньої історії “Національний спротив в Україні: історичні традиції, сучасні виклики, міжнародна підтримка”, при викладанні навчальної дисципліни ОПІ В9: “Україна в роки Другої світової війни”.

У подальшому використовується як методичний матеріал для лекційних занять.

2. Дисертаційне дослідження “Воєнні операції на Харківському напрямку у травні 1942 року” вважати реалізованим.

Голова комісії:

Члени комісії:

Михайло РОМАНЮК

Іван ПАТЕР

Олександра СТАСЮК

Микола ПОСІВНИЧ

Продовження додатку Б

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ
УКРАЇНИ
ВІЙСЬКОВА ЧАСТИНА
A5111
Код 26642954
 "26" 03 20 26 р.
 № 1654/3085
 м. Київ, Київська обл.

Відкрита інформація

ЗАТВЕРДЖУЮ
 ТВО командира військової частини A5111
 військової частини A1314
 майор
 Петро ГОРБАТЕНКО

26.03.2026

АКТ

про впровадження матеріалів дисертаційного дослідження підполковника Кузнєцова М.О. за темою "Воєнні операції на Харківському напрямку у травні 1942 року"

Комісія у
складі:

голови: заступника начальника штабу військової частини A5111
майора Ігоря МАЙДЕНКА

членів: Старшого офіцера групи організації бойового чергування
та оперативно-чергової служби командного центру штабу
військової частини A5111 майора Дмитра БОБРОВА

Головного спеціаліста відділу підготовки військової
частини A5111 підполковника Володимира
КУЛАКЄВИЧА

у період з 02 по 09 вересня 2025 року розглянула матеріали дисертаційного дослідження підполковника Кузнєцова М.О. за темою "Воєнні операції на Харківському напрямку у травні 1942 року".

Встановила:

1. Матеріали дисертаційного дослідження підполковника Кузнєцова М.О. за темою "Воєнні операції на Харківському напрямку у травні 1942 року" впроваджено у практичну діяльність корпусу: використовуються як методичні матеріали при проведенні занять, тренінгів, навчань з особовим складом військової частини A5111 військової частини A1314;

ВІДКРИТА ІНФОРМАЦІЯ

Продовження додатку Б**ВІДКРИТА ІНФОРМАЦІЯ**

2. Дисертаційне дослідження “Воєнні операції на Харківському напрямку у травні 1942 року” вважати реалізованим.

Голова комісії:

Заступник начальника штабу військової частини А5111

майор

 Ігор МАЙДЕНКО

Члени комісії:

Старший офіцер групи організації бойового чергування та оперативно-чергової служби командного центру штабу військової частини А5111

майор

 Дмитро БОБРОВ

Головний спеціаліст відділу підготовки військової частини А5111

підполковник

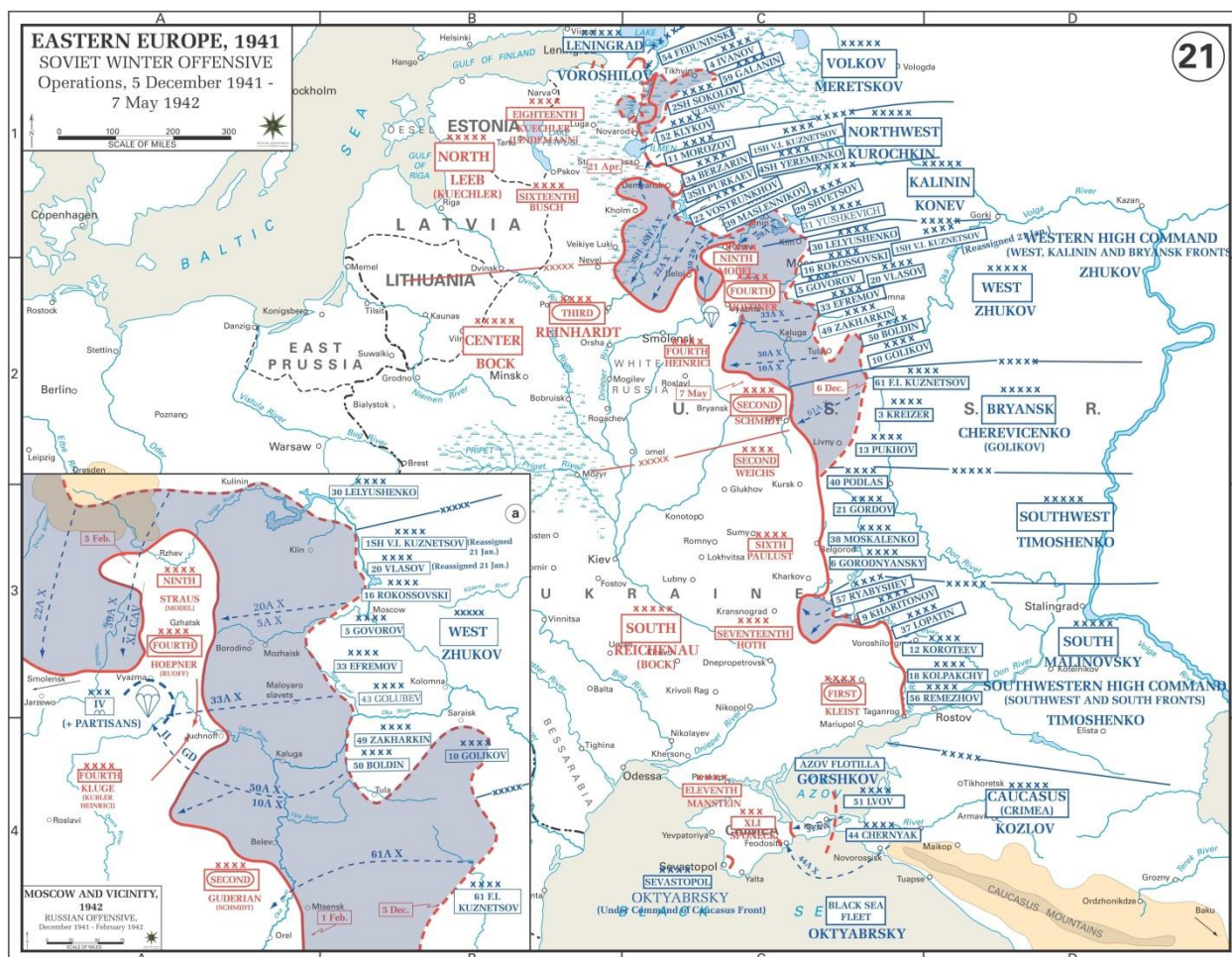
 Володимир КУЛАКОВИЧ

Вик. Роман РОМАНЦОВ 63-119

ВІДКРИТА ІНФОРМАЦІЯ

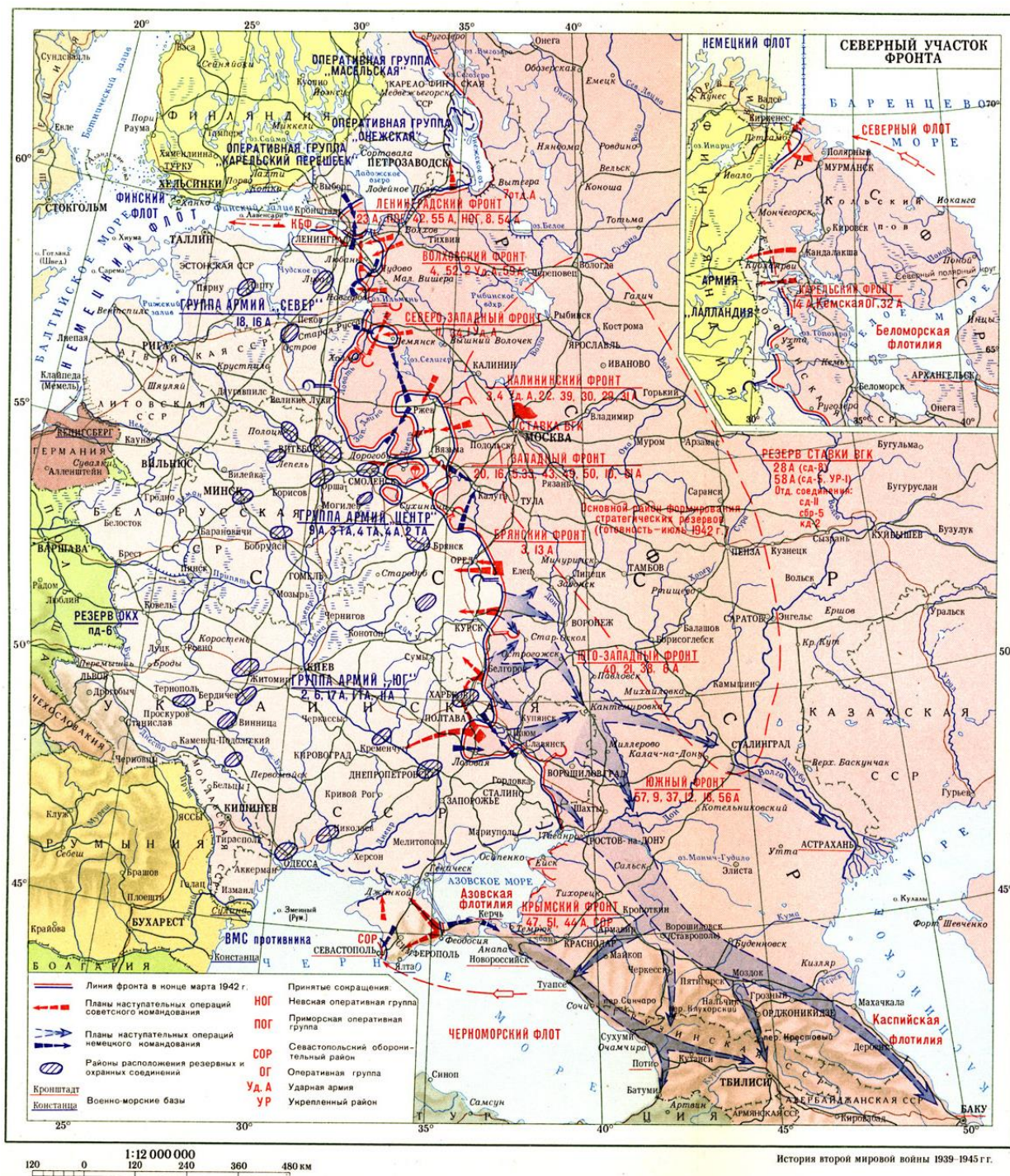
**Схеми операцій РСЧА під час зимньої (1941–1942 рр.)
та весняно-літньої (1942 р.) кампаній**

Схема 1. Зимовий наступ радянських військ з 05.12.1941 до 07.05.1942 рр.

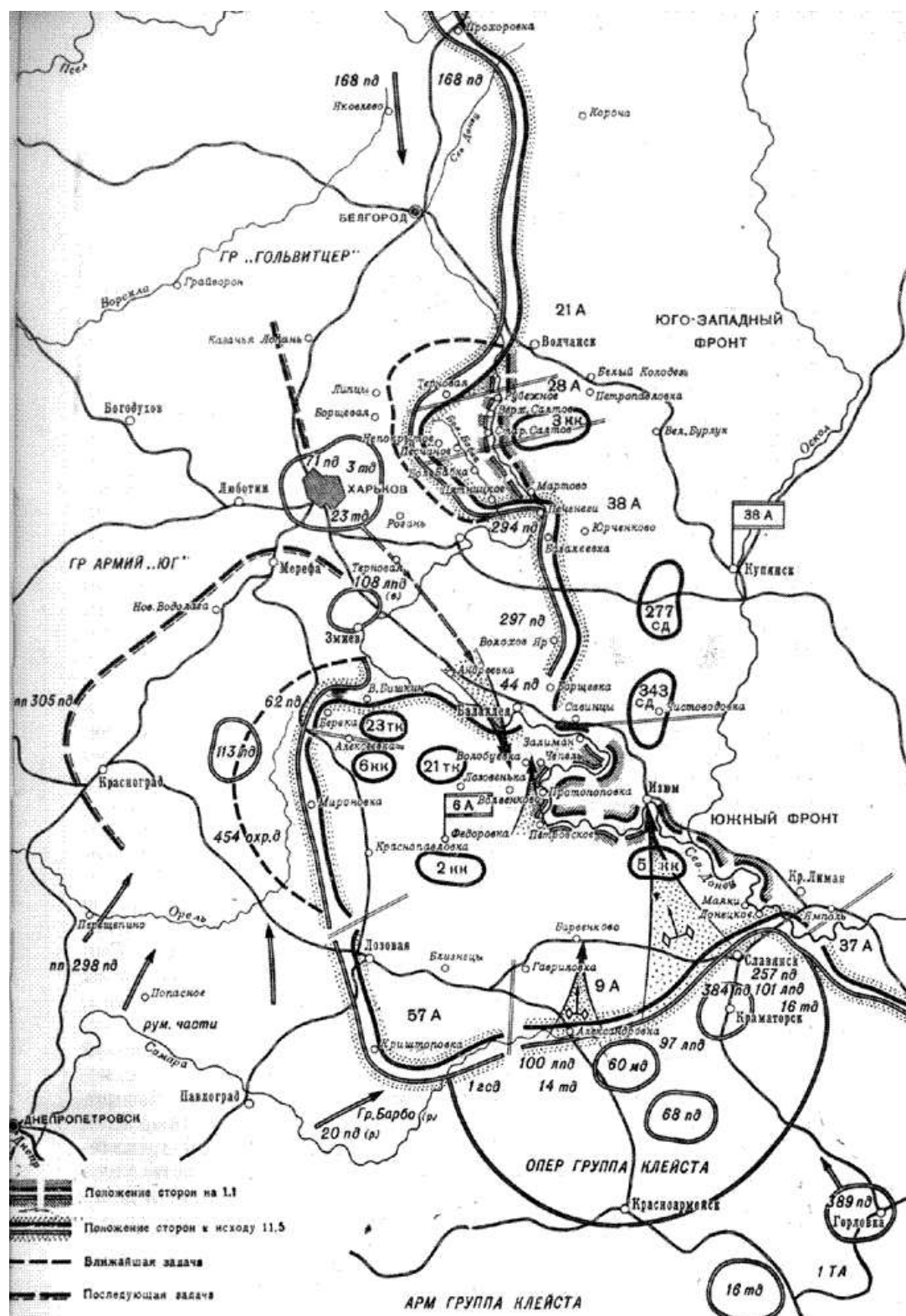
Джерело: URL: <https://jewishvirtuallibrary.org/jsourc/ww2/easterneurope3.html>
(дата звернення: 07.10.2025).

Схема 2. Стратегічна обстановка на німецько-радянському фронті навесні 1942 року та плани дій сторін на весняно-літню кампанію 1942 року

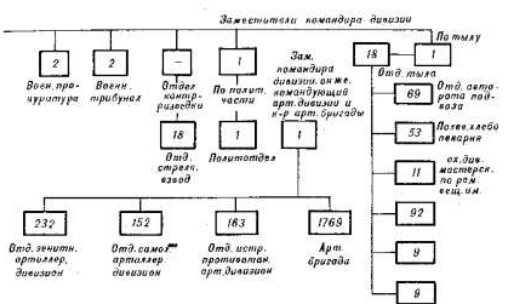
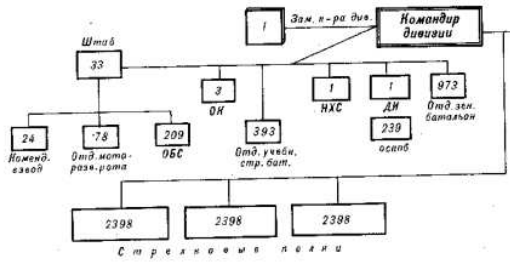
Джерело: История второй мировой войны 1939–1945 гг. : в 12 т. / председ. гл. ред. комиссии А. А. Гречко. Москва : Воениздат, 1973–1982. Т. 4: Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». 1975.

Схема 3. Бойові дії військ Південно-Західного фронту в січні-травні 1942 року

Джерело: Москаленко К. На Юго-Западном направлении. Воспоминания командарма. Т. 1. Москва : Наука, 1969. с. 143.

Схема 4. Організація стрілецької дивізії РСЧА
(з грудня 1941 до червня 1945 років)

Изменения в боевом и численном составе

Наименование	6. 1941г.	7. 1941г.
Личный состав	14483	10859
Артиллерия и минометы всего	228	144
из них: 76 мм П	34	28
122 мм Г	32	8
152 мм Г	12	-
Минометы	150	78
САУ	-	-
37 и 76 мм ЗП	12	10
Пр. нах. и компл. пуля	33	27
37, 45 и 57 мм ПТ П	54	18
ПТР	-	-
Винтовки и карабины	10420	8341
Пистолеты-пулеметы	1204	171
Ручные пулеметы	392	162
Станковые пулеметы	168	108
Автомашины	558	203
Лошади	3000	2600

Примечания: 1. В апреле 1941 г. в штат дивизии: три стр. взвода, один 45-мм П, арт. зап. часть обслуживания и обслуживания.
2. 7. 1941 г. из штат исключены: арт. зап. 45-мм П, взводчики стр. части обслуживания и обслуживания.
3. Включены в штат: один 57-мм ПТ пуля; мином. (М-30, М-8); вместо лошадей - автомаш. увеличена организация стр. и др. частей.

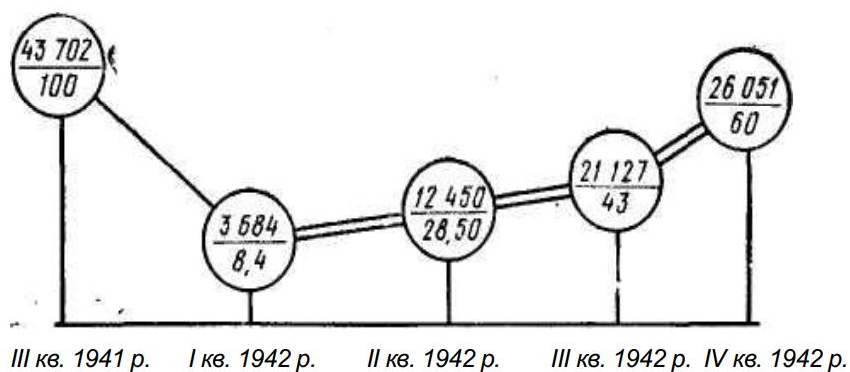
стрелковой дивизии в текущую войну

12. 1941г.	3. 1942г.	7. 1942г.	12. 1942г.	7. 1943г.	12. 1944г.	6. 1945г.
11676	12795	10386	9435	9380	11708	11780
198	214	232	204	204	191	188
28	32	32	32	32	44	32
8	12	12	12	12	20	20
-	-	-	-	-	-	-
162	170	188	160	160	127	136
-	-	-	-	-	-	16
8	6	6	-	-	12	12
12	9	9	-	-	18	18
30	30	30	48	48	54	68
89	279	228	212	212	107	111
8565	9375	7241	6474	6274	6390	6188
582	655	711	727	1048	3594	3557
251	352	337	494	494	337	383
108	114	112	111	111	166	178
248	154	149	123	124	342	445
2400	1800	1800	1700	1700	1200	1200

4. Противотанковые подразделения формировались в истребительных противотанковых. Сокращены части и подразделения за счет обслуживания частей.
5. Вместо стр. взвода арт. взводчики в штат включены, вместо 76-мм П пуля 57-мм П, арт. САУ-76 изменила организация частей дивизии.

Джерело: Тактика в боевых примерах (дивизия) / под общ. ред. профессора генерала армии А. И. Радзиевского. Москва : Воениздат, 1976. с. 142.

Схема 5. Поставки радіозасобів для Головного управління зв'язку РСЧА евакуйованими заводами (числівник – тис. рублів, знаменник – відсотки)

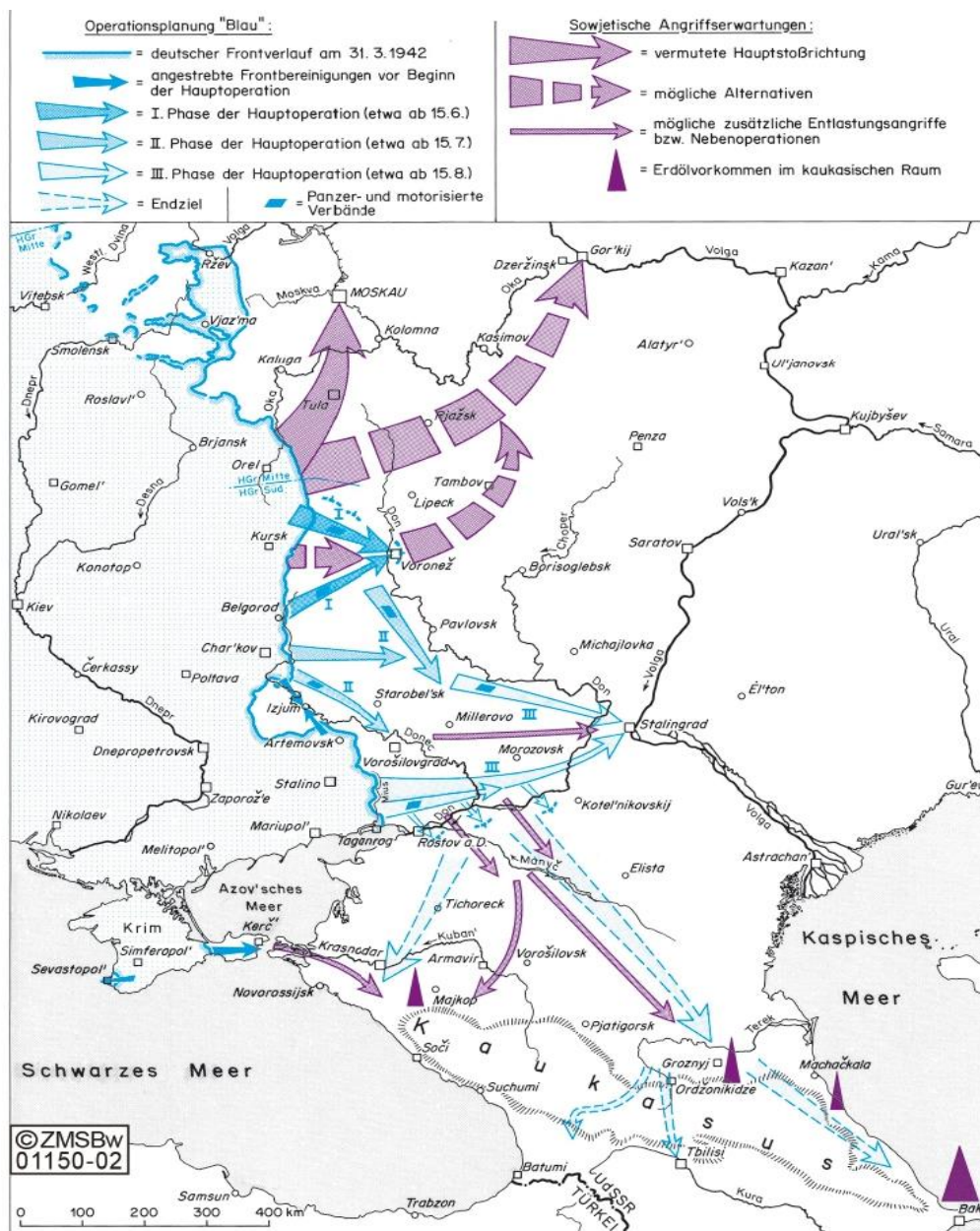
Джерело: Вишневський В. Бойове застосування засобів зв'язку в оборонних і наступальних операціях першого періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Черкаси, 2007. с. 49.

Схема 6. Україна в роки нацистської окупації

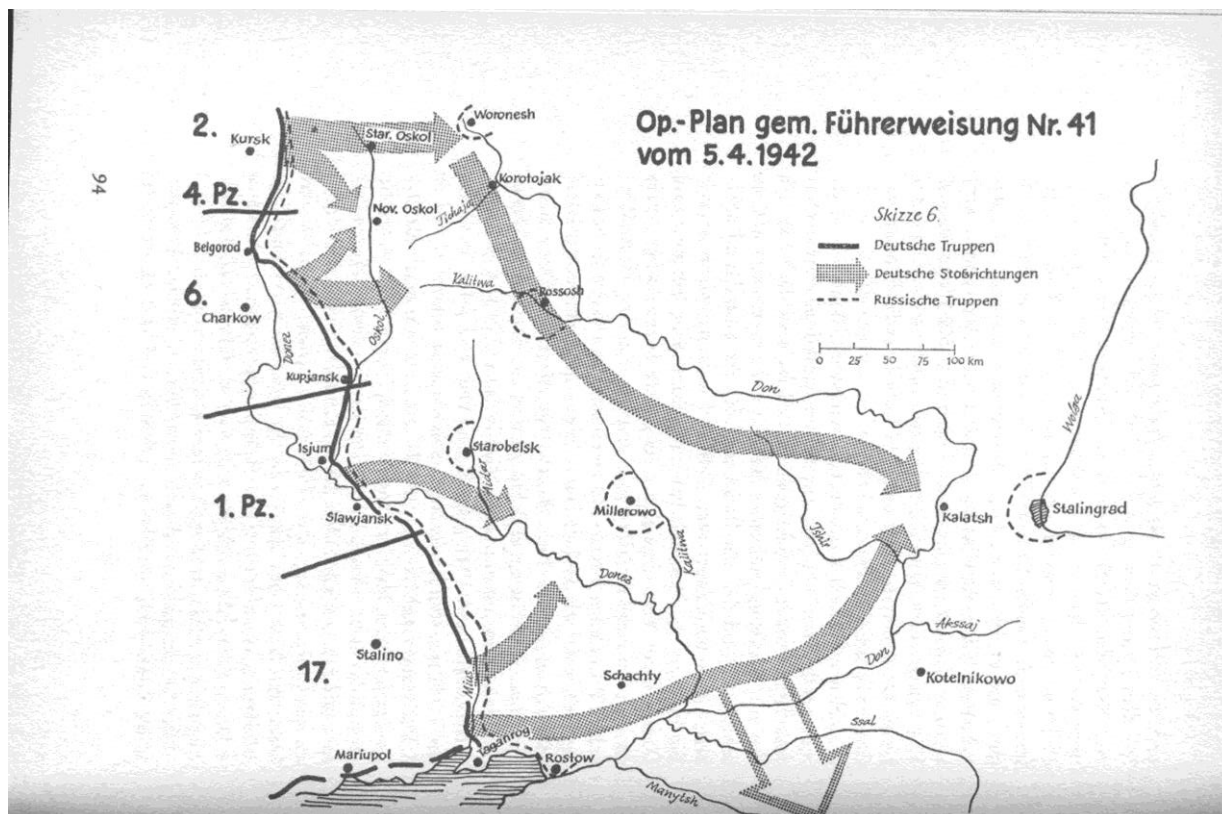
Джерело: В'ятрович В. та ін. Від Рейхстагу до Івдзіми. У полум'ї війни. Україна та Українці у Другій світовій війні. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. с. 376.

**Схема 8. Очікуваний Радянським Союзом напрямок головного удару
влітку 1942 року та планування операції «Блау»**

Джерело: Thomas V. (2015). World War. URL: www.bpb.de/themen/nationalsozialismus-zweiter-weltkrieg/der-zwei-weltkrieg/199399/weltkrieg/ (дата звернення: 15.05.2023).

Схема 9. Запланований наступ Вермахту на весняно-літню кампанію 1942 року

Джерело: Wagener C. Die Heeresgruppe Sud: Der Kampf im Süden der Ostfront 1941–1942. Podzun-Pallas, 1981. S. 94.

Схема 10. Склад сил 11-го армійського корпусу Вермахту
станом на 1 травня 1942 року

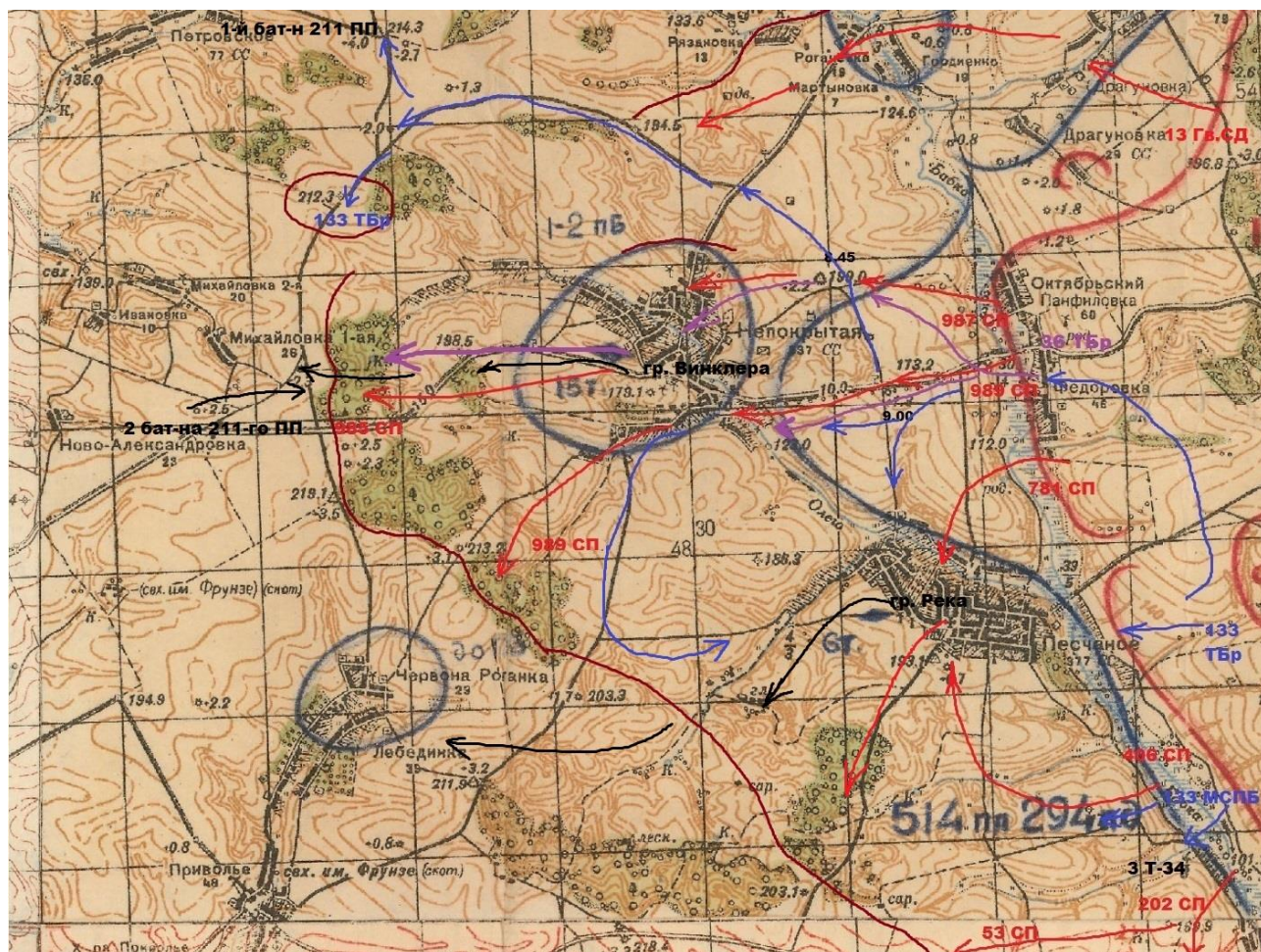
Джерело: Склад сил 11 армійського корпусу. URL: <https://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Korps/Karte/XI0542.jpg> (дата звернення: 08.05.2024).

Схема 11. Положення військ Південного фронту станом на 1 травня 1942 року

Джерело: Семидетко В. Катастрофа под Харьковом в мае 1942 года
https://dsvf.ru/docs/Kharkov_1942.pdf (дата звернення: 04.11.2024).

Схема 13. Приблизна карта просування 124-ї та 226-ї стрілецьких дивізій, 36-ї та 133-ї танкових бригад 12 травня 1942 року

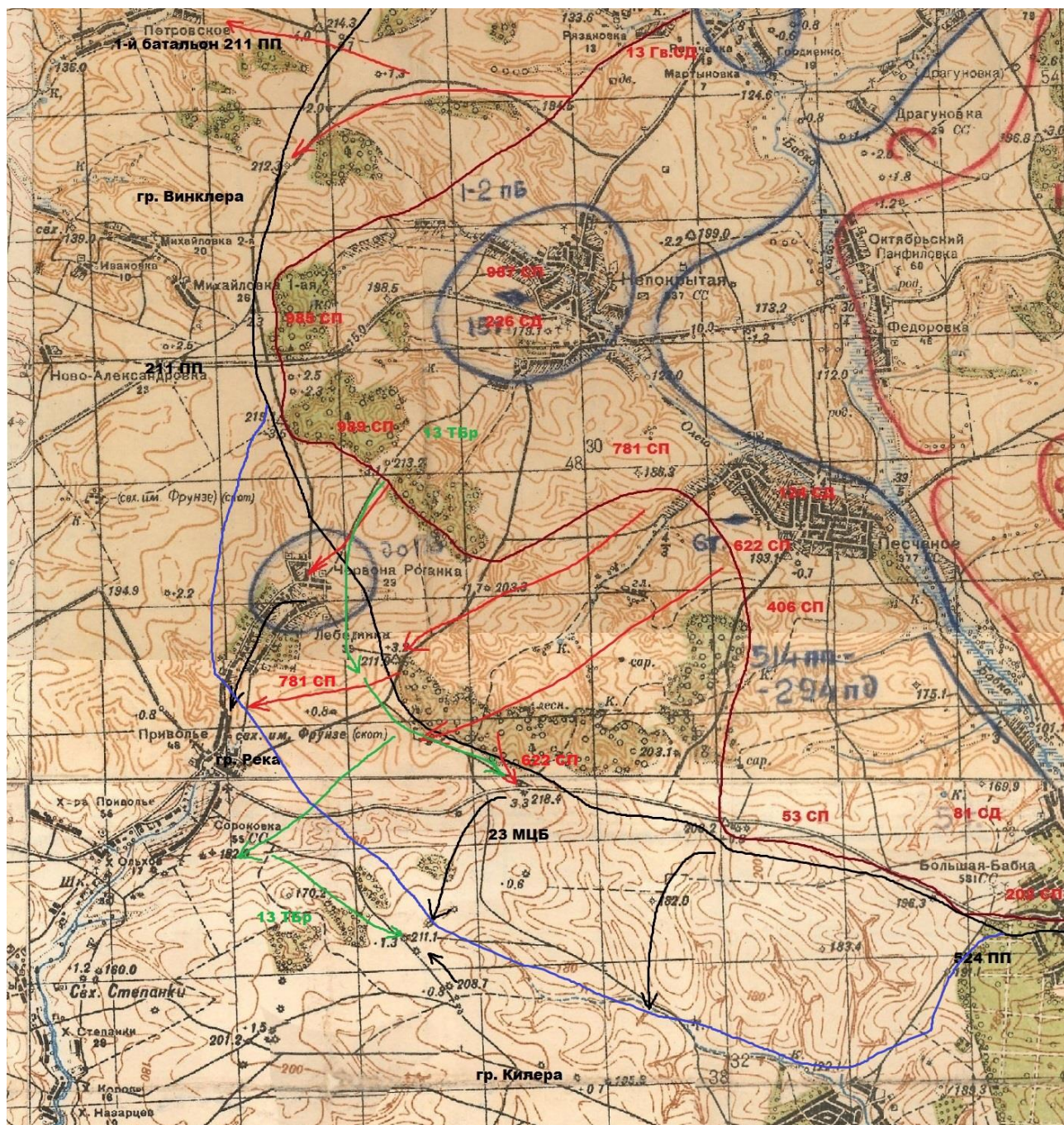
Джерело: Бакунин М. Танковые бои к востоку от Харькова. Май 1942 г.,

URL:

http://samlib.ru/b/bakunin_m_s/tankowyeboikwostokuotharxkowamaj1942g.shtml

(дата звернення: 19.11.2024) с. 15.

Схема 16. Приблизна карта просування 38-ї А вранці 13 травня 1942 року
(коричнева лінія фронту до висування, синя - досягнуті)

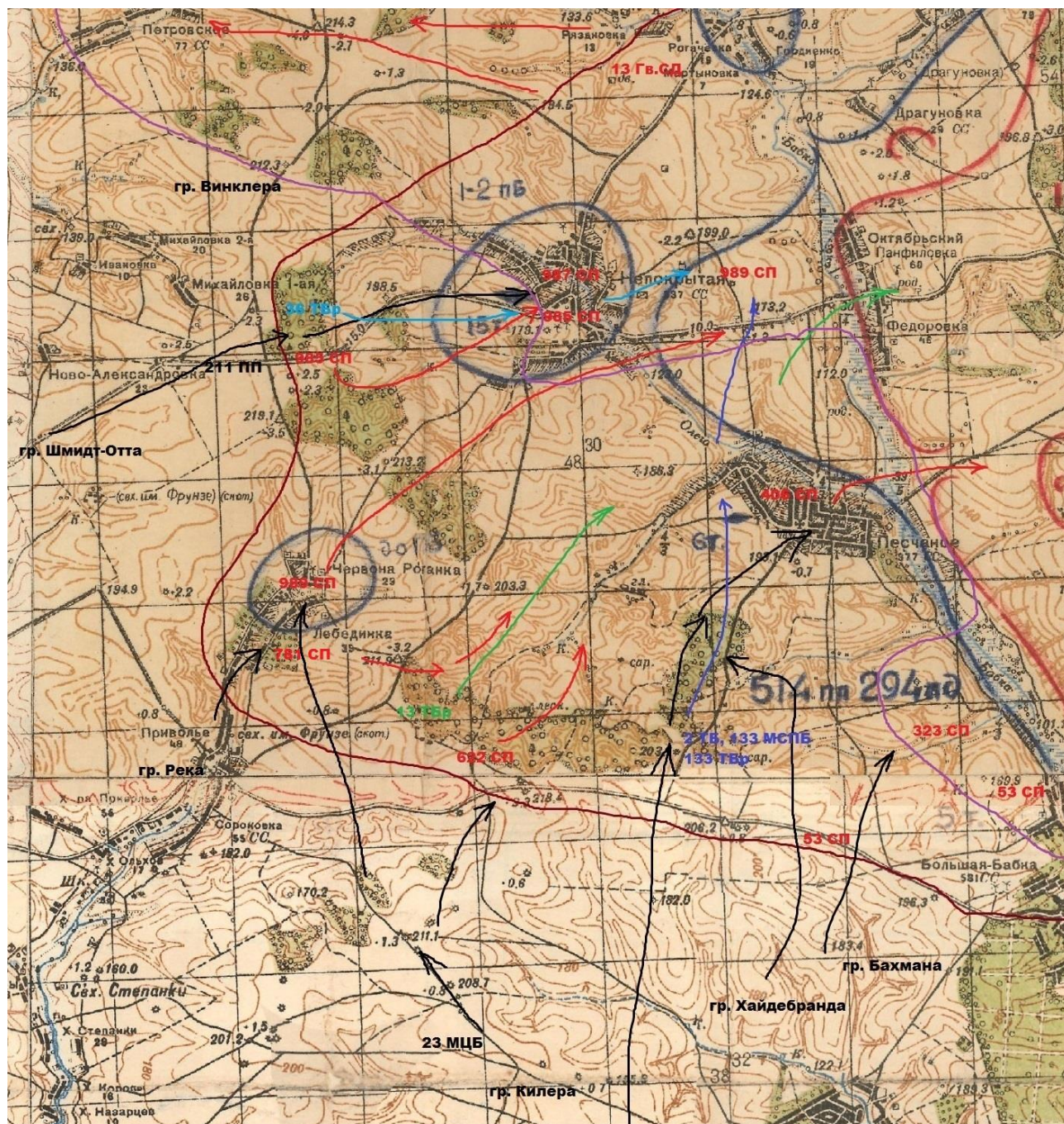
Джерело: Бакунін М. Танкові бої к востоку от Харькова. Май 1942 г.,

URL:

http://samlib.ru/b/bakunin_m_s/tankowyeboikwostokuotharxkowamaj1942g.shtml

(дата звернення: 19.11.2024) с. 48.

Схема 17. Приблизна карта німецького контрнаступу 13.05.1942 р. (коричневим зображена лінія фронту о 10.45 13.05, фіолетовим – ввечері 13.05)

Джерело: Бакунин М. Танковые бои к востоку от Харькова. Май 1942 г.,

URL:

http://samlib.ru/b/bakunin_m_s/tankowyeboikwostokuotharxkowamaj1942g.shtml

(дата звернення: 19.11.2024) с. 53.

Схема 18. Приблизна карта просування 21-ї А 14 травня 1942 року

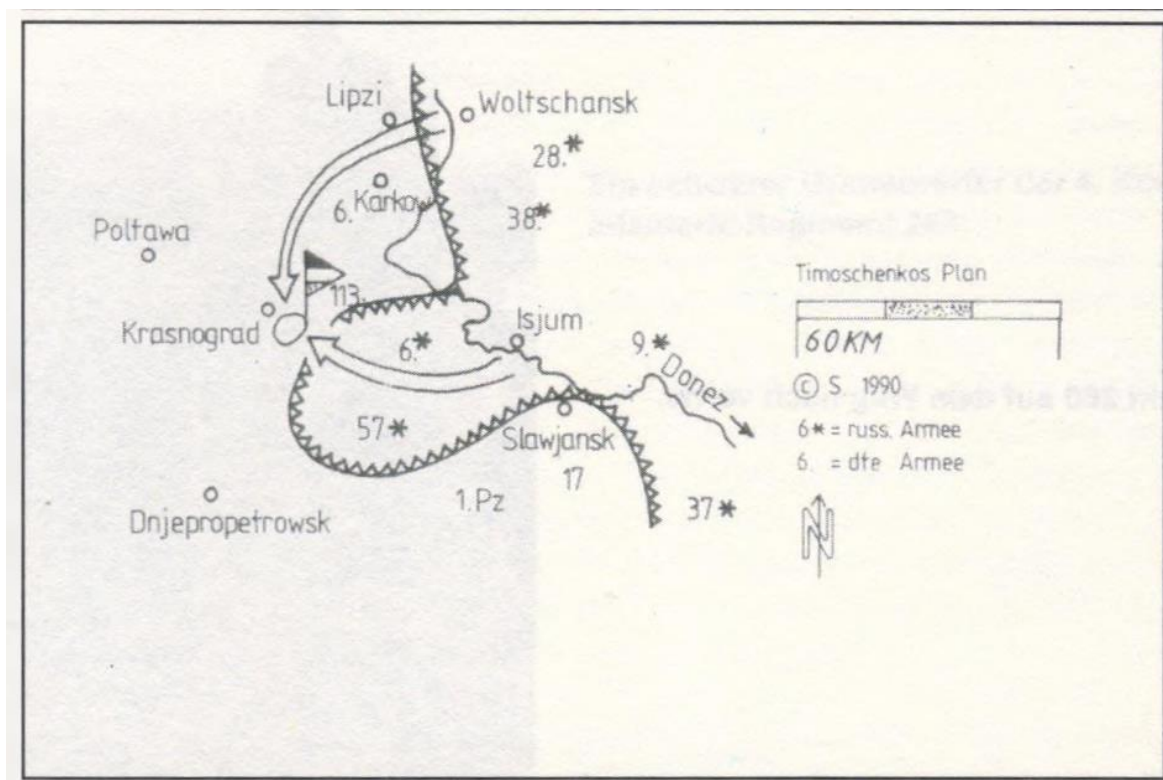
Джерело: Бакунін М. Танкові бої к востоку от Харькова. Май 1942 г.,

URL:

http://samlib.ru/b/bakunin_m_s/tankowyeboikwostokuotharxkowamaj1942g.shtml

(дата звернення: 19.11.2024) с. 92.

Схема 19. Запланований наступ 28-ї та 6-ї армій РСЧА

Джерело: Scherzer V. Die Geschichte der 113. Infanterie-Division 1940–1943. Bayreuth : Scherzers Militär-Verlag, 1990. S. 187.

Схема 20. Приблизна карта бойових дій на ділянці 28-ї А
15 травня 1942 року (фіолетовим зображена лінія фронту зранку 15.05,
зеленим – ввечері 15.05, чорним – напрямки ударів Вермахту)

Джерело: Бакунин М. Танковые бои к востоку от Харькова. Май 1942 г.,

URL:

http://samlib.ru/b/bakunin_m_s/tankowyeboikwostokuotharxkowamaj1942g.shtml

(дата звернення: 19.11.2024) с. 104.

Схема 21. Бойові дії на ділянці 28-ї А 16 травня 1942 року (фіолетовим зображена приблизна лінія фронту зранку 16.05, зеленим – зміни лінії фронту на ранок 17.05)

Джерело: Бакунин М. Танковые бои к востоку от Харькова. Май 1942 г.,

URL:

http://samlib.ru/b/bakunin_m_s/tankowyeboikwostokuotharxkowamaj1942g.shtml

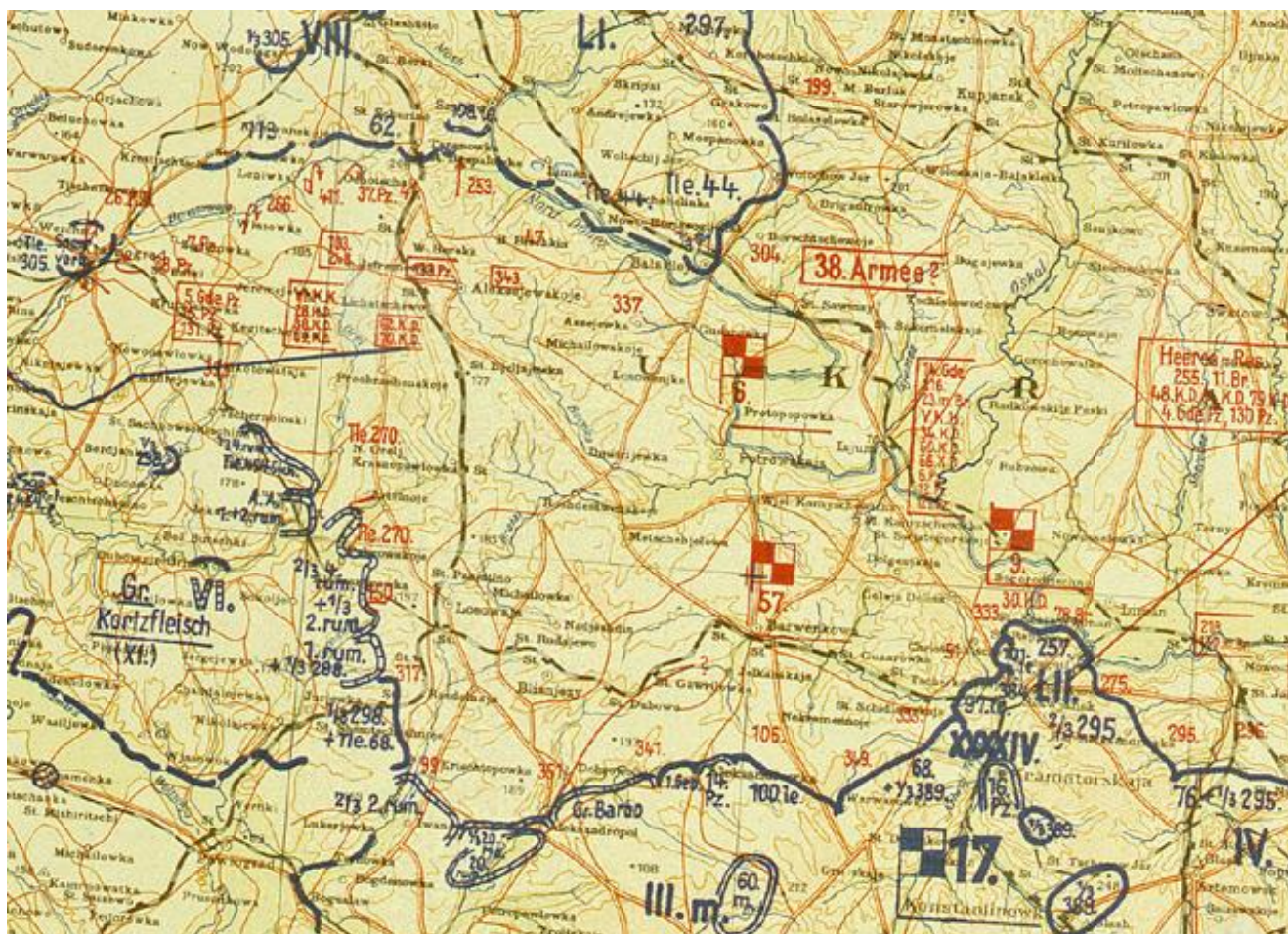
(дата звернення: 19.11.2024) с. 89–90.

Схема 22. Положення військ Вермахту на Барвінківсько-Лозівському плацдармі
станом на 16 травня 1942 року

Джерело: Парамонов А. 16 мая 1942 года (суббота). URL:
<https://otkudarodom.ua/ru/16-maya-1942-goda-subbota> (дата звернення: 19.01.2025).

Схема 23. Положення сторін станом на 16.05.1942 р. (фрагмент карти
Генерального штабу Сухопутних військ Вермахту
Lage Ost 16.05.42. Gen St d H. Op. Abt/III.)

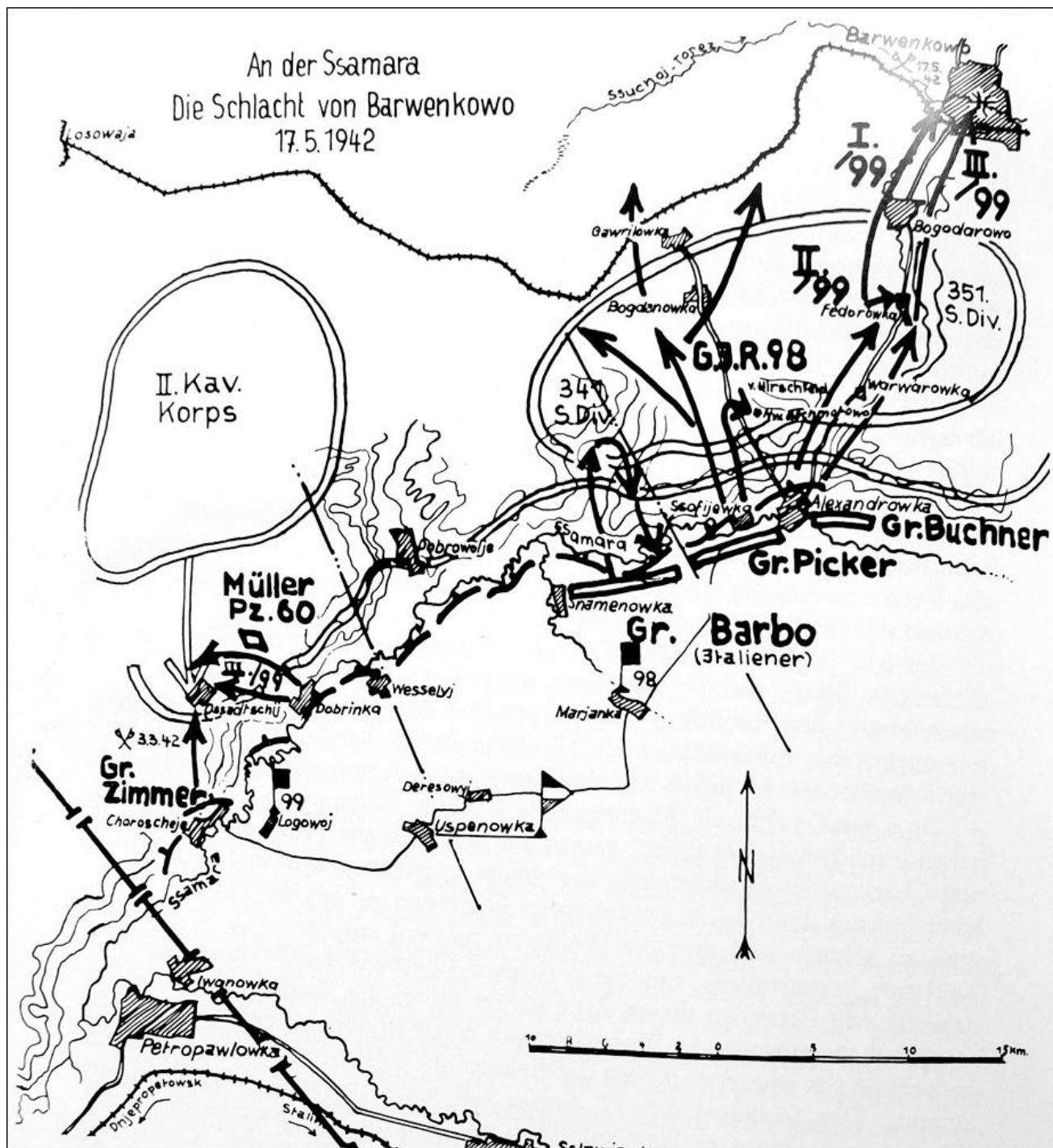

Джерело: Боевые действия 14-й танковой дивизии в первой половине 1942 г. URL: https://www.mihistory.kiev.ua/reich/tank_vo/pd/14_1-6.42.htm (дата звернення: 25.02.2025).

Джерело: Боевые действия 14-й танковой дивизии в первой половине 1942 г. URL: https://www.mihistory.kiev.ua/reich/tank_vo/pd/14_1-6.42.htm (дата звернення: 25.02.2025).

Схема 25. Бої за Барвінково 1-ї гпд 17 травня 1942 року

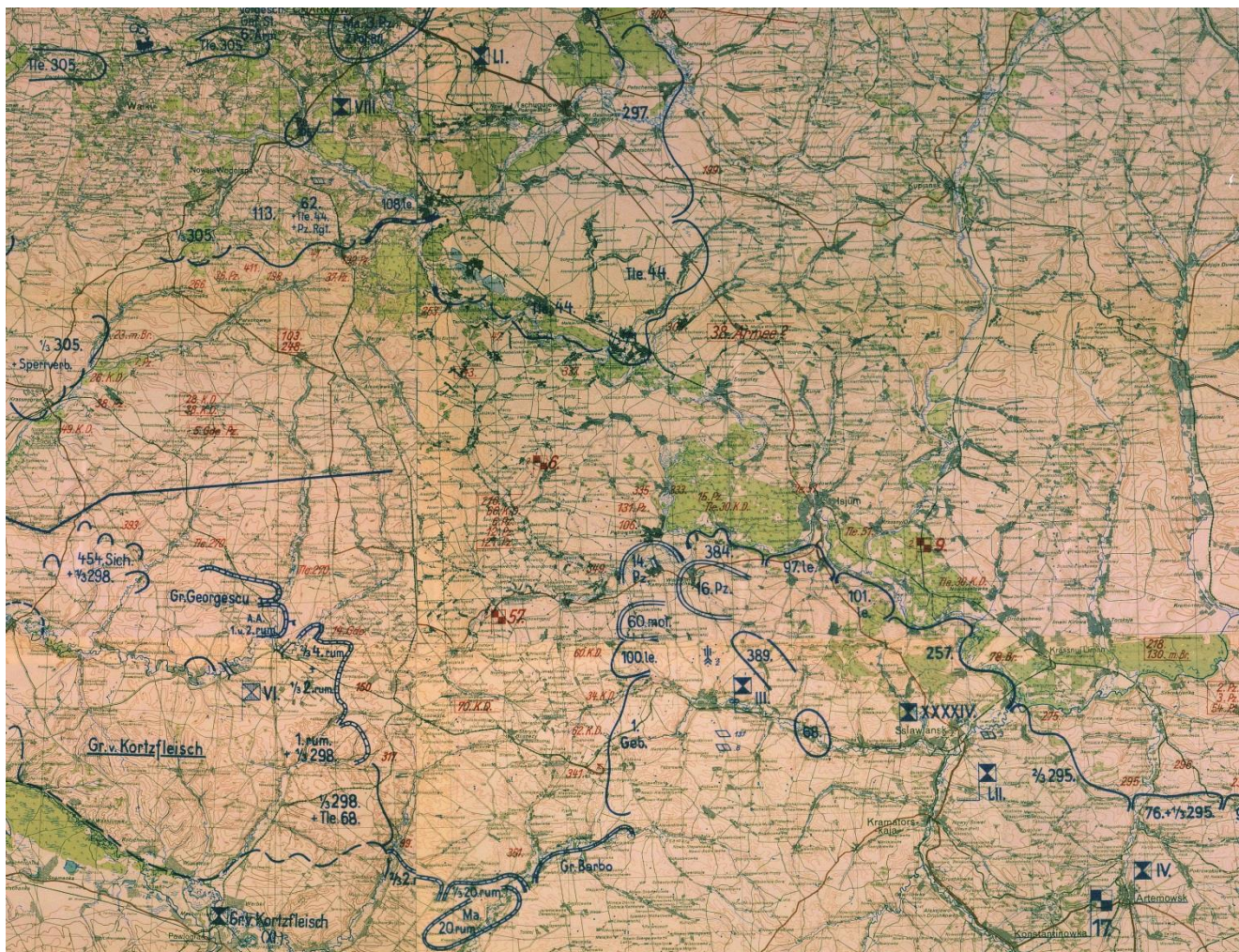
Джерело: Lanz H. Die 1. Gebirgs-Division 1935–1945 (So kämpfte die 1. Gebirgs-Division der Wehrmacht). Bad Nauheim : H.H. Podzun, 1954.

Схема 26. Другий день операції «Фрідерікус-Південь» 18 травня 1942 року
(фрагмент карти Генерального штабу Сухопутних військ Вермахту
Lage Ost 18.05.42. Gen St d H.)

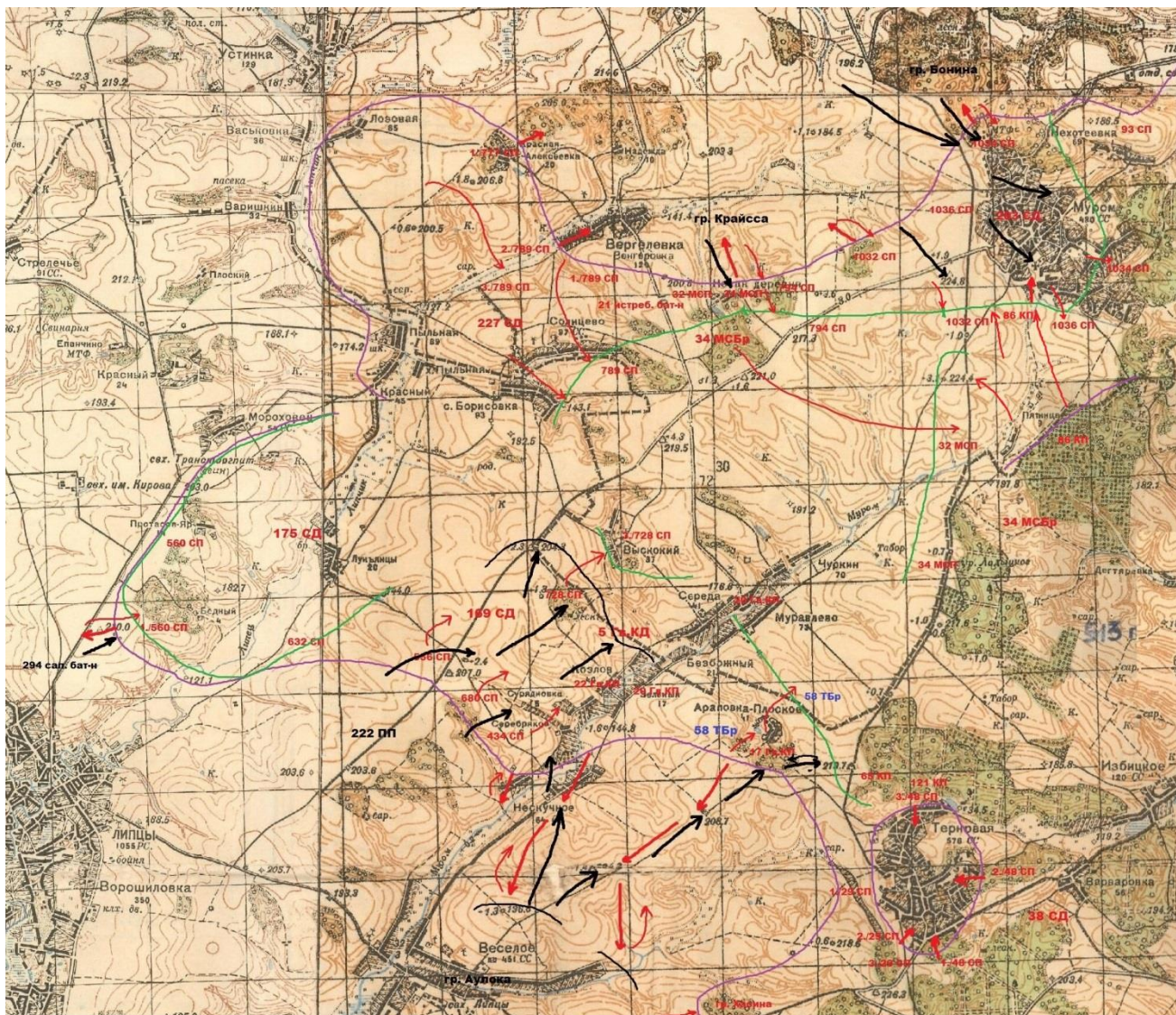

Джерело: Парамонов А. 18 мая 1942 года (понедельник) URL:
<https://otkudarodom.ua/ru/18-maya-1942-goda-ponedelnik> (дата звернення:
08.04.2025).

Схема 27. Третій день операції «Фрідерікус-Південь» 19 травня 1942 року
(фрагмент карти Генерального штабу Сухопутних військ Вермахту
Lage Ost 19.05.42. Gen St d Н.)

Джерело: Парамонов А. 19 мая 1942 года (вторник). URL: <https://otkudarodom.ua/ru/19-maya-1942-goda-vtornik> (дата звернення: 04.02.2025).

(дата звернення: 19.11.2024) с. 198.

Схема 29. Карта прийняття участі 6 ак 4-ї румунської армії проти радянських військ з 22.06.1941 до 19.11.1942 рр.

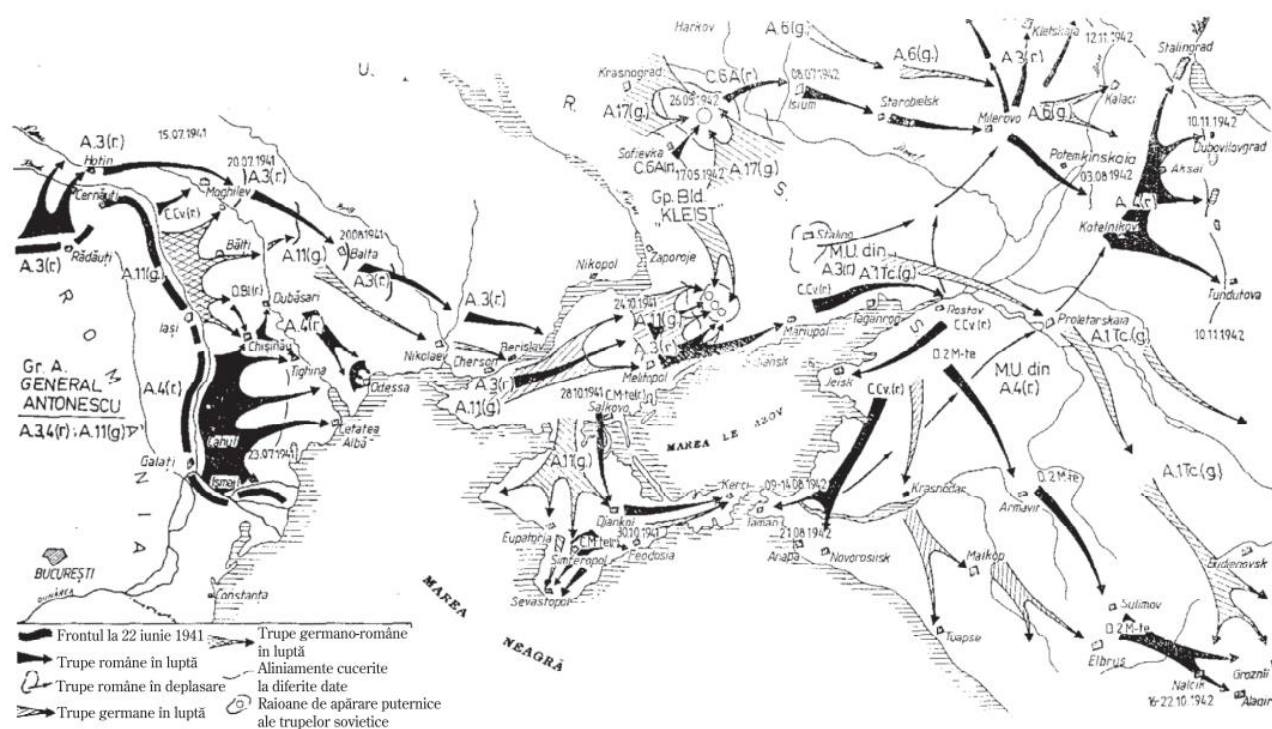
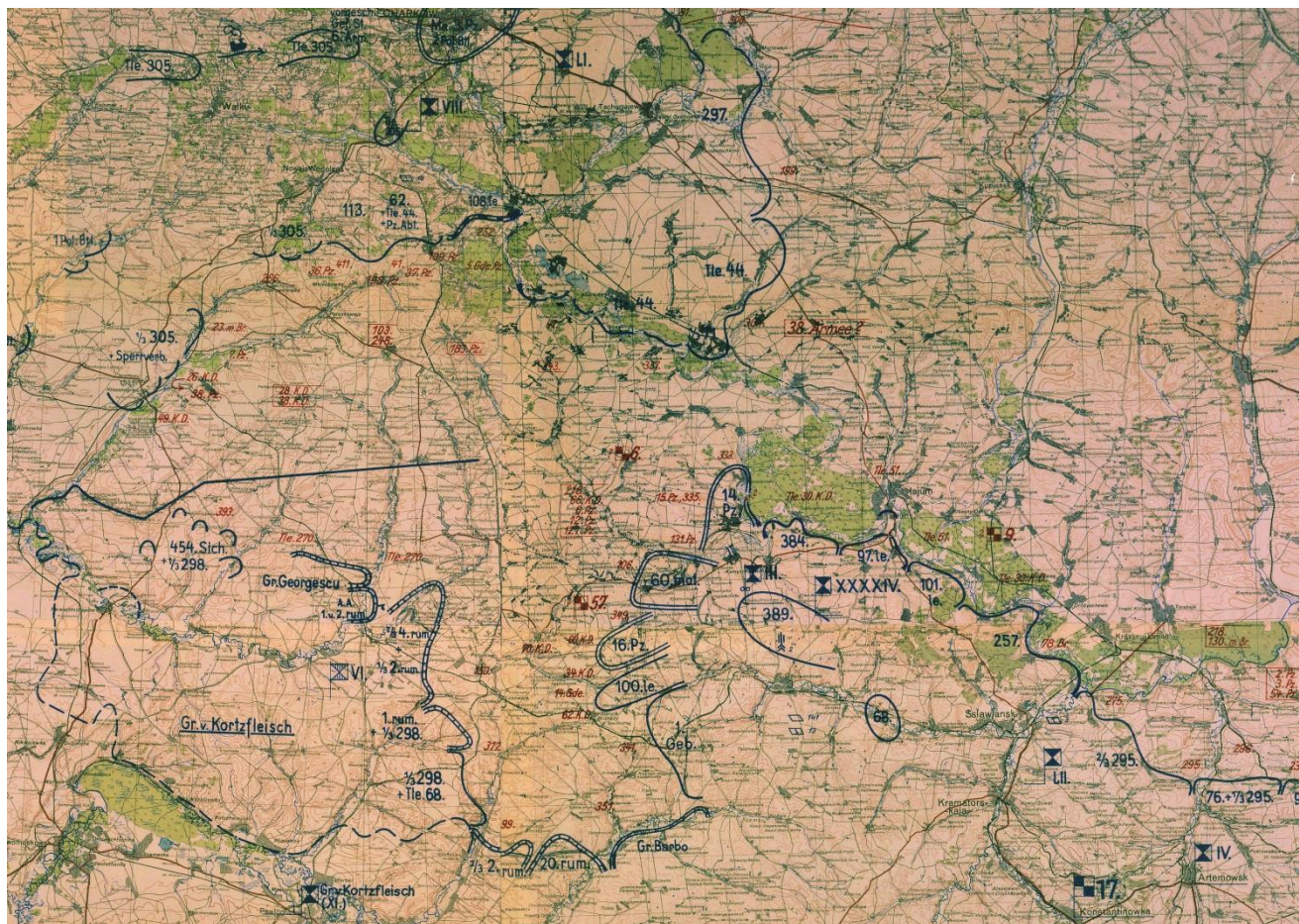
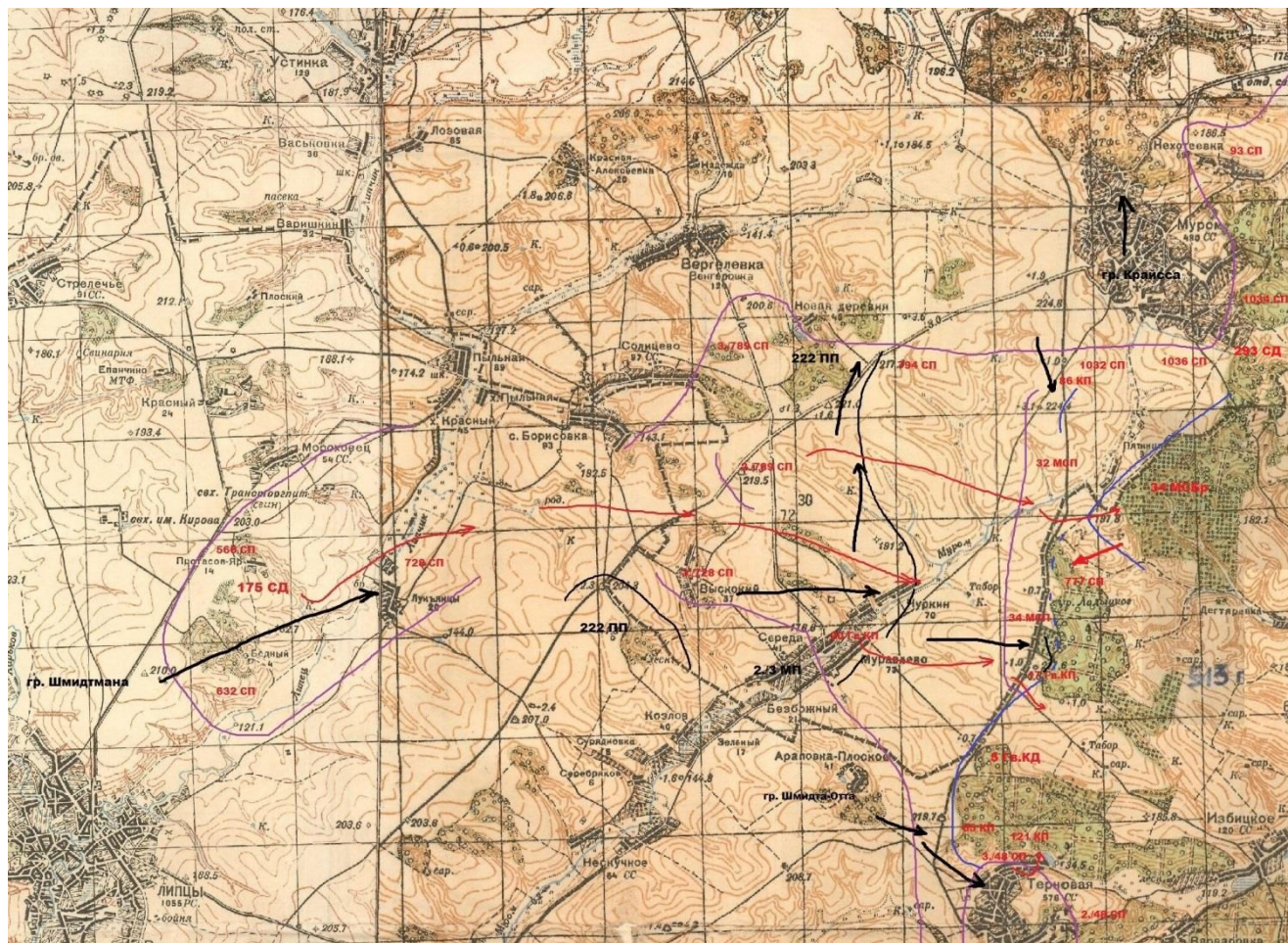

Figura 1: Acțiunile Armatei a 4-a Române în Campania din Est (22 iunie 1941 - 19 noiembrie 1942)¹

Джерело: Frunzeti D., Frunzeti P. Armata a 4-a Română în al Doilea Război Mondial. Campaniile din Est și Vest // Gândirea Militară Românească. 2016. № 3. p. 114.

Джерело: Парамонов А. 20 мая 1942 года (среда) URL: <https://otkudarodom.ua/ru/20-maya-1942-goda-sreda> (дата звернення: 14.04.2025).

(дата звернення: 19.11.2024) с. 215.

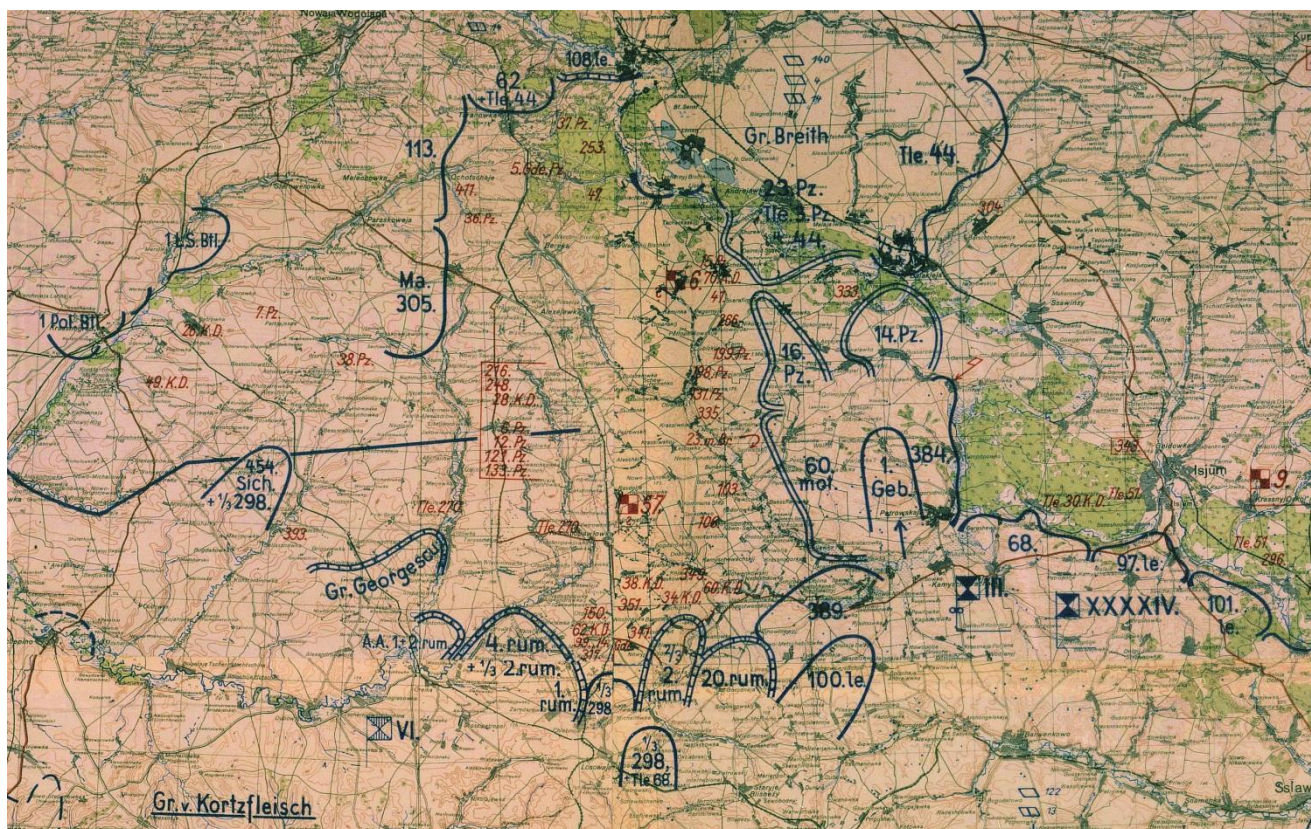
Схема 32. П'ятий день операції «Фрідерікус-Південь» 21 травня 1942 року
(фрагмент карти Генерального штабу Сухопутних військ Вермахту
Lage Ost 21.05.42. Gen St d H.)

Джерело: Парамонов А. 21 мая 1942 года (четверг) URL:
<https://otkudarodom.ua/ru/21-maya-1942-goda-chetverg> (дата звернення: 14.04.2025).

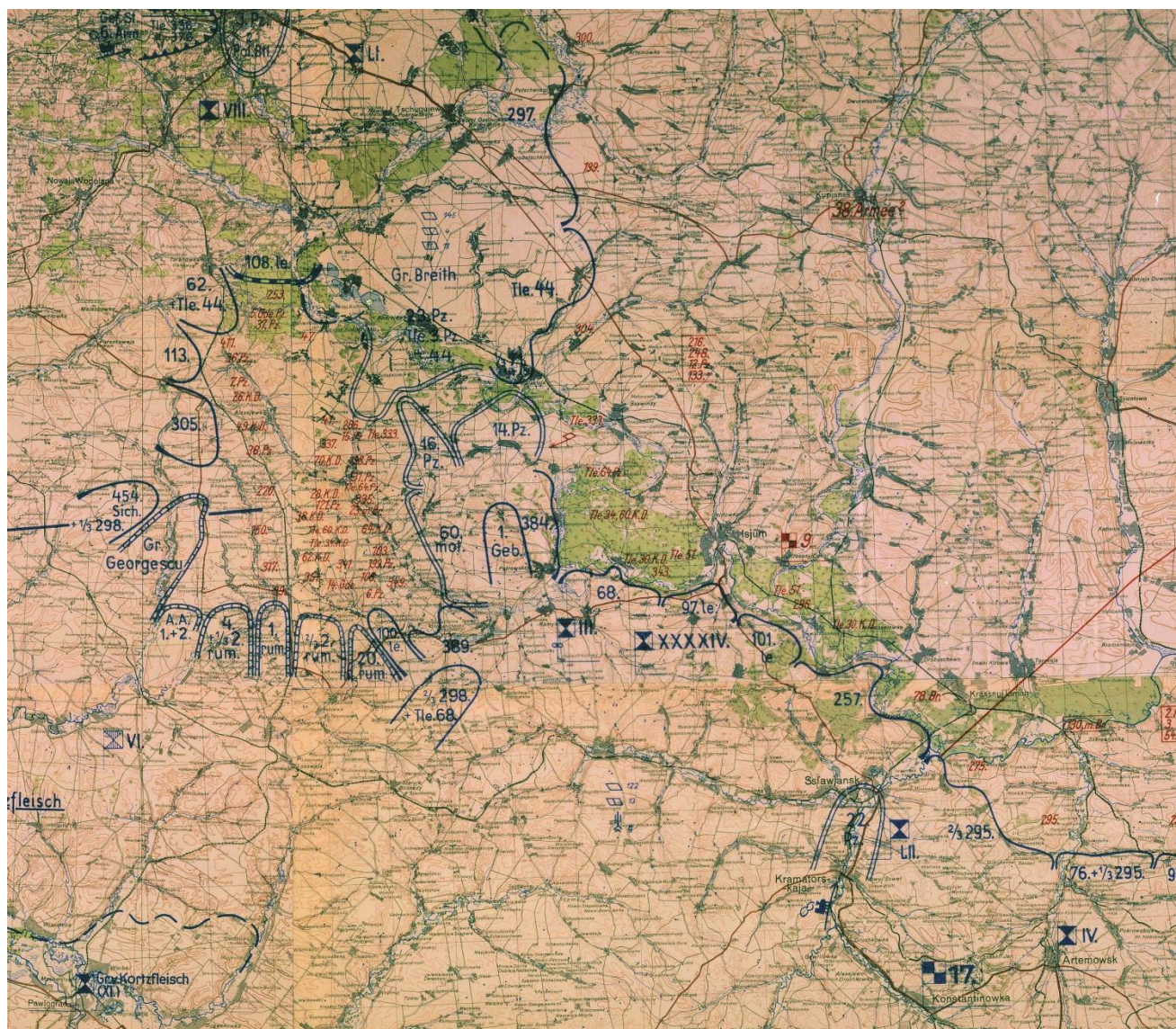
Схема 34. Бойові дії на Барвінківсько-Лозівському плацдармі 23 травня 1942 року
(фрагмент карти Генерального штабу Сухопутних військ Вермахту)

Lage Ost 23.05.42. Gen St d H.)

Джерело: Парамонов А. 23 мая 1942 года (суббота) URL: <https://otkudarodom.ua/ru/23-maya-1942-goda-subbota> (дата звернення: 14.04.2025).

Схема 35. Бойові дії на Барвінківсько-Лозівському плацдармі 24 травня 1942 року
(фрагмент карти Генерального штабу Сухопутних військ Вермахту
Lage Ost 24.05.42. Gen St d H.)

Джерело: Парамонов А. 24 мая 1942 года (воскресенье) URL:
<https://otkudarodom.ua/ru/24-maya-1942-goda-voskresene-0> (дата
 звернення: 14.04.2025).

Схема 36. Бойові дії на Барвінківсько-Лозівському плацдармі 25 травня 1942 року
(фрагмент карти Генерального штабу Сухопутних військ Вермахту
Lage Ost 25.05.42. Gen St d H.)

Джерело: Парамонов А. 25 мая 1942 года (понедельник) URL:
[https://otkudarodom.ua/ru/25-maya-1942-goda-](https://otkudarodom.ua/ru/25-maya-1942-goda-ponedelnik)
ponedelnik (дата звернення: 14.04.2025).

Схема 37. Бойові дії на Барвінківсько-Лозівському плацдармі 26 травня 1942 року
(фрагмент карти Генерального штабу Сухопутних військ Вермахту
Lage Ost 26.05.42. Gen St d H.)

Схема 38. Бойові дії на Барвінківсько-Лозівському плацдармі 27 травня 1942 року
(фрагмент карти Генерального штабу Сухопутних військ Вермахту
Lage Ost 27.05.42. Gen St d H.)

Джерело: Парамонов А. 27 мая 1942 года (среда) URL:
<https://otkudarodom.ua/ru/27-maya-1942-goda-sreda> (дата звернення: 14.04.2025).

Джерело: Парамонов А. 28 мая 1942 года (четверг) URL: <https://otkudarodom.ua/ru/28-maya-1942-goda-chetverg> (дата звернення: 14.04.2025).

Схема 40. Положення сторін станом на 30 травня 1942 року
(фрагмент карти Генерального штабу Сухопутних військ Вермахту
Lage Ost 30.05.42. Gen St d H.)

Джерело: Парамонов А. 30 мая 1942 года (суббота) URL:
<https://otkudarodom.ua/ru/30-maya-1942-goda-subbota> (дата звернення: 14.04.2025).

Рис. 1: Використання кінної сили Вермахтом

Джерело: Nr. 614/1942, Filmwerk ID: 6158, Signatur: 11930, Produktionsjahr: 1942, Land: Deutsches Reich (bis 1945). Die Deutsche Wochenschau (Originaltitel). Minute 11.56.

Рис. 2: Використання кінної сили Вермахтом

Джерело: Nr. 614/1942, Filmwerk ID: 6158, Signatur: 11930, Produktionsjahr: 1942, Land: Deutsches Reich (bis 1945). Die Deutsche Wochenschau (Originaltitel). Minute 15.36.

Рис. 3: Використання кінної сили Вермахтом

Джерело: Nr. 614/1942, Filmwerk ID: 6158, Signatur: 11930, Produktionsjahr: 1942, Land: Deutsches Reich (bis 1945). Die Deutsche Wochenschau (Originaltitel). Minute 16.20.

Рис. 4: Підбитий танк Mk.II «Matilda II»

Джерело: Nr. 614/1942, Filmwerk ID: 6158, Signatur: 11930, Produktionsjahr: 1942, Land: Deutsches Reich (bis 1945). Die Deutsche Wochenschau (Originaltitel). Minute 16.15.

Додаток Д

Таблиця 1. Співвідношення сил і засобів радянської та німецької сторін у смузі відповідальності Південно-Західного напрямку та Південно-Західного фронту

Сили і засоби	У смузі ПЗФ			У смузі ПЗН		
	Радянські війська	Німецькі війська	Співвід ношення	Радянські війська	Німецькі війська	Співвід ношення
Особовий склад, тис.	315	207	1,5:1	640	636	1:1
Дивізії	41	15	2,7:1	82	51	1,6:1
Гармати та міномети	2860	1896	1,5:1	13000	16000	1:1,2
Танки	925	370	2,5:1	1200	1000	1,2:1
Літаки	659	580	1,1:1	926	1220	1:1,1

Джерело: Науменко К. Партизани Барвінківщини: монографія. Харків : Сага, 2017. с. 79.

Таблиця 2. Бойовий склад танкових бригад зі складу 22-го танкового корпусу

Бригади	Т-34	Т-60	БТ	Т-26	«Матильда»	«Валентайн»	Всього
36 тбр	-	16	-	-	10	20	46
133 тбр	12	-	11	-	-	-	23
13 тбр	-	-	14	6	12		32

Джерело: Барятинский М. Трудный 1942 год. Т-34 в бою. Москва : Эксмо, Яуза, 2008. с. 232.

Таблица 3. Бронетехніка ленд-лізу під час Харківської наступальної операції
(12.05 – 29.05.1942 р.)

Фронт	Армия (корпус)	Подразделение	Отечеств. танки	Иностранные танки
Юго-Западный	6 А (21 тк)	64 тбр ⁹³⁹	На 9.04.1942: 16 Т-60	10 Мк.ІІ, 20 Мк.ІІІ, На 23.05.1942: 11 Мк.ІІ, 1 Мк.ІІІ
	6 А (23 тк)	131 тбр ⁹⁴⁰	На 26.05.1942: 19 Т-34, 19 Т-60	9 Мк.ІІІ
	21 А	37 тбр ⁹⁴¹	На 8.04.1942: 16 Т-60	30 Мк.ІІ
		38 тбр ⁹⁴²	На 8.04.1942: 16 Т-60	30 Мк.ІІ
	38 А (22 тк)	13 тбр ⁹⁴³	На 11.05.1942: 15 БТ-5, 8 Т-26	16 Мк.ІІ
		36 тбр ⁹⁴⁴	На 18.05.1942: 16 Т-60	20 Мк.ІІ, 10 Мк.ІІІ
		114 тбр ⁹⁴⁵	-	На 15.05.1942: 30 М3-с, 16 М3-л
	Фронтовое подчинение	71 отб ⁹⁴⁶	На 20.05.1942: 20 Т-60, 8 БТ-2, 2 Т-26, 1 Т-38	1 Мк.ІІ, 1 Мк.ІІІ
		132 отб ⁹⁴⁷	На 18.05.1942: 20 Т-60, 9 БТ-2, 2 Т-26, 5 БА-10	1 Мк.ІІ
			Всего:	не менее 204 ленд-лизовских танка

Джерело: Хатанзейский А. Бронетанковый ленд-лиз для СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 5.6.1. Архангельск, 2024. с. 219, 249.

Таблиця 4. Втрати у боях на Харківському напрямку у травні 1942 року

№	Автор / Джерело	Період часу	Втрати радянських військ						Втрати Вермахту (нім. дані)
			Особовий склад			Гармати, міномети	Літаки	Танки	
			Загальні втрати	Безповоротні втрати	Полонені				
1.	Исаев А. Краткий курс истории ВОВ. Наступление маршала Шапошникова. Москва : Яуза, Эксмо, 2005. с. 352	10–31.05. 1942	270 476	—	239 036 (нім. дані)	2026	540	1249	—
2.	Мощанский И. Хроника окружения: Демянск и Харьков, Москва : Вече. 2011. с. 252–253	10–31.05. 1942	266 927	—	207 047	1646 гармат, 3278 мінометів (рад. дані);		652 (рад. дані);	20 000
			277 190	170 958	239 036 (нім. дані)	2026 (нім. дані)	540 (нім. дані)	1249 (нім. дані)	
3.	Герасимов І., Муковський І., Панченко П. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. - К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. с. 129	—	320 000	—	229 000	5060	—	775 (рад. дані)	—
4.	Панченко П., Уткін О., Горелов В. [та ін.]. Україна в полум'ї війни 1941–1945 – К. : Україна, 2005. с. 142, 144–146	12–29.05. 1942	277 190	—	229 000	5060	—	775 (рад. дані)	20 000

5.	Звіт про науково-дослідну роботу шифр «60-років» [Текст] : заключний. – К. : Науково-дослідний центр (гуманітарних проблем Збройних сил України), 2003. т. 1 – № держреєстрації 0102v005800. с. 264	12–29.05. 1942	277 190	—	—	5060	—	775 (рад. дані) 1249 (нім. дані)	20 000
6.	Кривизюк Л., Кузнєцов М. Харківська наступальна операція (12–17 травня 1942 року): прорахунки в оперативному командуванні. Східноєвропейський історичний вісник / [Головний редактор В. Ільницький]. – Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Випуск 30. с. 146–161.	—	не менше 320 000 чоловік (оцінка історика Козака В.М.)	—	239 000 (нім. дані)	—	—	—	—
7.	Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Київ : 2010. с. 250	—	277 190	—	—	5058	—	775 (рад. дані)	—
8.	Барятинский М. Трудный 1942 год. Т-34 в бою. Москва : Эксмо, Яуза, 2008.	—	—	—	207 047 (рад. дані) 239 036 (нім. дані)	1646 гармат, 3278 мінометів (рад. дані)	540 (нім. дані)	652 (рад. дані) 1249 (нім. дані)	—
9.	Битва за Москву. Харківська	12–29.05.	до 280 000	170 000	239 036	2026	540	1249	20 000

	та Кримська операції 1942 р. Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) /— Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. с. 87	1942			(нім. дані)	(нім. дані)	(нім. дані)	(нім. дані)	
10.	Bundesarchiv RH 2/2552, Zusammenstellung der Kamp Handlungen der H.Gr. Süd (31.01–31.05.1942. с. 3	станом на 28.05.1942	—	—	239 306 (нім. дані)	2026	542	1249	—
11.	Geführt von Helmuth Greinert und Percy Ernst Schramm, Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940–1945, Band II: 1942 1. Januar 1942–31. Dezember 1942, Frankfurt am Main : Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1963. с. 391	станом на 29.05.1942	—	—	213 900 (нім. дані)	1812 (включно з зенітними та протитанковими)	542	1237	—
12.	ЦДАГО Фонд 1, оп. 23, с. 119, арк. 14	—	300 000 (оточені)	—	240 000 (нім. дані)	2000	500	1500	—
13.	В'ятрович В. та ін. Від Рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та Українці у Другій світовій війні. Клуб сімейного дозвілля. Харків, 2017. с. 67	—	—	170 000	240 000	2026	—	1249	—
14.	[Парамонов А. Май. URL: https://otkudarodom.ua/ru/may-3	—	—	—	290 000	—	—	—	—

	хвилина 35.20								
15.	Engvig T. B. Prelude to Fall Blau: The Second Battle of Kharkov. The Saber and Scroll Journal. – 2014. – № 3 (4). p. 130–131	—	277 190	170 958	—	—	542	775 (рад. дані)	30 000 літаки – 91, танки – 108
16.	Кривошеев Г. Россия и СССР в войнах XX века. Статистическое исследование под общей редакцией Г. Ф. Кривошеева, М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. с. 311	—	277 190	170 958					
17.	Кривизюк Л., Юрчук О. Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра: Монографія /.- Львів: Ліга Нова, 2014.с. 249–250	10–31.05. 1942 р.	більше 270 000	—	—	понад 5000	—	775 (рад. дані)	—
18.	Голубко В., Грицюк В., Кривизюк Л., Лисенко О. Історія війн і військового мистецтва: у 3-х т. – Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (XX - початок XXI ст.) Харків: Фоліо, 2019. с. 470–471	—	277 190	—	—	5058	—	775 (рад. дані)	—
19.	Типпельскирх К. История Второй мировой войны 1939–1945. Москва : ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Полигон, 1998. с. 316	—	—	5 000 (рад. дані)	240 000 (нім. дані) 70 000 (рад. дані)	2026 (нім. дані)	—	1249 (нім. дані)	—
20.	Рафальський Є., Беляєв С. Харківська трагедія 1942 р.	—	270 000	171 000	—	—	—	—	—

	Збірник наукових праць ХНУПС 2013 №2. (35). с. 244								
21.	Бегунов С., Литвинчук А., Сутулов В. Вот где правда, Никита Сергеевич! Военно-исторический журнал 1990. № 02. с. 41	—	—	—	215 000 (захопила армійська група фон Клейста та 6-а ПА)	1812 (знищила та захопила армійська група фон Клейста та 6-а ПА)	542 (знищила та збила армійська група фон Клейста та 6-а ПА)	1270 (знищила та захопила армійська група фон Клейста та 6-а ПА)	—
22.	Боевые действия 14-й танковой дивизии в первой половине 1942 г. URL: https://www.mihistory.kiev.ua/reich/tank_vo/pd/14_1-6.42.htm (дата звернення 25.02.2025).	—	22-і сд, 7 кд, 14 тб. 280 000 (рад. дані)	171 000 (рад. дані)	239 000 (нім. дані)	1646 гармат, 3278 мінометів (рад. дані) 2026 (нім. дані)	—	652 (рад. дані) 1249 (нім. дані)	20 000
23.	Bundesarchiv Nr. 614/1942, Filmwerk ID: 6158, Signatur: 11930, Produktionsjahr: 1942, Land: Deutsches Reich (bis 1945). Die Deutsche Wochenschau (Originaltitel). Minuten 23.33–23.57	-	3 армії, 20 сд, 7 кд, 14 тб (нім. дані)	—	—	понад 2000	538	1300	—

Довідка 1.

Воєнна операція – сукупність узгоджених і взаємопов’язаних за метою, завданнями, місцем і часом одночасних або послідовних наступальних (контрнаступальних), оборонних бойових дій, боїв, ударів і маневру, а також спеціальних та стабілізаційних дій військ (сил, органів) об’єднаних сил, які проводяться за єдиним замислом і планом під керівництвом командувача з метою розгрому угруповання військ (сил) противника, що обороняється, оволодіння важливими районами місцевості (рубежами, об’єктами) та створення сприятливих умов для подальших дій.

Довідка 2.

Спроможність (оперативна, бойова, спеціальна) – здатність органів військового управління, з’єднань, військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій Збройних сил або сукупності сил і засобів сил оборони виконувати певні завдання (забезпечувати реалізацію визначених військових цілей) за певних умов, ресурсного забезпечення та відповідно до встановлених стандартів.

Довідка 3.

Оперативне об’єднання – військове формування, що включає кілька з’єднань або об’єднань меншого складу, а також окремі частини й установи. Оперативне об’єднання складається з кількох з’єднань і частин різних родів військ (сил), спеціальних військ і служб, як правило, одного виду збройних сил.

Довідка 4.

СС – захисні загони Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (Schutzstaffel der NSDAP).

Довідка 5.

Оперативний резерв – елемент оперативної побудови фронту (групи армій), сил флоту, армії та армійського корпусу, призначений для розв'язання завдань, що раптово виникають у ході операції.

Довідка 6.

Легка піхотна дивізія двополкового складу прийнята за 2/3 дивізії, бойова група Барбо та штрафний батальйон за 1/3 дивізії кожний.

Довідка 7.

Ландесшутцени (Landeschützen) – це військові формування, здебільшого піхотних підрозділів, що виконували охоронні та тиллові завдання, укомплектованих військовослужбовцями старшого віку. У часи Другої світової війни ландесшутцени часто складалися з солдатів старшого віку або тих, хто за станом здоров'я не підходив для служби в бойових підрозділах на передовій. Зазвичай вони були погано озброєні порівняно з бойовими підрозділами, оскільки їхні завдання не передбачали активної участі в бойових діях. СТР. 128

Довідка 8.

Командування повітряного округу (Luftgaukommando) – це адміністративні та оперативні одиниці, відповідальні за організацію і підтримку авіаційних частин, протиповітряної оборони, логістики та постачання в певному регіоні. Здійснювали керівництво авіаційними базами, підрозділами ППО та іншими структурами, що забезпечували бойові дії Люфтваффе в зоні їхньої відповідальності.

Довідка 9.

Тактична глибина оборони – відстань від лінії зіткнення з противником до тилової межі першого ешелону армії. Зазвичай вона охоплює першу та другу

смуги оборони; у міру розвитку засобів збройної боротьби наступаючої сторони має тенденцію до збільшення.

Оперативна глибина оборони – глибина, на яку готується оборона фронту та армії під час ведення оборонної операції. Вона залежить від важливості операційного напрямку, умов місцевості, замислу операції, бойового складу фронту й армії, а також від наявності часу на підготовку оборони. Оперативна глибина оборони простягається до тилової межі фронту та окремих армій.

Довідка 10.

Маскування – вид забезпечення бойових дій і повсякденної діяльності військ; комплекс заходів, спрямованих на введення противника в оману щодо наявності та розташування військ і сил флоту, різних військових об'єктів, їхнього стану, боєготовності й характеру дій, а також щодо задумів командування. Маскування сприяє досягненню раптовості дій військ, збереженню їхньої боєготовності та підвищенню живучості об'єктів.

Оперативне маскування здійснюється за рішенням командувача військ фронту або армії, а також флоту чи флотилії, і спрямоване на забезпечення прихованості підготовки операцій.

Довідка 11.

Оперативний прорив – створення розриву в підготовлених оборонних смугах (рубежах, позиціях), зайнятих військами противника, з метою подальшого розвитку наступу в глибину та у флангових напрямках; одне з найважливіших завдань військ у наступі. Застосовується за відсутності в обороні противника відкритих флангів або коли наступаючі війська не мають можливості здійснити обхід.

Довідка 12.

Дулаг (від нім. Dulag, скорочено від Durchgangslager) – це пересильний табір для військовополонених у нацистській Німеччині під час Другої світової

війни.

Довідка 13.

Оперативне завдання – завдання, поставлене об'єднанню і таке, що передбачає завдання противнику ураження, яке призводить до різкої зміни обстановки в смузі бойових дій армії, фронту або в операційній зоні флоту.

Стратегічне завдання – завдання, виконання якого призводить до важливих або докорінних змін обстановки на театрі воєнних дій (стратегічному напрямку) та досягнення стратегічної мети або створює умови для її досягнення. Стратегічне завдання зазвичай ставиться угрупованню, що складається з різних видів збройних сил.

Довідка 14.

ГУЛАГ (рос. Главное управление исправительно-трудовых лагерей, трудовых поселений и мест заключения) – у СРСР у 1934–1956 роках підрозділ НКВС, який керував системою виправничо-трудових таборів.

Довідка 15.

Оперативний простір – це відносно вільний простір, що перебуває в глибині поза межами бойових порядків оперативної побудови об'єднань (з'єднань) збройних сил противника, що знаходяться в обороні, в якому немає значної кількості резервів, де атакуюча сторона може розгорнути стрімкий наступ у тил та фланги ворога, практично не зустрічаючи протидії.

Довідка 16.

Auftragstaktik – децентралізація командування. Основною особливістю є передача командних повноважень від старших ланок управління до молодших, тому що саме вони мають можливість найповніше враховувати у своїх діях обставини оперативної ситуації на місцевості.